T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

OSMANLI DEVLETİ'NDE İNGİLİZ MİSYONER FAALİYETLERİ (1839-61)

DOKTORA TEZİ

Harun TUNCER

Tarih Anabilim Dalı
Yeniçağ Tarih Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ

Haziran 2019

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

OSMANLI DEVLETİ'NDE İNGİLİZ MİSYONER FAALİYETLERİ (1839-61)

DOKTORA TEZİ

Harun TUNCER

Tarih Anabilim Dalı
Yeniçağ Tarih Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ

Haziran 2019

Harun TUNCER tarafından hazırlanan Osmanlı Devletinde İngiliz misyoner faaliyetleri (1839-61 adlı bu tezin Doktora tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ

Tez Danışmanı

Bu çalışma, jürimiz tarafından TARİH Anabilim Dalında DOKTORA tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman	:	Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ
Üye	:	Prof. Dr. Filiz KARACA
Üye	:	Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU
Üye	:	Prof. Dr. Ömer İŞBİLİR
Üye	:	Dr. Öğr. Üyesi Raşit GÜNDOĞDU

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak yazılmıştır.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

Adı-Soyadı:
Harun TUNCER

İmza:

OSMANLI DEVLETİ'NDE İNGİLİZ MİSYONER FAALİYETLERİ (1839-61)

ÖZET

Osmanlı Devleti vatandaşı olan Müslüman ve gayr-i müslim kitleleri "İsa'ya kazanmak", "hakikat"le buluşturmak ve "sapkınlıktan kurtarmak" amacını güden misyonerler, 19. yüzyılın başından itibaren imparatorluğun muhtelif bölgelerinde faaliyete girişmişlerdi. Misyonlerin, imparatorluk üzerinde siyasî ve ekonomik emelleri olan İngiliz devletiyle içli dışlı bir görüntü verdikleri, tüccarlarla dirsek teması halinde oldukları, ülke siyasetine yön verecek hamlelere vesile oldukları da artık bir realitedir.

Bu çalışmada misyoner olarak tanımlanan insanların nasıl bir eğitim aldıkları, ülkelerinin ve zamanın hangi şartları altında böyle bir serüvene atıldıkları, doğrudan ve dolaylı hedeflerinin ne olduğu, bu hedeflerin başka kimlerin hedefleriyle ne şekilde örtüştüğü, Türk-İslam toplumuna yönelik strateji ve misyon materyallerinin neler olduğu, toplumda yol açtıkları dinî ve kültürel tahribatın boyutları irdelenmeye çalışılmıştır.

BRITISH MISSIONARY ACTIVITIES IN THE OTTOMAN EMPIRE (1839-61)

ABSTRACT

It's a well-known reality for some considerable time that the missionaries, as a group aiming at "gaining either the Muslims and non-Muslims for Jesus", pointing out the "eternal truth" to their "nominal brethren" and saving the Muslims from the "abysses of heresy", were in close relations with Britain that cherishes political and economic desire upon the Ottoman Empire; and were in good contact with the foreign tradesmen. For sure, they had substantial though indirect weight in shaping the politics of the empire.

In this study, some related issues such as how those missionaries were educated, when and in what conditions their mother states got into those kinds of adventures, what were their direct or indirect goals, whether those goals were overlapped with those of any and in what sense, what were their strategies toward and tools for the Turkish-Islamic society, and the dimensions of religious and cultural annihilation they caused are tried to be treated.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

A.DVN: Sadaret Divan Kalemi

A.DVN: Sadaret Divan Kalemi Evrakı

A.MKT.NZD: Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı

A.MKT: Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı

ABCFM: American Board of Commissions for Foreign Missions

AÜİFD: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

BFBS: British and Foreign Bible Society

BOA.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

C.ADL: Cevdet Adliye

CMS: Church Missionary Society

Çev.: Çeviren

ÇTTAD: Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi

DH.SAİDd: Dahiliye Defterler

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

DNB: Dictionary of National Biography

EA: Encyclopedia Americana

EB: Encyclopedia Britannica

Ed.: Editör(ler)

Edit.: Editör(ler)

Etc.: Et Cetera

HAT: Hatt-ı Hümayun

Haz.: Hazırlayan

HR.İD: Hariciye İdare

HR.MKT: Hariciye Mektubi Kalemi Evrakı

HR.TO: Hariciye Tercüme Odası

İ. Ü.: İstanbul Üniversitesi

İ.B.B.: İstanbul Büyük Şehir Belediyesi

İ.DH: İrade Dahiliye

İ.E.T.T.: İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri

İ.MSM: İrade Mesail-i Mühimme

JAOS: Joutnal of Amerikan Oriental Society

M.E.B.: Milli Eğitim Bakanlığı

OSAMER: Sakarya Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Merkezi

SPCK: Society for Propagation of the Christian Knowledge

T. D. V.: Türkiye Diyanet Vakfı

TALİD: Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi

Terc: Tercüme eden

TTK: Türk Tarih Kurumu

Vb.: Ve Benzeri

Vd.: Ve Devamı

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda yoğun bir biçimde muhtelif misyoner cemiyetlerinin hedefi haline gelmiş ve asrın başından itibaren çeşitli siyasî, askerî, sosyal ve ekonomik sıkıntılarla uğraşırken misyoner faaliyetlerin toplum nezdinde doğurduğu problemlerle de başa çıkmak zorunda kalmıştır.

Akdeniz ya da Yakın Doğu misyonu adı altında 1815'te Malta'ya ve ardından 1819'da İstanbul'a gelip yerleşen Church Missionary Society (CMS) üyesi İngiliz misyonerler, devletin özellikle ticarî anlamda faal olan İstanbul ve İzmir gibi şehirlerinde faaliyete başlamış ve iki yıl sonra patlak veren Yunan isyanı sırasında Müslüman halkın ecnebilere karşı gösterdiği tepkiden ürkerek Türkiye'yi terk etmişlerdi. 1830'a doğru yeniden Osmanlı sınırları içinde görülmeye başlayan İngiliz misyonerler, bu defa neredeyse 40 yıl hiç ayrılmamacasına imparatorluğun Anadolu coğrafyasında, zayıf da olsa, hep var olmuşlar ve kâfirleri (heathen) esenliğe kavuşturmak hayallerini hiç kaybetmemişlerdir.

Gerek Müslim ve gerekse gayr-i müslim kitleleri İsa'ya kazanmak, Doğu kilisesi mensubu sözde Hıristiyanları hakikatle buluşturmak ve İslamları da kendilerince sapkınlıktan kurtarmak amacını güden misyonerlerin imparatorluk üzerinde siyasî ve ekonomik emelleri olan İngiliz devletiyle içli dışlı bir görüntü verdikleri, tüccarlarla dirsek teması halinde oldukları, ülke siyasetine yön verecek hamlelere sebebiyet verdikleri de artık bir realitedir.

Bu çerçeveden bakıldığında misyoner olarak tanımlanan insanların nasıl bir eğitim aldıkları, ülkelerinin ve zamanın hangi şartları altında böyle bir serüvene atıldıkları, doğrudan ve dolaylı hedeflerinin ne olduğu, bu hedeflerin başka kimlerin hedefleriyle ne şekilde örtüştüğü, Türk-İslam toplumuna yönelik strateji ve misyon materyallerinin neler olduğu, toplumda yol açtıkları dinî ve kültürel tahribatın boyutları vb. pek çok mesele konu etrafında düşünenlerin zihinlerini meşgul etmektedir.

Tezin *giriş* kısmında misyonerlik ve ilk misyoner faaliyetlerine dair girizgah yapılmış, Osmanlı Devleti'ne yönelik İngiliz misyoner faaliyetlerinin ne zaman ve kimler tarafından başlatıldığı konusunda bilgiler verilmiştir. Ardından *birinci bölüm*de; genel anlamda misyonerlerin ne gibi vasıflara sahip oldukları ya da olmaları gerektiği üzerinde durulmuş, İngiliz misyonerleri tebliğ faaliyeti yapmak sevdasıyla ecnebi memleketlere iten âmillerin ve İngiltere'nin içinde bulunduğu koşulların neler olduğu, Osmanlı insanının İngiliz misyonerlere nasıl baktığı, onlar hakkındaki görüş ve tavırlarının şekillenmesinde nelerin rol oynadığı açıklanmaya çalışılmıştır.

Tezin *ikinci bölüm*ünde; genel anlamda misyonerlerin tebliğ yöntemi incelenmiş, ardından Osmanlı coğrafyasında İngiliz misyonerlerin hangi yöntemleri, neyi amaçlayarak ve hangi prensiplere uyarak uyguladıkları ortaya konmaya çalışılmıştır. Yine bu bölümde İngiliz misyonerler tarafından Türk-İslam kitleyi hedef alarak hazırlanan, kimisi okul içi kimisi okul dışı, Türkçe yayınların neler olduğu, içerikleri, üslup ve söylemleri, satır arasında verilen mesajlar, mesajın veriliş şekli irdelenmeye çalışılmış; ilgili eserler hakkında var olan teknik birtakım detaylar tashih edilmiştir. Ayrıca misyonerlerin tebliğ sırasında gerek gayr-ı müslim ve gerekse Müslim muhataplarıyla karşılaştıklarında onlara İncil'den hangi ayetleri okudukları, bu ayetlerin anlamları ve tercih sebepleri anlaşılmaya çalışılmış, mevcut İncil yorumlarından istifadeyle ayetler izah edilmiştir.

Tezin son kısmı olan *üçüncü bölüm*de ise; misyoner faaliyetlerinin ticaret ve siyaset bağlantıları üzerine durulmuş, her iki kurum/unsurla misyonerler arasında var olan yakınlık, temas ve dayanışma örneklerle ortaya konmaya çalışılmıştır. Yine aynı bölümde misyonerlerin temel gayeleri, İngiliz misyonerlerin açık ya da örtük gayelerinin ne olabileceği çeşitli tezahürleriyle izah edilmeye çalışılmıştır. Bu konuda hatırat, mektup, rapor gibi birincil kaynaklar yanında konuya dair analizler içeren birtakım ikincil kaynaklara da başvurulmuştur.

Nihayet *sonuç* bölümünde İngiliz misyoner faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin siyasî, sosyal ve kültürel hayatına ne gibi etkisi olduğu, yola çıkarken koydukları hedeflere ulaşmakta başarılı olup olamadıkları, misyoner çalışmalarının tarihimiz yanında entelektüel hayatımıza da ne gibi katkılar sağlayabileceği, konunun başka hangi veçhelerinin irdelenebileceği ortaya konmuştur.

Tez sürecinde yaşadığım sıkıntıları anlayışla karşılayan ve bana yol gösteren, hiçbir zaman teşviklerini esirgemeyen, gerek insani gerekse akademik anlamda beni desteklemekten bir an dahi geri durmayan kıymetli hocam Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ'ye daima minnet ve şükran borçluyum. Ayrıca çalışma boyunca akademik anlamda rehberlik yapan, tezime ciddi katkılarda bulunan diğer hocam Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU'na da müteşekkirim. Nihayet hoşgörüsüyle birtakım kusurlarımı örten, ilmî bir soğukkanlılıkla çalışmama destek olan hocam Prof. Dr. Filiz KARACA'ya samimi şükranlarımı arz ve ifade ediyorum.

GİRİŞ

İngiliz misyoner faaliyetlerinin Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasındaki uzantısını tahlil ve tasvirden önce misyonerliğin tanımına, misyonerlerin amaçlarına ve misyoner faaliyetlerinin başlangıç ve gelişimine dair genel bir bilgi vermek konunun daha iyi anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Misyon kelimesi Latince "mittere" yani göndermek fiilinden türetilmiştir; "memuriyet ile birini bir mahalle göndermek"[1] demektir. Dolayısıyla memuriyetle bir mahalle sevk edilen kimseye misyoner denir. Terim olarak misyon, "bir dinin tebliği için girişilen organize çaba"[2] anlamına gelir ve bu manada 16. yüzyıldan beri[3] kullanılmaktadır; dolaylısıyla bu dinî tebliğin aktif unsurları da misyoner diye nitelendirilir. Fakat misyoner kelimesinin herhangi bir dinin tebliğcisi değil, aksine yalnız Hıristiyan din tebliğcileri için bir "alem" olduğunu[4] da belirtmek gerekir.

Misyoner faaliyetler bir dinin yayılması için kullanılan muhtelif yol ve yöntemlerden sadece biridir; tarihî askerî fetihler, siyasî ve ticarî imtiyazlar, ekonomik ve kültürel münasebetler de bir dinin başka bir topluluk arasında

---

[1] J. W. Redhouse, "Mission", *A Lexicon, English and Turkish*, 516; Editör C. T. Onıons, "mission", *The Oxford Dictionary of English Etymology*, 581.

[2] "Jesus" *EA*, XV, 573. Yukarıda aktarılan tanımla da anlaşılacağı gibi yalnız Hıristiyanlık değil, mesela Budizm ve İslam da birer tebliğci anlayışa ve pratiğe sahiptir. İslam adına ortaya konulan bu iddiayı cerh etmemekle beraber "misyonerliğin tarihî ve siyasî" altyapısını da göz önüne aldığımızda Avrupalıların anladığı anlamda bir "misyon" peşinde olunmadığını yani İslamî tebliğin sosyal, kültürel ve ekonomik bir sömürü sistemine alet olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

[3] "Missionary Movements", *EA*, XIX, 227h; Şinasi Gündüz, "Misyonerlik", *DİA*, XXX, 193.

[4] Antonin Marcel Henry, "Mission", *Dictionnaires des Religions*, II, 1332.

yayılması için kullanılmış ve hâlâ kullanılan[5] diğer yaygın vesilelerdir. Misyonerlik faaliyeti Hıristiyan din pratiğinde köklü bir müessesevî temele sahiptir. Zira İslam'la kıyaslandığında bünyevî olarak öne çıkan belki de en önemli özelliği Hıristiyanlıkta bir ruhban sınıfının var olmasıdır. İşte bu sınıf kanalıyla "Büyük Görev"[6] söz konusu ruhban sınıfının uhde ve sorumluluğundadır[7] ve haliyle ortada daha teşkilatlı bir çaba vardır.

Hıristiyan misyoner faaliyetlerinin "Gidin ve bütün milletlerden bana havariler edinin" emriyle başladığı bilinir; yani bu emre muhatap olan Hazret-i İsa da bir nevi misyoner; daha doğru bir nitelemeyle ilk misyonerdir. Ardından gelen havarileri ve onların takipçileri bir nevi '*salibin askerileri'*dirler[8]. Onların itikadına göre Şeytan'ın kalesi olsa da bütün arz, Hz. İsa'nın mülküdür ve kâfirler de onun misyonerlere birer emanetiydi. O kaleyi kuşattılar, insanın ihtiraslarını dize getirdiler. Böylece "Kurtuluş Önderi"nin sancağı altında ellerinde salibin bayrağıyla yok etmek için değil, kurtarmak ve yaşatmak için savaştılar.[9]

Hıristiyanlığın Yahudilik öğretisi içerisinde mündemiç olduğu, Hz. İsa'nın da başlangıçta Musevîliğin hududunu aşmak gibi bir niyeti olmadığı vurgulanır[10]. Fakat bugün de belli ve mahdut bir gruba münhasır kaldığı gözlemlenen Yahudilik[11] Hz. İsa'nın "Tanrı'nın sevgisini bütün insanlara teşmil etmek" misyonuyla örtüşmüyordu ve İsa peygamber içinden doğduğu bu itikadın sınırları aşan çabasına girişti.

---

[5] Bu faaliyetler kapsamında bugün mesela İstanbul'un pek çok semtinde aralarına yüzer dolar sıkıştırılan Türkçe İnciller dağıtıldığını, yine hem İstanbul'da hem de taşrada pek çok "kilise ev"ler açıldığını zikredebiliriz. Bkz. Ömer Küçükağa, *Misyonerler Neye Çağırıyorlar?*, İstanbul 2005, s. 7-8.

[6] Hazret-i İsa tarafından irat edildiği belirtilen "Gidin ve bütün milletlerden bana havariler edinin." (Yeni Ahit, Matta Kitabı 28: 16-20) emri bu Büyük Görev'e ya da orijinal deyişle "Great Commission"a temel teşkil etmektedir.

[7] "Missionary Movements", *EA*, XIX, 229.

[8] The Missionary Career of Dr. Krapf, 4.

[9] *The south sea islander: containing many interesting facts relative to the former and present state of society in the island of Otaheite; with some remarks on the best mode of civilizing the heathen*, New York 1820, s. 109-110.

[10] Arthur Penrhyn Staney, *Lectures on the History of the Eastern Church*, Londra 1907, s. 6-13.

[11] Salime Leyla Gürkan, "Yahudilik", *DİA*, XLIII: 187.

Hazret-i İsa'nın ardından havarileri bu faaliyetleri devam ettirdi. Önde gelen isimler Philip, Barnabas, Mark, Silas, Apollos ve hepsinden fazlaca sivrilen Paul'dü. Hıristiyan akidesine Yahudiler arasından mümin kazandıran ilk isim oydu. Ayrıca Paul Anadolu ve Yunanistan'a yaptığı seyahatlerle buralarda ilk kurulan kiliselere de önayak olmuştu.[12]

Sonraki süreçte tebliğ vazifesi Hıristiyan teologlar ve yazarlar tarafından yürütüldü. Piskoposlar da kilise adına bu faaliyetlerin merkezinde yer alan en aktif elemanlardı. Hıristiyanî tebliğin Avrupa'nın hemen her cihetinde ikmalinden sonra misyonerler Asya ve Kuzey Afrika'ya açıldılar. Bu iki bölgede de ilk çalışmalar esasında seyyah misyonerler ve Hıristiyan tüccarlar tarafından erken ortaçağ döneminde gerçekleştirilmişti; fakat Assisili Francis ve Dominic tarafından daha teşkilatlı bir biçimde 12 ve 13. yüzyıllarda faaliyet yürütüldü, ilgili sahalarda bir dizi manastır inşa edildi.

Özellikle reform ve yerel milli kilise hareketleriyle çalkanan, sosyal ve dinî pek çok sarsıntı yaşanan Avrupa'da 16. yüzyılla beraber iman ateşi yeniden alevlendi. Kıta dışında yeni bağlantılar ve topraklar elde ederek global düzeyde yeni bir ekonomik sistem kuran[13] Avrupalı güçler bu noktalarda Hıristiyanlığın da yayılması için gayret sarf ettiler[14]. Bu meyanda hususiyle Amerika ve Afrika'da askerî ve ticarî kazanımlar elde eden Katolik İspanya ve Portekiz başı çekti. Her iki monarşi de başlatılan bu dinî faaliyetlere desteği adeta vazife addetti.

18. yüzyılın ikinci yarısından sonra Avrupa'da Aydınlanma Çağı'nın başlamasıyla sekülarizm yükselişe geçmiş, akıl-dışı olana, dine ve dinî olan hemen her unsura[15] karşı özellikle entelektüel arenada ciddi bir tepki doğmuştu.[16] Doğal olarak dinî

---

[12] "Missionary Movements", *EA*, XIX, 231.

[13] Esra Danacığlu Tamur, "Karşılaştırmalı Bir Perspektiften 19. Yüzyılda Çin Ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan Misyoner Faaliyetleri", *ÇTTAD*, V/12 (2006), s. 4.

[14] "Missionary Movements", *EA*, XIX, 232.

[15] Philippe Raynaud – Stéphane Rials, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, "Aydınlanma", çev. İsmail Yergüz vd., İstanbul 2017, s. 126-127.

[16] Thomas Paine, *Age of Reason*, Londra 1880. Paine, özellikle bu başlıkla yazılan ve giriş olarak değerlendirilebilecek ilk bölümde aklın karşısında hiçbir değeri olmadığını ileri sürdüğü dinî

hüviyete ve ideale sahip misyonerlik faaliyetlerinde de ciddi bir durgunluk devresi başladı. Avrupalı Katolik monarşiler Cizvitlerin papayla olan yakın münasebetleri sebebiyle aralarına mesafe koymuştu; hatta Cizvitlerin faaliyetleri Fransa, İspanya ve Portekiz'de tahdit edildi; nihayet papalık da Cizvitlerin faaliyetlerine 1773'te son verdi. Ayrıca Napolyon 1809'da bütün Fransız misyoner çalışmalarını durdurdu; bir neslin cemiyetlere kaydolmasına mâni oldu. Fakat Katolik misyoner faaliyetleri, 1814'te Cizvitlerin tekrar gün yüzüne çıkması ve Protestan-Katolik rekabeti sebebiyle 19. asrın ortalarında ivme kazandı. Bir diğer sebep de Osmanlı topraklarında Tanzimat'ın ilanıydı.[17] Ferman'ın Osmanlı tebaası müslim ve gayr-ı müslimlere tanıdığı mal, ırz ve can güvenliği gibi birtakım haklar, misyonerler nezdinde Osmanlı tebaasına yönelik din değiştirme çabalarının serbestiye kavuştuğu düşüncesini uyandırdı. Bu ivme sayesinde 1850'lere gelindiğinde İstanbul'da -önceleri sıradan mahallî okullar düzeyinde hizmet verebilen- Cizvit mektepleri bir hayli iyileştirildi. Bunlar modern dillerin öğretildiği ve güzel sanatlar eğitiminin de verildiği liberal zihniyette faaliyet gösteren okullardı.[18]

Katoliklerin aksine Protestanlar, başlangıçta misyoner faaliyetleri konusunda fazla heveskâr değildi ve faaliyetleri nispeten ağırdan aldı. Bu isteksizliğin belki de en temel gerekçesi bir mezhep olarak Protestanlığın ortaya çıktığı 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Katoliklerle yaşanan siyasi ve askerî gerilimdi. Protestanlar özellikle Afrika ve bugün kabaca Ortadoğu[19] olarak nitelendirilen bölgede faaliyetlerine cılız bir başlangıç yaptılar; tarihler 17. yüzyılın ortalarıydı.[20] Denebilir ki misyonerlik Avrupalıların deniz-aşırı yayılmacılık faaliyetleriyle beraber işlerlik ve

---

inançları şiddetle eleştirmektedir. Henüz kitabın başında (s. 2) "Ne Yahudi'nin, ne Romalının ne de Türk'ün dinine inanıyorum." ifadesi dikkat çekmektedir.

[17] Azmi Özcan - Ş. Tufan Buzpınar, "Church Missionary Society İstanbul'da; Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik", *İslam Araştırmaları*, 1, (1997), s. 63.

[18] G. Agoston – B. Masters, "Missionary Schools", *Encyclopedia of Ottoman Empire*, 386.

[19] Ortadoğu'nun tanımı hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için lütfen bkz. Osman Nuri Özalp, "Ortadoğu Neresi? Uluslararası İlişkilerde Bölgesel Alt Sistem Olarak Ortadoğu'yu Tanımlama ve Sınıflandırma Sorunu", *Prof. Dr. Şener Akyol'a Armağan*, Ed. Ersin Çamoğlu, İstanbul 2011, s. 619-644.

[20] EB, XV, 576.

ivme kazanan bir vaka olmuştur. Umumi anlamda misyonerlik gayr-ı Avrupaî etnik grupların Hıristiyanlaştırılması çabasıydı. Yani Avrupalı olmak ya da öyle görünmek bir anlamda Hıristiyanlaşmakla özdeş kabul ediliyordu.[21]

Misyonerlik adına tebliğ çalışmaları büyük gruplar halinde ve teşkilatlı bir biçimde yürütülmek yerine münferiden gönderilen isimlerin çabalarıyla başlatıldı. İlk planda kolonileştirilen topraklara anavatandan giden tüccar ve asker toplulukların dinî ihtiyaçlarını ve ittihatlarını sağlamak düşünülmüştü. Sonra hedef olarak yerli toplumlar seçildi; fakat "kolonizatör misyonerler"in[22] ön ayak olduğu bu teşebbüsler istenilen neticeyi sağlamadı. Dolayısıyla faaliyetlerin bu bölgelerde yeniden baş göstermesi için yaklaşık bir asır daha beklemek gerekti.

1- Örgütlü Protestan Misyoner Faaliyetleri

Özellikle 18. yüzyılın sonu ve 19. asrın başında misyonerlik için yeni bir döneme girildi. Artık faaliyetler bireylerin değil, topluluklar/cemiyetlerin uhdesinde ve devletin murakabesi, zaman zaman da doğrudan ya da dolaylı desteğiyle yürütülmeye başlanmıştı[23].

Örgütlü Protestan misyonerlik faaliyetleri ilk defa Kuzey Amerika'da 1649'da kurulan *New England İncil Tebliği Cemiyeti*[24] adında bir kuruluşun tesisiyle başladı. Başlangıçta Protestan kilisesi misyonerlik faaliyetlerine direkt katkı ve destek sağlamadı; büyük oranda bu tür çalışmalara mesafeli durdu. Bu faaliyetler o dönemde daha çok dindar birtakım aristokratlar ve zengin hayırseverler tarafından desteklendi. Mesela İngiltere'de kiliseden arzu ettiği destek ve

---

[21] Hans Dieter Betz, Don Browning, Nernd Janowski, Eberard Jüngel, *Religion Past and Present*, VIII, Leiden 2010, s. 438-439.

22 John Martin Canse, Ö. Lütfi Barkan'ın meşhur "Kolonizatör Türk Dervişleri" başlıklı makalesinde tarif ettiği türden bir çabanın Püritenler tarafından da muhtelif kolonilerde hayata geçirildiğini görmek için bkz., "New Evidence on the Missionary and Colonizer", The Washington Historical Quarterly, VI, Sy. 4: 252.

[23] E. M. Bliss, *The Missionary Enterprise: A Concise History of Its Objects, Methods and Extension*, Londra 1908, s. 66

[24] İsmini tercüme ettiğimiz cemiyetin orijinal adı şöyle: Society for the Propagation of the Gospel in New England.

sorumluluk bilincini göremeyen William Carey[25] ve bir düzine ahbabının çabalarıyla Ekim 1792'de Baptist Missionary Society kuruldu[26]. Hemen ardından 1795'te muhtelif mezheplere mensup din adamı ve sivillerce London Missionary Society tesis edildi[27]. Bunu müteakip 1799'da İngiliz Kilisesi'ne mensup bir grup tarafından bir cemiyet daha kuruldu, Church Missionary Society. Özellikle Osmanlı topraklarında en aktif faaliyet yürüten kuruluş buydu[28]. 1797 yılında kıta Avrupa'sında, Hollanda'da kurulan The Netherlands Missionary Society[29] de yine 19. asra girilirken kurulan misyoner cemiyetlerinden biriydi. Ana örgütleri sıralamak suretiyle verilen kısa tarihçeden de anlaşıldığı gibi misyonerlik faaliyetlerinin bayraktarlığı bir nevi Protestan mezhebi sâliklerince devralınmış ve faaliyetler dünyanın dört bir yanında hızla yaygınlaşmaya başlamıştı.

Bu yaygınlaşma ve yayılma olgusunda uzak diyarlarda gayret ve hararetle çalışan misyonerler kadar bunlar arasından sivrilen isimlerin ürettikleri "hatırat" ve bunlar hakkında anavatanda (metropolis ya da homeland diye tavsif ediliyor) neşriyat yapan basının büyük payı vardı.[30] Misyon sahaları genişledikçe misyonerlik teşekküllerinin de genişlemesi zaruriydi. Sayıları yıldan yıla artan cemiyetlerin işbirliği içine girmeleri de söz konusu oldu; hatta aralarında kısmî bir

---

[25] William Carey (1761-1834), Northamptonshire doğumlu İngiliz oryantalist ve misyoner. Yunanca, Latince ve İbraniceden başka Arapça, Hintçe ve Sanskritçe de öğrenen ve söz konusu cemiyetin kuruluşunda büyük katkısı olan bir isimdi. Cemiyet Hindistan'a misyoner olarak ilk onu göndermişti. Detaylı biyografisi için bkz. "Carey, William", *DNB*, Ed. Leslie Stephen, IX, Londra 1887, 77.

[26] Cemiyetin kuruluş ve 1840'lara kadar devam eden faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Francis Augustus Cox, *History of the Baptist Missionary Society, from 1792 to 1842*, I, Londra 1842, s. 1-28.

[27] Cemiyetin kuruluş serüveni ve tarihçesi için lütfen bkz. John Morrison, *The fathers and founders of the London Missionary Society: with a brief sketch of Methodism, and historical notices of the several Protestant missions, from 1556 to 1839*, Londra 1840, s. 3-52.

[28] Arzu M. Nurdoğan, "Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Kuruluşu, Yapısı ve Yayınları –I", *Dinî Araştırmalar*, XVI/43 (2013), s. 16; aynı yazar, "The Landing of CMS Missionaries to an Ottoman Dominion: Missionary Education in Egypt (1825-1862)", *Educational Sciences: Theory & Practice*, 16, (2016), s. 400.

[29] Cemiyet hakkında fazla detaylı olmasa da doyurucu bilgi için lütfen bkz. Rita Smith Kipp, *The Early Years of a Dutch Colonial Mission: The Karo Field*, Michigan 1990, s. 28-29.

[30] Anna Johnston, "British Missionary Publishing, Missionary Celebrity, and Empire." *Nineteenth-Century Prose*'un Empire Özel Sayısı (2005), s. 27.

“iş bölümü” bile oluşmuştu. Kimi cemiyetler bir “üretim bandı”nın mahsulleri gibi altyapısı birbirine benzeyen donanımlı misyonerler yetiştiriyor, kimileri de yetişip sahaya giden bu insanların kitap, risale vb. basılı kaynak ihtiyaçlarını karşılamak için basım ve dağıtım şirketi gibi çalışmaktaydı[31]. Yukarıda da temas edildiği gibi hem kıta Avrupa’sında hem de Amerika’da özellikle 19. yüzyıl, birbiri ardına faaliyete geçen “haricî misyonların” zuhuruna şahit oldu. Öyle ki söz konusu yüzyıl biterken Avrupa ve ABD’de irili ufaklı tam 300 misyoner teşekkülü faaliyetteydi.[32]

Misyoner cemiyetlerinin bu rakamlara ulaşması aslında şaşırtıcı değildi; zira cemiyet liderlerinin kanaatine göre tebliğ faaliyetleri gerek anayurtta ve gerekse dışarıda daima canlı tutulması gereken bir mecburiyetti. Hükmî (normatif) Hıristiyan kabul edilen ücra mıntıkalarda bile batıl inançlara saplanmış o kadar büyük yığınlar vardı ki, onları sürekli irşat edecek bir oluşum lazımdı[33].

2- Doğu’daki Misyoner Faaliyetler

Misyonerler Osmanlı coğrafyasına 16. yüzyılın sonlarında yönelmişler, dinî amaçlarının yanı sıra çeşitli siyasi, ekonomik ve sosyal kaygıları da dikkate alarak faaliyete girişmişlerdi. Hatta zaman zaman dini propaganda, çalışmalarında ikinci planda kalmıştı ve yalnızca gayelerinin adı olmuştu. Bu çerçevede bir nevi “kendi milletlerinin parmakları ve ülkelerinin casusları” gibiydiler. Diğer Müslüman bölgelerde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de kendi milletlerinin siyasi, ekonomik, sosyal hâkimiyetini yerleştirmek için, her türlü huzursuzluk ve kargaşayı çıkarmaktan da geri durmamışlardı.[34]

Moravyalı misyonerler 1740-1783 yılları arasında birkaç defa Osmanlı topraklarına geldiler; fakat şartlar ciddi başarı elde edebilmelerini engelledi,

---

[31] Bliss, *The Missionary Enterprise*, s. 86.

[32] *EB*, XV, 577.

[33] Fernand Braudel, *A History of Civilizations*, New York 1995, s. 337.

[34] Erkan Cevizliler, “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletindeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme”, *Tarihin Peşinde,* 12, (2014), s. 122.

çabalarının akamete uğramasına yol açtı.[35] Takip eden 19. yüzyıl, "misyonerlik çağı" ilan edildi[36]. Yaklaşan yeni "binyıl" öncesinde yeryüzünde Tanrı'nın Krallığı tesis edilmiş olmalıydı. Haliyle Doğu için de hareketli yılların başladığı bir döneme girildi. Kayıtlara göre Türklerin de içinde bulunduğu Yakın Doğu/Küçük Asya misyonuna ilk adım, Maltalı bir Roma Katolik papazının 1810'da CMS'ye gönderdiği bir mektuba 5 yıl sonra verilen karşılıkla atılmıştı[37]. Mektubu kaleme alan Maltalı bir Katolik olan Dr. Cleardo Naudi'ydi. "Fakir ve cahil Doğu Hıristiyanlarına misyoner gönderin; imansız Türklerle iç içeler ve İncil'in hakikat ışığından mahrumlar!" diyordu. Bunun üzerine Church Missionary Society tarafından ilk defa 1815'te William Jowett Doğu'ya gönderildi[38].

Doğu topraklarına sevk edilen Protestan (İngiliz ya da Amerikalı) misyonerlerin görünürdeki gayeleri köhne, hatta "ölü" Doğu Kiliselerini ruhen ve fiziken ihya etmekti; fakat bu girişimler de sonuçsuz kaldı. Örneğin Mısır'da sadece Kıptîler arasında faaliyet yürütülmüş, bu dar çaplı faaliyet bile arzu edilen verimi sağlamamıştı. 1780'lere kadar yaklaşık yirmi yıl devam eden çalışmalardan somut bir şey elde edilemedi[39]. Zaten İngiltere'nin esas amacı da sanayi üretimini ihraç edebileceği bir pazar bulmaktı.[40] Bu uğurda gerek Doğu'da gerekse Hindistan ve Çin işin ucu zalimâne uygulamalara varsa da faaliyetlerinden asla vazgeçmedi.[41]

15 ve 16. yüzyıllarda Portekiz ve İspanya'nın öncülüğünde gerçekleştirilen coğrafî keşifler sayesinde söz konusu iki devlet sadece sömürge elde etmiş ve sömürgeleştirdiği mıntıkalarda kendilerine mahsus birer koloni kurmuş değillerdi. Gidilen ve yerleşilen o yerlerde aynı zamanda oralarda oluşturulan toplumun

---

[35] Lyle L. Vander Werff, *Christian Mission to Muslims, The Record*, California 1977, s. 10.

[36] Thomas Smith and John O. Choules, *The Origin and History of Missions, Compiled from Authentic Documents, Forming a Complete Missionary Repository*, II, Boston 1832, s. i.

[37] Eugene Stock, *History of the CMS*, I, Londra 1899, s. 87-88.

[38] Anthony Smyrnaios, "Manuals of conversion: Protestant missionary schoolbooks in Greece during the 19th century", *History of Education & Children's Literature*, III/1 (2008), s. 121.

[39] Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East*, Edinburgh 1910, s. 91-93.

[40] Berch Berberoglu, "The Ottoman Empire and The Impact of Western Imperialism on the Middle East in the Late 19th and Early 20th Century", *Osmanlı Üzerine Konuşmalar,* Ed. Fuat Aydın, İstanbul 2016, s. 44-45.

[41] W. E. Griffis, *Mighty England*, Philadelphia 1912, s. 273-283.

dinî, sosyal ve hukukî birtakım ihtiyaçlarının görülebilmesi için ruhban sınıfından da seçilmiş eleman istihdamı temin ediliyordu. Zikredilen her iki devlet Katolik kilisesine mensup oldukları için kolonileştirdikleri mıntıkalarda yerleşmesine ve ardından yayılmasına göz yumdukları, hatta destek oldukları Hıristiyan mezhebi de Katoliklikti. 18. asrın sonu ve 19. yüzyılın başından itibaren İspanya ve Portekiz'in aksine global bir sömürü[42] iştahıyla işe koyulan, Akdeniz/Yakın Doğu bölgesinde ticari ve siyasî nüfuzunu giderek artıran ve tahkim eden İngiltere'yse[43] Church of England ya da Anglican Church adı altında resmi devlet dini olarak kabul ettiği Protestanlığın bu coğrafyada yayılmasına ve kökleşmesine yardımcı olmak çabasına girişmişti.

Bu anlamda özellikle sanayi devriminden sonra kıta Avrupası'na nispetle elde ettiği refah düzeyi, buna bağlı olarak gelişen siyasî ve askerî nüfuzu İngiltere'nin kültürel ve dinî bir aktör olarak girdiği mıntıkalarda da etkin bir rol oynayabilmesine vesile oluyordu. Öncelikli olarak tüccarları ve ardından misyonerler yoluyla dâhil olduğu ve muhtelif vasıtalarla nüfuz elde ettiği Yakın Doğu'da söz konusu nüfuz ve prestij sayesinde giriştiği her iş ve çaba muhatap olan kitlelerce muteber ve takdire/öykünmeye şayan kabul ediliyordu.

Yerli halk nezdinde bir şekilde temin ettiği bu prestij ve saygınlık, ardından hedeflenen coğrafyada yerleşen koloniler ve misyonerler sayesinde İngiltere, zihnen ve kalben yüzleri kendine dönük kitleler oluşturmaya başlamıştı. Misyonerlerin yaptığı dinî ve ahlakî neşriyat yanında birtakım aktüel ve edebi çeviri ve adaptasyonlar yoluyla da inanç, yaşayış ve kültür bakımından İngiltere'yle benzeşen, ama içinde bulunulan toplumla ayrışan cemaat yahut cemiyetler ortaya çıkıyordu. Çoktan baş gösteren ve Avrupa'yı ciddi anlamda yorduğu ve hırpaladığı halde 19. yüzyılın ortasına kadar ertelenebilen nasyonalist, otonomi taraftarı kliklerin doğurduğu kaos ortamı, İngiltere'nin Yakın Doğu'da benimsediği bu politika yoluyla da zımnen desteklenmiş, Osmanlı'nın hâkim

[42] Süleyman Şahin, "İngilizler Dünyadan Kaç Yüz Trilyon Çaldı?", *Gerçek Hayat*, 948, (2016), s. 16-17.

[43] Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, Ankara 2018, s. 366-369.

olduğu coğrafyaya da taşınmış oluyordu. Gerek Anadolu ve gerekse Şark Meselesi'yle çalkalanan Osmanlı Avrupası ayrılıkçı ideoloji ve hareketlerin sürüklediği çatışmalarla adeta yeniden şekilleniyordu.

Osmanlı Devleti ele alındığında, Sultan II. Abdülhamid döneminde vuku bulan Kıbrıs (1878) ve Mısır (1882) işgalleri istisna edilirse İngilizlerin Hindistan'daki gibi resmen ve alenen tesis edilmiş ticarî ve siyasî hâkimiyetleri söz konusu olmadı. Daha çok İngilizlerin ticarî hakimiyetlerine zemin hazırlamak için toplum yapısında sosyal ve kültürel birtakım değişikliklere zemin hazırladı misyonerler. Dolayısıyla Osmanlı sınırlarına misyoner girişi "barış" içinde oldu. İngiliz misyonerler Akdeniz istasyonu diye nitelendirdikleri Osmanlı coğrafyasına giriş için önce, kendi siyasî hâkimiyetlerinde olan Malta'ya gelmeyi tercih ettiler. Ardından Osmanlı topraklarına adım attıklarında uğradıkları ilk noktalardan biri İzmir'di. Öncelikle İzmir, bir hayli hareketli ve hararetli bir ticarî merkezdi. Bunun yanı sıra şehrin eskiden beri muhtelif mezhep, cemaat ve dinlere mensup gayr-ı müslimler ve elbette bir kısım Müslümanlar tarafından iskan edilen kozmopolit bir muhit olması, tercih sebebi olmasında etkiliydi. Osmanlı hukuku gereği gayr-ı müslim cemaatler kendi aralarında meydana gelen adlî anlaşmazlık yahut işlerini kendileri görebiliyorlardı ve şehirde diğerlerine nispetle azınlık mesabesinde bulunan İslam nüfusu dolayısıyla şehir, dışarıdan gelen ecnebi ziyaretçiler için mesela Anadolu'ya nispetle daha özgür bir yer olarak görülüyordu. Bir ticaret merkezi oluşu İzmir'in aynı zamanda ihtiyaç duyulan pek çok mamulün temininde sıkıntı yaşanmayan bir nokta olmasını sağlıyordu. Bu da şehrin acemisi ve yabancısı durumundaki misyonerlerin buradaki hayata alışmalarına ve herhangi bir mahrumiyet yaşamadan şehre sorunsuzca intibak edebilmelerine yardımcı oluyordu. Ayrıca bu merkeziyet, şehre hemen her din ve mezhepten insanın kısa ya da uzun sürelerle uğramasına vesile oluyor ve bu geçici misafirlerin de misyonerlerce yürütülen tebliğ faaliyetlerinden istifade etmeleri sağlanmış oluyordu. Bu durum şüphesiz hedef kitlenin belli oranda genişlemesine de yardımcı olan bir unsurdu.

İzmir'le benzer özellikleri gösteren merkezî şehirlerden biri de şüphesiz İstanbul'du. İstanbul'da da gayr-ı müslim nüfus yoğunluktaydı.[44] Ayrıca İzmir'de gayr-ı müslimler tarafından işletilen ticarethane ve mağazalar, genelde ırkdaş ve dindaşlarının nüfus bakımından yoğunlukta olduğu yerlere inhisar ediyordu. Hâlbuki İstanbul'da bu tip yerlerin pek çoğuna, nüfus yoğunluğundan sarf-ı nazar, şehrin herhangi bir yerinde denk geliniyordu. Öncelikli hedef olduklarını bildiğimiz Protestanlık dışı Hıristiyanların ülkenin başkentinde bu denli etkin rol oynamaları ve elde ettikleri nüfuz onların misyonun yaygınlaştırılmasında müessir birer aracı olmalarına şüphesiz imkân tanıyabilirdi.

Nitekim İngiltere'nin Hindistan'dan sonraki sömürge planında Osmanlı'nın hâkim olduğu Ortadoğu ve Anadolu coğrafyası vardı. İngiltere ve ABD menşeli cemiyetler özellikle yetiştirilen kadrolarını Osmanlı coğrafyasına sevk etti. Bu coğrafyaya adeta akın eden misyoner cemiyetleri güttükleri iddia edilen dinî hedeflerinden tavizler verme pahasına da olsa sömürge güçlerine destek vermekten geri durmadılar, karşılığında kendileri için rahat çalışma sahaları kazanmış oldular.[45]

3- Çalışmanın Amacı ve Önemi

19. yüzyıl bütün imparatorluklar için olduğu gibi Osmanlı Devleti için de oldukça sıkıntılı, yıpratıcı ve buhranlı bir asır oldu. Devlet bünyesinin bir asrı aşkın süredir sıkıntılara müptela olduğunu ikrar eden sultanlar ve sair devlet ricali, devleti ayakta tutmak, belki eski şevket ve satvetine yeniden kavuşturmak için askerî, siyasî ve ekonomik anlamda çareler aradılar. Askerî anlamda yapılacak reformlar için Sultan III. Selim'in saltanatı sırasında eğitim kurumları ihdâs edildi, Sultan II.

---

[44] Tespit edilebildiği kadarıyla 1830'lu yılların sonunda başkent İstanbul'da yaşayan Rum nüfusu yaklaşık 200.000 rakamına ulaşmıştı. Haliyle yalnız başına bu rakam bile İstanbul'un misyonerler için oldukça geniş ve verimli bir çalışma alanı olabileceğine bir işaret kabul edilebilir niteliktedir. Bkz. *CMS Missionary Register*, (Şubat 1839), s. 79.

[45] Ayşe AKSU, "İngilizlerin Malta'daki Deniz Feneri: Malta Protestan Koleji (1846-1868)", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 8, (2016), s. 58-59.

Mahmud yeniçeriliğin ilgasıyla bedeli ağır olacak birtakım köklü ıslahatlara girişti, Sultan Abdülmecid Avrupa'dan sıçrayan ayrılıkçı hareketlerle kıpırdanan tebaasını teskin edebilmek için hukukî birtakım reformlara tevessül etti.

Asırlardır ayakta kalabilmiş devletin ihyasını başarabilmek kolay bir çaba değildi. Neredeyse bütün uzuvlar, değişim ve dönüşüm adına atılan hemen her adıma ciddi bir direniş gösterdi. Bu durum "hasta" olduğu savunulan ve sona yaklaştığı konuşulan adamın çaresiz çözülmeye devam edişine sebep oldu. Çözülen devlet yapısının temeli hukuken kabaca iki tür vatandaştan mürekkepti: Müslümanlar ve zimmîler. Bu ayrım, Avrupa'da Fransız İhtilali'yle ortaya çıkan "Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi"ne aykırıydı ve zimmîlerle dindaş olan Düvel-i Muazzama'nın bu duruma kayıtsız kalması düşünülemezdi. Tanzimat Fermanı'yla bütün tebaa artık sultanın nazarında eşitti; herkesin canı malı ve namusu teminat ve emniyet altında olacaktı. Bu hamle "düvel-i muazzamayı" nispeten teskin etti; ama uygulamada yaşanan sıkıntılar, imparatorluğun muhtelif yerlerinde doğan mağduriyetler daha güçlü, daha köklü ve kapsamlı adımların atılmasını gerektirmişti: Islahat Fermanı ilan edildi. Reayanın hukuku daha da genişletildi, dinî hoşgörünün, din değiştirme hakkının İslamlar dâhil bütün vatandaşları kapsayacağı temin edildi, insan haklarına daha çok titizlenilecek, idam mümkünse uygulanmayacaktı.

Çalışmanın amacı, devletin özellikle zikredilen iki ferman arasındaki süreçte gerek gayr-ı müslim ve gerekse Müslüman tebaasına yönelik misyonerlerce yürütülen Protestanlaştırma çabasına, bu çabayla neyin amaçlandığına, özellikle bu çabanın hangi araç/gereç ve yaklaşımla gerçekleştiğine, bu çaba içine giren misyonerlerin sosyo-kültürel anlamda nasıl bir muhitin ürünü olduklarına, misyon için kendilerinde aranan şartlara, misyona hazırlık için nasıl eğitim aldıklarına ve nihayet Osmanlı toplumunun bu faaliyetlere bakışına ve verdiği tepkiye temas etmektir. Ayrıca misyonerlerin hedef aldıkları haricî kitlenin durumu da ortaya konulmaya çalışılmıştır. Burada güdülen amaçsa, misyonerlere ve kendilerine

yöneltilen tebliğe, teklife karşı verilen tepkilerin hangi siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel şartlar altında gerçekleştiğinin tespitidir.

Osmanlı Devleti'ne yönelik misyoner faaliyetleri hakkında yurt içinde ve dışında hakkında pek çok makale, tez ya da kitap yayımlanmıştır. Fakat çalışmanın ele alındığı tarihten (2013) bu yana özellikle üzerinde çalışılan İngiliz misyonerlerinin karakter bakımından nasıl insanlar olduklarına, Türk-İslam toplumuna yönelik misyon çabası sırasında hangi argümanları kullandıklarına, basılı olarak tercih ettikleri materyallerin neler olduğuna, bu malzemenin muhtevası ve yorumuna dair herhangi bir çalışma görülmemiştir. Haliyle misyonerlerin ve bahusus İngiliz misyonerlerin hedef kitleye yaklaşırken kullandıkları yöntemler, özellikle Müslüman Türk toplumuna ulaşabilmek için ürettikleri (yazdıkları/tercüme ettikleri) materyallerin nasıl bir zihniyet/tasavvur dünyasının ürünü olduğu ortaya konması gereken problematik olarak belirlenmiştir. Öte yandan misyoner faaliyetlerin oryantalizmle birlikte Batı sömürgeciliğine alan açan, zemin oluşturan bir etkisi olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Çalışma içerisinde misyonerlerin bu niyetini ve ileri sürülen bu argümanı destekleyecek nitelikte çıkarımlar yapılmıştır.

Yine misyonerlerle İngiltere'de birebir muhatap olduğunu iddia eden, bu serüvenine dair elimizde aslından istinsah edildiği bildirilen bir jurnali olan bir Osmanlı bahriyelisinin [Bkz. EK-2] de vakası ilk defa ilim âlemine arz edilmiş ve örnek vaka olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

4- Kapsam

Çalışmada Osmanlı Devleti'nde İngiliz misyoner faaliyetleri incelenirken iki bakımdan sınırlamaya gidilmiştir: zaman ve konu. Osmanlı'ya yönelik İngiliz misyoner faaliyetleri 1815 gibi erken bir dönemde başlasa da devletin hukukî ve siyasî yapısı elvermediği için Müslümanlara yönelik bir çaba içine girilemeyen bu dönem kronolojik birtakım veriler aktarılarak özet geçilmiş, özellikle Müslüman kitle arasında bu faaliyetlerin başlayabilmesine ve yaygınlaşmasına zemin hazırlayan Tanzimat ve Islahat Fermanı sonrası süreç (1839-1861) üzerinde

durulmuştur. Misyonerlerin vasıflarından ve amaçlarından bahseden I. ve III. bölümlerde kapsam kısmen geniş tutulmuşsa da özellikle misyonerlerin tebliğ yönteminin irdelendiği ve ortaya konulduğu II. bölümde gerek coğrafya ve gerekse konu, Müslüman Türkler ve onların hedef alındığı Anadolu coğrafyasıyla sınırlandırılmıştır.

5- Yöntem, Kaynak ve Araştırmalar

5.1- Yöntem

Çalışmanın problematiği gereği, misyonerlerin hangi vasıflara sahip oldukları, amaçları ve bu amaçlarını hangi metot ve araçlarla gerçekleştirmeye çalıştıklarına dair yapılan araştırmada neredeyse başından sonuna betimleme yöntemi kullanılmıştır. Erişilen birincil ve ikincil kaynaklar bu açıdan okunup tahlil edilerek aktarılmaya çalışılmış ve özellikle II. ve III. bölümde zaman zaman malzemenin de yönlendirmesiyle spekülatif denebilecek değerlendirmelerde bulunulmuştur. Eser boyunca kendi içinde bir kurgu çerçevesinde verilen anlatı, arada misyonerlerce aktarılan muhavereler ve bir grup misyonerle birkaç hafta boyunca birlikte bulunduğunu iddia eden bir şahidin (Bahriye Kaymakamı Mustafa Bey) serüveniyle sosyal ve insanî bir açıdan derinlikli bir hale getirilmeye çalışılmıştır.

5.2- Arşiv Kaynakları

Tezin temel kaynaklarını İngiliz misyoner cemiyetleri tarafından üretilen, misyoner mektup ve raporlarına, cemiyetin toplantı tutanaklarına yer verilen süreli yayınlar, cemiyet arşivleri ve Osmanlı arşivi oluşturmuştur. Osmanlı dönemi matbuatı, gazete ve dergileri de taranmış, dijitalize edilen makaleler “misyoner, Protestan, Katolik, tanassur, Hıristiyanlaştırma” vb. anahtar kelimeler yardımıyla taranarak gözden geçirilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri’nde yer alan Düvel-i Ecnebiye defterleri de taranmış, ilgili kayıtlar okunmuş ve değerlendirilmiştir. Yine Osmanlı Arşivi’nin Hariciye Londra Sefareti, siyasî, idare ve mektubî kalemi fonları; İrade Mesâil-i Mühimme ve Hariciye fonları ve Meclis-i Vâlâ fonuna ait kayıtlar da taranmış, döneme ve misyoner faaliyetlerine dair kayıtlar değerlendirilmiştir.

Öte yandan özellikle misyoner faaliyetlerin içinde bulunan, ilgili dönemde ya da müteakip yıllarda yaşamış ağırlıklı olarak İngiliz ve Amerikalı misyoner, diplomat, seyyah yahut araştırmacının da eserleri elden geçirişmiş ve konunun farklı cephelerini aydınlatacağı düşünülerek istifade edilmiştir.

Ayrıca konuyla ilgisi olan modern çalışmalar, konuya dair makale, bildiri ve diğer çalışmalar da gözden geçirilmiş ve istifadeye uygun olanlardan yararlanılmıştır.

5.3- Araştırmalar

Misyoner faaliyetleri yurt içinde ve yurt dışında pek çok araştırmacının ve ilgilinin dikkatini çekmiş, konu üzerine pek çok malzeme üretilmiştir. Teze konu olan Tanzimat Dönemi'nde İngiliz misyoner faaliyetleri üzerine yapılmış çalışma ise fazla değildir. Gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde özellikle tezde ele aldığımız döneme ve tezde ele alınan detaylara ağırlık veren ya da doğrudan bunlara temas eden herhangi bir çalışmaya henüz rastlamak mümkün olmamıştır.

Lyle L. Vander Werff tarafından 1937'de yayımlanan ve 1990 yılları sonunda tıpkıbasımı gerçekleştirilen *Christian Mission to Muslims, The Record* başlıklı çalışma modern misyonerliği kadarki süreçte olan Protestan misyonerliğinin gelişiminden bahseden bir bölümün ardından 2 ayrı bölüm halinde Hint ve Yakın Doğu Müslümanlarına yönelik Protestan misyoner faaliyetlerini irdelemektedir. Eserin Yakın Doğu'ya yönelik faaliyetler kısmının Anglikan misyonerlerine tahsis edilen 153-182. sayfaları arası konumuzla alakadar bulunmuştur. Yazar bu kısımda Osmanlı coğrafyasındaki İngiliz misyoner faaliyetlerini maksatları, misyonun evreleri ve gidişatı bakımından değerlendirir. 1815-1840 yılları arasını birinci evre olarak kabul eder ve bu sürece "koordinasyon dönemi" adını verir. 1841-1890 yılları arasını "gerginlikler dönemi" olarak niteler. Zira bu dönemde misyoner faaliyetleri müdahil devletlerin siyasî hamlelerinin birebir tezahür ettiği bir mahiyet arz etmiş ve siyasî konjonktüre göre tavır/şekil almıştır. Üçüncü ve son dönem de 1890-1910 yılları arasıdır ve bu dönem içinse yazar "Tahkim dönemi" tabirini kullanır. Bu dönemde, yerleşik kiliselerle sürtüşmeler kısmen

devam etse de, özellikle Filistin bölgesinde okul faaliyetleri artarak devam etmiş ve binlerce öğrencinin okuduğu ve mezun olduğu okul sayısı 50'yi aşmıştır.

Çalışma boyunca dikkat çeken nokta, yazarın cemiyetlere ait arşiv, rapor vb. birincil kaynakları kullanmamış olmasıdır. Her ne kadar söz konusu asırda bu faaliyetlere müdahil birtakım isimlerin hatırat, seyahatname gibi eserlerine müracaat edilmişse de bölgenin durumunun değerlendirildiği raporlar, misyoner mektupları, cemiyetlere ait süreli yayınlardan neredeyse hiç istifade edilememesi bir zaaf olarak değerlendirilebilir. Ayrıca yazar yukarıda zikredilen dönemlendirmeyi daha çok Kudüs istasyonu yani Filistin bölgesi etrafında cereyan eden siyasî ve sosyal hadiseleri dikkate alarak yapmıştır. Bu da misyonerlerin ısrarla kaldıkları ve faaliyetlerini sürdürmeye çalıştıkları Anadolu mıntıkasının ihmal edildiğini, değerlendirme dışında kaldığını göstermektedir.

Orta ya da Yakın Doğu denilen mıntıkada yürütülen misyoner faaliyetlere değinen bir diğer çalışma da *Conflict, Conquest, And Conversion* başlıklı eserdir. Eleanor Tejirian ve Reeva S. Simon birlikte hazırladıkları çalışmada Orta Doğu'da Hıristiyan misyonunun 2 bin yılını incelemeyi amaçlamışlardır. 9 bölümden müteşekkil çalışmanın "The Great Awakening of the Protestants and the Anglicans" ve "Missionaries and European Diplomatic Competition" başlıklı 4 ve 5. bölümleri konumuzla doğrudan alakalıdır.

Tejirian ve Simon, 4. bölüme "Büyük Uyanış" ve bu uyanışın Amerika'yla İngiltere'de yarattığı hareketliliği tahlil ederek başlamışlardır. Reform hareketlerinin ardından gelişen Protestan itikadı Batılı toplumun din telakkisini değiştirmiş, halkı ruhbanın elinden alıp ona kurtuluşu bizzat okuyabileceği İncil'de bulabileceğini telkin etmiştir. Dinî anlamda bu şekilde gevşeyen bağlar, Avrupa genelinde giderek hâkimiyetini artıran ve Batı'ya serveti akıtan Sanayi ve Sömürgecilik Çağı'nda elde edilen refahla adeta kopma noktasına gelmiştir. Gidişattan endişe duyan birtakım dindarlar halkı silkinmeye ve yeniden yeryüzünü teşrif edecek Hz. İsa'nın gelişine hazırlanmaya davete başlamışlardır. Meseleyi böyle temellendiren yazarlar bu bölümde misyonun tarihî ve sosyal

arka-planını çizmiş, misyonun siyasî gelişmeler karşısında Orta Doğu'da başlayan mücadelesini izah etmeye çalışmışlardır. 5. bölümdeyse bölgede özellikle İngiliz, Fransız ve Ruslar arasında din kisvesi altında cereyan eden siyasî çekişmelerde misyonerlerin nasıl tavır aldıklarını, siyasî iradenin devletin bölge siyasetini ilgilendiren konularda misyonerlerle yaşadığı gerilimleri ve misyonerlerin karşı hamlelerini ortaya koymuşlardır.

Bu çalışmada da birincil kabul ettiğimiz rapor, misyoner mektubu vb. kaynaklara maalesef müracaat edilmemiş, ikincil ve meseleye daha bütüncül yaklaşan kaynaklar kullanılarak genel bir resim çizilmiştir.

Saha olarak çalışmamızda ele alınan Osmanlı coğrafyasına doğrudan temas etmese de misyonerlik konusunu "din ve Britanya imparatorluğu" bağlamında ele alan *Religion versus Empire, British Protestant Missionaries and Overseas Expansion, 1700-1914* başlıklı çalışma, İngiliz İmparatorluğu'nun ekonomik ve siyasî anlamda dünya hâkimiyetine oynadığı süreçte "din"le ve dolayısıyla misyoner faaliyetlerle münasebeti irdelenmiştir. Yazar, "misyonerlerin imparatorluğun birer akıncısı" oldukları tezini tamamen değilse de kısmen reddetmektedir. Ona göre imparatorluğu asıl ileri taşıyan güç ticaret ve siyasettir ve din unsurunun/misyonerlik çabasının bu olgudaki katkısı dolaylı ve oldukça sınırlıdır.

Kitabın yazarı Andrew Porter'a göre misyonerliğin en büyük katkısı misyonun hitap ettiği toplumların eğitilmesi olmuştur. Zira Protestan misyonerliği bireyin İncil'i bir balına okuyabilmesi ve hayatını ona göre organize edebilmesi düsturu üzerine kurulmuştur. Bu kapsamda misyonerler eğitimi toplumların endoktrinasyonu için de bir vasıta telakki etmişlerdir ve onların bu telakkisi toplumları idare eden yerli siyasîlere de bir örnek teşkil etmiştir. Çalışmada birincil kaynaklara da yer verilmiş ve hayli geniş bir bibliyografya kullanılmıştır. Bu açıdan da değerlendirilince bizim çalışmamızdaki sonuçlarla kısmen örtüşen tarafları vardır. Bize göre de misyonerlik çalışmaları İngiltere'nin siyasî nüfuzunu

mahdut bir zaman ve mekânda bir an içinde genişletebilecek bir etki yapmamıştır.

İngiliz misyoner faaliyetlerine bir bütün olarak değilse de Osmanlı coğrafyasında en etkin faaliyet yürüten Church Missionary Society üzerinden eğilen bir çalışma Arzu Meryem Nurdoğan tarafından kaleme alınmıştır. Akademik bir dergide "Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society, Kuruluşu, Yapısı ve Yayınları", "Üyeleri ve Gelir Kaynakları", "Hedefleri, Misyonerlik Tanımı ve Motivasyon Unsurları" başlıklarıyla art arda yayımladığı üç makaleyle CMS'nin kurulduğu ortamı, amacını, sistematik ve hiyerarşik yapısını, İngiliz Kilisesi'yle olan irtibatını, nasıl ve hangi şartlarla üye kabul ettiğini, misyonerliği nasıl tanımladığını, neyi hedeflediğini ve motivasyonunu belirleyen temel argümanları izaha çalışmıştır. Çalışmanın amacını da İngiliz Kilisesi'yle doğrudan bağı bulunan, meşruiyetini oradan alan, devlet ev halk nazarında önemli bir konumu bulunan, hatta bugün hâlâ varlığını devam ettiren bu kurumu anlamanın, Osmanlı Devleti'ne yönelik misyonerlik faaliyetlerinin temel sâiklerini, bu sâiklerin anavatanda nasıl oluşturulduğunu ortaya koyacağı şeklinde ifade etmiştir. Kaynak kullanımı konusunda son derece başarılı ve birincil kaynakların tercihinde oldukça titiz olan Nurdoğan, toplamda yaklaşık seksen sayfayı bulan çalışmasında CMS hakkında hayli doyurucu bir arka plan ve geniş bir bilgi vermeyi başarmıştır. Çalışmamızda da kullandığımız ilgili makaleler, çalışmamızın "ele aldığı yöntemler ve Türklere mahsus yayınların irdelenmesi" meselesine kapsamı gereği temas etmemiştir.

İngiliz misyonerliği özelinde değilse de misyonerlik üst başlığıyla çalışmalar yürüten bir dizi akademisyen tarafından Üsküdar Belediyesi'nin himayesinde gerçekleştirilen Tartışmalı İlmî Toplantılar dizisinin 43.'sünde konuya dair toplamda 13 makale tebliğ olarak sunulmuş ve üzerine tartışmalar cereyan etmiştir. Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri başlığıyla neşredilen çalışmada "Genel Olarak Misyonerlik"in değerlendirildiği tebliğ metninin ardından Türkiye'de Katolik, Ortodoks ve Protestan misyoner faaliyetleri dünden bugüne

ele alınmış, çeşitli yönleriyle izah edilmeye çalışılmıştır. Türkiye'de Hıristiyanlar Arasında Misyonerlik Faaliyetleri, Yahudilik ve Misyonerlik Anlayışı, Bağımsız Hıristiyan Gruplar ve Faaliyetleri başlıkları da diğer irdelenen konulardır.

2004 yılında gerçekleştirilen toplantının tebliğleri aynı yıl yayımlanmıştır. İlgili metinlerden Numan Malkoç tarafından sunulan "Türkiye'de Protestan Misyonerliği" başlıklı 5. tebliğ ve Şinasi Gündüz'ün sunduğu "Misyonerlerin Çalışma Yöntemleri" başlıklı 11. tebliğ çalışma konumuzla kısmen alakadardır. 5. tebliğde Malkoç umumi anlamda Protestan misyonerliğinin ortaya çıkışı, Türkiye'ye girişi ve günümüze dek Türkiye'deki faaliyetlerini irdelemiştir. Özellikle Osmanlı devrine denk gelen bölümde yazarın başlıktaki gibi konuyu genel manada işlediği, İngiliz misyoner faaliyetlerine neredeyse hiç değinmediği görülmektedir. Ayrıca ilgili dönemi incelerken istifade ettiği kaynaklar da hemen tamamen ikincil kaynaklardır.

11. tebliğde ise Gündüz, misyonerliğin metodolojisi değerlendirirken meseleyi Aziz Pavlus'a dek götürerek misyonerlik kurumunun tarihçesiyle başlamıştır. Bu kısa girişin ardından yöntemler başlığıyla verdiği bilgileriyse yedi maddede toplamış ve kısaca her birini izah etmiştir. Küresel Evanjelizm Anlayışı, Doğrudan ve Dolaylı Misyonerlik, Kültüre Uyarlama, Diyalog, Sosyal Etkinlikle Bağlamında Misyon, Kilisenin Yerelleşmesine Vurgu ve Uygun Siyasal ve Ekonomik Şartların Değerlendirilmesi şeklinde maddeleştirilen başlıklardan da anlaşılacağı gibi misyon faaliyetinin içerik değil, teknik bakımdan hangi yöntemlerle yürütüldüğünü dikkate almış ve hemen bütün maddelerin içeriğinde tarihî uygulamalardan çok çağdaş uygulamaları aktarmıştır.

Yine Gündüz'ün DİA'da yer alan "misyonerlik" maddesinin DİB tarafından kitaplaştırıldığı (2005) görülmektedir. Gündüz bu kitabında misyonerliğin tarihçesini vermiş, misyoner faaliyetlerin Orta Çağ'dan bilitibar siyasileştiğine, siyasî iradeyle paralel faaliyet yürüttüğüne işaret etmiştir. Müslümanlara yönelik faaliyetlereyse 10 sayfa kadar yer ayırmış, konuyu Orta Çağ ve Sömürgecilik dönemi şeklinde iki devirde ele almış ve özetle Amerika ve İngiltere menşeli

Anglikan-Protestan misyoner grupların Doğulu Müslüman halk nezdinde gerek siyasî gerekse sosyal sebeplerle arzu ettikleri düzeyde faaliyet yürütemediklerini belirtmiştir.

Çalışmamızı alakadar eden lisansüstü tezler de vardır. Esra Danacıoğlu tarafından hazırlanan (1993) *Osmanlı Anadolusu'nda Protestan (Anglosakson) Misyoner Faaliyetleri* başlıklı tez, 1815-1856 yılları arasında hem Amerika hem de İngiliz misyoner cemiyetlerinin faaliyetlerini irdelemektedir. Tezinde bir inanma biçimi olan Protestanlığın kapitalizmin hâkim olduğu muhitte vücut ve hayat bulduğunu, kapitalizm bir dünya sistemine dönüşünce ardından Protestanlığın da global düzeyde bir hakimiyet için mücadeleye başladığını, kapitalizmin 19. yüzyılda cebren ve artık tamamen kendisine eklemlediği Doğu'nun da kaçınılmaz olarak Protestan itikadının ihracına maruz kaldığını ileri süren Danacıoğlu, misyonerliği ticarî faaliyetlerin açtığı yolla imparatorluğa sokulan bir olgu olarak lanse etmektedir. Osmanlı Devleti özelinde büyük oranda doğru kabul edilebilecek bu iddia elbette dünya geneline yayılmış bütün misyoner faaliyetler için söz konusudur, denilemez. Afrika, Hint adaları ve Güney Amerika gibi mıntıkalarda tüccarların misyonerlerin önünden değil, aksine ardından yürüdüğü görülmektedir.

Yüksek lisansını da misyoner faaliyetleri üzerine yapan Danacıoğlu, bahse konu doktora tezinde birincil kaynaklara sık sık müracaat etmiş ve iddiasını destekleyecek araştırmaları ustalıkla kullanmıştır. Öte yandan tezin bağlığında yer alsa da İngiliz misyoner faaliyetlerinin bizim irdelediğimiz misyona hazırlık ve metot kısmından, yerliler tarafından nasıl karşılandıklarından bahsetmemiştir.

Misyonerlik bugün de devam eden ve bu çabaya muhatap olan toplumları rahatsız edici bir olgu olduğu için mesele hakkında pek çok popüler nitelikte yayın da yapılmıştır. Bunlar arasında ikincil kaynaklara istinat etmekle beraber konuyu aşırı vülgarize etmeden, soğukkanlı değerlendirmeler yapan birkaç isim zikredilebilir. Erol Güngör, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri* başlıklı küçük çalışmasında misyonerliğin kısa bir tarihçesini verdikten sonra birkaç başlıkta

Türkiye’de faaliyet gösteren kurum ve kuruluşları değerlendirmiş, misyonerlerin nasıl yetiştirildiğine, çalışma programlarına vs. temas etmiştir. Bir diğer çalışma da Necdet Sevinç tarafından kaleme alınan *Osmanlı’dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri* başlıklı eserdir. Ağırlıklı olarak ikincil kaynakların tercih edildiği, ne yerel ne de uluslararası bazda birincil arşiv kayıtlarına müracaat edilmediği anlaşılmaktadır. Kitap geniş manasıyla imparatorluk sathında faaliyet gösteren bütün cemiyetleri ve faaliyet alanlarını ihata etmeyi hedeflemiş, pek çokları hakkında verdiği bilgiler nakilden ibaret kalmıştır. Çalışmada tez olarak da misyonerliğin “bir kültür ve şuur değiştirme, ithal etme ve bu yolla Türklüğü yok etmeyi” hedeflediği işlenmiştir.

I. BÖLÜM:

İÇERİDE ve DIŞARIDA DURUM, MİSYONERLERİN VASIFLARI

1.1. Anayurtta Durum

18 ve 19. yüzyıl boyunca gerek Amerika'da ve gerekse İngiltere'de Hıristiyan mezhepleri ve muhtelif kiliseler arasında ciddi sürtüşmeler ve ayrılıklar bulunuyordu. Özellikle haricî bir sahada misyonerlik faaliyeti yürüten birbirinden bağımsız kiliselerin bu tip bir çatışmaya girmesi hem anayurttaki cemaati etkiliyor, kiliseye devamlarına mâni oluyordu hem de inananlar nezdinde birtakım itikadî problemlere yol açıyordu. Zaten Sanayi Devrimini müteakip sosyal ve dinî hayatta ve algıda köklü bir değişim yaşanmıştı. Dinî müesseseler gitmiş, yerlerini seküler olanlar almıştı. Artık kanun Tanrı'nın değil, hata yapma olasılığı bir hayli yüksek olan insanın ürünüydü.[46] Böyle soğuk, insanî boyut ve zaaflardan soyutlanmış bir ortamda bunalan cemaat, kiliselerin kendi içlerinde yaşadığı çatışmalarla daha büyük açmazlara sürüklenmemeliydi. Özellikle 19. yüzyılla beraber haricî misyonlar artınca bu tip dahilî sorunlar haricî misyonlara da yansımasın ve oradaki yeni Hıristiyanları etkilemesin diye mesele üzerine bir hayli düşünülmüş ve muhtelif çözüm önerileri gündeme gelmişti.[47]

ABD'de olduğu gibi İngiltere'de de özellikle haricî mıntıkalarda yürütülen misyoner faaliyetlerini maddî açıdan mümkün kılan şey, sağlanan insan desteği

[46] Will ve Ariel Durant, *The Lessons of History*, New York 2012, s. 48-49.

[47] Sidney L. Gulick, D. E. Hoste, Bernard Upward, Ernest W. Clement, Wallace St. John and Robert E. Speer, "Should the Denominational Distinctions of Christian Lands be Perpetuated on Mission Fields?", *American Journal of Theology*, XI/2 (1907), s. 185-186.

bir yana anayurttaki inananlardan temin edilen bağışlardı. Dolayısıyla İngiliz misyonerler kendi insanlarının da prensipleri doğrultusunda dinî eğilimli bir hayat sürmeleri, dinî faaliyetlere destek olabilmelerini arzu ediyorlardı. Bu manada toplumun dine bakışını yönlendiren, dine karşı onların kalplerini ve zihinlerini hazır hale getiren yayın çalışmaları da yapılıyordu. Özellikle İngiltere'de Akıl Çağı'nın[48] hükümranlığını hâlâ devam ettirdiği 18. yüzyılda din adamı ve eğitimci kimliğiyle öne çıkan Philip Doddridge[49] *ruh* üzerine eğilmiş, İngiliz toplumuna Tanrı'ya giden yolu işaret etmeye çalışmıştı. Bu amaca matuf olarak *Rise and Progress of Religion* isminde bir eser kaleme almış ve eser on-yıllar boyunca Hıristiyanların elinden düşmedi.[50] Misyonerlerin hususiyle haricî faaliyetlerin yoğunlaştığı dönemlerde anayurttakilere yönelik de ekstra bir irşat, ısındırma çabasına girdikleri gözlemlenmektedir. *British and Foreign Bible Society*[51] unvanıyla hem yurt içi hem de yurt dışı için İncil ve sair dinî içerik üreten kuruluşlar yanında dahilî kitleler için de özellikle İncil basan ve dağıtan/satan kuruluşlar vardı. Bunlar kendi halklarına dönük faaliyetlere ağırlık vermeye, onları İncil, dua kitapları vb. yayınları okumaya teşvik etmeye ağırlık veriyorlardı. Mesela 1838'de İngiltere'de 35.393 aileye bizzat ulaşılmış ve toplamda 121.080 İncil dağıtılmışken, sonraki sene yerli Protestan halk için basılan İncil sayısı, 3 buçuk kat artmış ve 417.276'ya ulaşmıştı. Bu rakam önceki yılla kıyaslandığında neredeyse 4 kata yakın bir artış anlamına geliyordu.

Misyoner cemiyetleri, birer parçası oldukları ve temel destek unsurları olan İngiliz toplumunu her anlamda düşünmek, fikren onları ve onların çocuklarını

[48] Akıl Çağı olarak nitelendirilen dönemde Bilim Devrimi ve yol açtığı sosyal, siyasi gelişmeler hakkında bkz. Alan Smith, *Caxton's History of the World*, Sussex 1969, s. 98-112.

[49] Philip Doddridge ve çalışmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. A. G. "Doddridge, Philip", *DNB*, XV, 158-164.

[50] James H. Smylie, "Doddridge, Philip", *EA*, IX, 231.

[51] Hem Avrupa'da hem de misyona hedef olan haricî mıntıkalarda hızla yaygınlaşan misyoner faaliyetler neticesinde ucuz İncil'e talep artmış ve bu durum, söz konusu talebi gidermek için İncil cemiyetleri kurulmasına yol açmıştı. Mükemmel denecek çapta ve uluslararası düzeyde hizmet veren ilk İncil cemiyeti 1804 yılında Thomas Charles'ın teklifiyle kurulan British and Foreign Bible Society oldu. Konu hakkında detaylı bilgi için lütfen bkz. "Bible Societies", *EB*, III, 587.

yetiştirebilmek için mücadele etmek mecburiyeti hissediyordu. Bu kapsamda kadın ve erkek işgücünün çalışma hayatına birlikte atıldığı 19. asırda ebeveyni çalışan çocukların da ihmal edilmemesi gerektiği gündeme getirilmişti. 1836'da teşekkül ettiği anlaşılan *Home and Colonial School Society*[52] (Anayurt ve Koloni Okullar Cemiyeti) isimli bir kuruluş, parlamento üyelerine yaptığı baskı sonucunda ilk planda çalışan, ikinci planda da çalışmasa bile çocuğunu okul-öncesi eğitim için kreş ya da anaokuluna göndermek isteyen ebeveynlere mahsus okullar açılmasını temin etmişti.[53]

Anayurtta çocuklara yönelik okullaşma çabasıyla dikkat çekilen bu kurum çocukların eğitimi ve öğretmen yetiştirilmesini amaçlayan bir teşekküldü. Charles ve Elizabeth Mayo'nun öncülük ettiği ve John Stuckey Reynolds ve John Bridges'ın malî destek sağladığı[54] bu teşekkül, temel eğitim prensiplerini, öğrencilerin zihnî faaliyetlerini ve matematik kabiliyetlerini ilerletmeyi amaçlayan Pestalozzi'nin yönteminden uyarlamıştı.[55]

Sanayileşme evresini iliklerine kadar yaşayan ve derin sosyal değişimlere maruz kalan İngiliz toplumunda misyonerlerin halkı dine kazanmak çabaları, görüldüğü gibi, bir hayli yoğundu. Öyle olmak zorundaydı, zira Aydınlanma ya da diğer adıyla Akıl Çağı'nın tetiklediği la-dinî ve liberal yöneliş, dine dair hemen her şeyi ve en önemlisi din kaynaklı bilgiyi de sorgulamış ve büyük oranda reddetmişti. Böyle bir dönemde misyonerlik olgusu, hususiyle bu çabaya katılan dindarlar, diğer tâlipler/yeniyetme tebliğciler için 4 önemli özgürleştirici ve kendilerini aklın söz konusu baskısına karşı müdafaa edici fonksiyon icra etti.

1- *İlk olarak misyonerlik, alternatif bir bilgilenme biçimiydi*. Uluslararası coğrafyalara taşan misyoner çabalar, dinî ve gayr-ı dinî içerikli pek çok bilginin

---

[52] John Stuckey Reynolds ve John Bridges'ın öncülüğünde kurulan cemiyet hakkında bkz. Charles Mayo – Elizabeth Mayo, *Pestalozzi and His Principles*, Londra 1890, s. 56. Ayrıca cemiyet, faaliyetlerini duyurmak ve eğitim hakkında topluma bilgi vermek için 1848 yılı başından itibaren 3 ayda bir neşredilen bir de dergi çıkarmaya başlamıştı. *The Publisher's Circular*, XI/247, s. 53.

[53] *Missionary Register*, (Haziran 1855), s. 254.

[54] C. Mayo – E. Mayo, Pestalozzi, s. 56.

[55] C. Mayo – E. Mayo, Pestalozzi, s. 4-5.

keşfine vesile oldu. Yapılan yayınlarla bu gelişmelerden haberdar olan dindar topluluklar dinin ve dine ait unsurların sahih birer bilgi kaynağı olabileceği düşüncesini yeniden benimsedi.

2- *Misyonerlik otonom kararlar alabilmeyi mümkün kılan bir hüviyete sahipti*. İnanış ve yaşayışları bambaşka ve uzak coğrafyalara yelken açan misyonerler, sahaya ölmeyi göze alarak[56] çıkmaya azmetmiş, her koşulda ayakta kalabilmeyi ve mücadele etmeyi şiar edinmiş karakterlerin doğmasını sağladı. Bu karakterler edindikleri şöhret sayesinde toplum tarafından da kolayca benimsenmelerini temin etti.

3- *Misyoner çalışmalar dönemin hâkim din-dışı ve liberal kültürüne bir karşı-model teklif ve teşkil ediyordu*. Misyonerler alternatif bir bilgilenme çabasına girmekle söz konusu çağda Avrupa zihniyetini ve toplumunu şekillendirmeye başlayan liberal yönelişe ve bu yönelişin doğurduğu din-dışı kültür ve sosyolojiye karşı bir model de sunmuş oluyorlardı. Başlattıkları "Büyük Uyanış" hareketi sayesinde de bu faaliyetlerini dünya ölçeğinde bir çabaya dönüştürdüklerini ilan ediyorlardı.

4- *Misyonerler ortaya koydukları dinî referanslı literatür sayesinde liberal kültür ve literatürle irtibat kurmuş oluyorlardı*. Misyonerler dünya üzerinde dağıldıkları muhtelif coğrafyalardan derledikleri bilgi ve oranın kültürel mirasından yaptıkları derlemeler genel anlamda Batı bilim dünyasına ve onun ürettiklerine hacimli bir katkı niteliğine büründü.

Maddeler halinde aktarılan bu dört fonksiyon sayesinde misyonerler, sadece dünyanın değil, dünya üzerinde kendilerine mahsus mevkiin de topografyasını ciddi biçimde değiştirmiş oldular. Muhtelif mıntıkalara dağılan yüzler hatta binlerce misyoner arasından çıkan ve dünya çapında şöhret kazanan birçok ilim adamı oldu. Bunlar sayesinde Asya ve Afrika'dan Batı'ya bilgi akışı sağlandı. Bu

[56] Hans Dieter Betz, Don Browning, Nernd Janowski, Eberard Jüngel, *Religion Past and Present*, VIII, Leiden 2010, s. 439.

akış, Batı'nın kendini ilmî anlamda güncellemesine, nefis muhasebesi yapabilmesine ve kendisini yeniden şekillendirebilmesine vesile oldu.[57]

İngiliz misyonerler için yaptıkları hizmeti halka göstermek, onların kalplerini kazanmak da önemliydi; hatta Halil Halid'e göre bu iş yani "nef'-i vezâifini" ibraz ettirmek ruhbanın göreviydi. Misyonerler yapmakta oldukları dinî tebliğ faaliyetlerinin kendi devlet ve toplumlarına ne kadar menfaat temin ettiğini açığa vurmak, bunu halka anlatmak zorundaydılar. Nitekim misyonerler bu yolla bir hayli itibara mazhar oluyorlar ve faaliyetleri için ciddi yardım görüyorlardı. Bu konuda fikir edinmek için İngiliz gazetelerinin daima yayımladıkları vasiyet ve tevarüs ilanlarına bakılmak yeterliydi:

"Orada görülür ki ba'de'l-vefât müessesât-ı ruhbâniyeye ve ale'l-husûs misyoner cemiyetlerine külliyetli para bırakanlar arasında en ziyâde semâhat gösterenler ya ömürlerinde hiç izdivâç edememiş ihtiyâr kadınlar veya servet-i külliye sâhibi sermâyedârlar ve tâcirlerdir. Gayr-ı müte'ehhil kadınların vasiyetlerindeki hulûs-ı niyet ve sâdelik pek âşikârdır. Şöyle ki: Tâli'-i nâ-sâz o kadınları gençliklerinde gönüllerinin en büyük arzûsundan mahrûm etmiş olsa gerektir. Binâ'en-aleyh hayrât-perverâne hareket etmekle elbette o kadınlar tesellî-i kalp bulurlar ve hayâtlarındaki keder-i nevmîdînin âhirette ecrini göreceklerini ümîd ederler. Hâl-i dalâlette kaldıkları papazlar tarafından telkīn-i ezhân-ı âmme olunagelen bunca gayr-ı Nasrânî efrâd-ı beşerin tarîk-i hidâyete götürüleceğine hizmet eylemek i'tikâdıyla servetlerinin bir mühim kısmını misyoner cemiyetlerine vasiyet ederler."[58]

Öte yandan 18. yüzyılın son çeyreğinde ilk kıvılcımları ateşlenen nasyonalist hareketler, 1850'lerle birlikte asrın son çeyreğine koşulurken ciddi bir ivme kazanmıştı. Yaşanan gelişmeler insanlığın sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda terakkisine dair umutları artırdı, imkânları genişletti. Özellikle 1830-80 yılları arasında gerçekleşen en büyük devrim buhar gücünün demiryolu araçlarına

---

[57] Andrew F. Walls, *The Missionary Movement in Christian History*, New York 1996, 10. bölüm.
[58] Halil Halid, *Hilâl ve Salîb Münâza'ası*, Mısır 1325, s. 32-33.

tatbiki oldu. Buna ilaveten demir-çelik sanayiinin geliştirdiği ucuz çelik imalatı demiryollarının yaygınlaşmasında çok büyük bir âmil oldu. Bu iki unsur, sanayi üretiminin ve nakliye alışkanlıklarının çarpıcı bir gelişim göstermesine yol açtı. Gelecek 100 yıla ekonomik anlamda Avrupa damgasını vuracak bu iki faktör sayesinde özellikle Avrupalılarda artık daha iyi bir gelecek ümidi hâkimdi.

Sanayileşmenin refah düzeyine olan etkileri hissedilmeye başlandığı dönemde, 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında, Avrupa'da hatırı sayılır bir nüfus artışı yaşandı. Özellikle sanayileşme hamlesinin baş aktörü kabul edilen İngiltere'de yaşanan artış 18. Asrın başına nispetle 3 kat fazlaydı. Yine Almanya, Fransa ve İtalya gibi Avrupa'nın önde gelen diğer devletlerinde de görülen artış İngiltere kadar olmasa da %50'yi aşmıştı. Sanayileşmenin de katkı sağladığı bu nüfus artışı, mütekabil olarak sanayi hamlesini tetikleyici unsur olarak işlev gördü.[59]

Sözü edilen bu çarpıcı artışın tespit edilebilen başlıca nedenlerinden belki de birincisi ölüm oranlarında görülen azalmaydı. Gerçekleşen bu artış iki temel reaksiyona yol açtı: Devletlerin sahip olduğu geniş, fakat ihmal edilmiş araziler kullanıma açılmak durumunda kaldı, ayrıca elde var olan mevcut araziler de daha etkin kullanılmaya başlandı. Nüfusun en azından yarısının meşgul olduğu tarım, komünal ve feodal bir organizasyon olmaktan çıkmış, giderek ticarî ve nakdî bir ekonomik faaliyete dönüşmüştü. Daha önce tarım ve hayvancılık, mahsul ve hayvan takası yoluyla ya da üretilen mahsulün yine üretici tarafından tüketilmesi biçiminde yürütülüyordu.[60]

Tarımda yaşanan gelişmelere paralel İngiliz tekstil, ağır sanayii ve ona yardımcı her türlü faaliyet alalında (demiryolu inşası, yaygınlaşan bankacılık sistemi, kanallar, değirmen inşası vb.) da diğer Avrupa devletlerine oranla önemli ilerleme kaydedildi. Özellikle tekstil üretiminde makine ve fabrika birer sanayi kavramı ve aracı olarak İngilizlerin hayatına girmişti.[61] Üretimin temel şartı da şüphesiz

[59] Harry Hearder, *Europe in the Nineteenth Century*, New York 1966, s. 66.

[60] Hearder, *Europe, s.* 87.

[61] Osmanlı topraklarının da dâhil olduğu oldukça büyük bir pazarda yerli üretime nispetle kalite, çeşitlilik ve ucuz fiyatı sayesinde revaç bulan İngiliz tekstil mamullerinin 1850'li yıllarda

hammadde ihtiyacıydı ve İngiltere bu açıdan rakip devletlere oranla daha zengindi. Sanayi üretiminde hammadde temini sadece mamul ürün için bir ihtiyaç değildi. Sanayi aletlerini çalıştırabilmek, buharlı makineleri işletebilmek için de yakacağa ihtiyaç vardı. O dönemde bu maden kömürüyle karşılanıyordu. Bu manada İngiltere kömür kaynakları bakımından hatırı sayılır bir zenginliğe sahipti. Hatta yalnız kendi ihtiyacını karşılamakla kalmıyor, 19. yüzyılın başında kendisinden sonra ağır ağır sanayileşen civar ülkelere de kömür ihracatı gerçekleştiriyordu. 1830'da dünya genelinde kullanılan kömürün %80'i İngiliz madenlerinden temin ediliyordu. 1830'da yıllık üretim düzeyi 25 milyon tona ulaşmıştı. 1880'lere gelinceye dek kömür üretimi her yıl düzenli olarak %60 düzeyinde artış göstermişti.[62] Diğerlerinin sanayi hamlesine bu derece hızla adapte olamayışının temelinde, içinde bulundukları bu zaruret ve eksiklik yatıyordu.

Her şeye rağmen başlangıçta Avrupa'nın genelinde ortalama bir düzey tutturan endüstriyel gelişmişlik ve üretim araçları bakımından elde edilen üstünlük 18 ve 19. yüzyıllarda dünyanın geri kalan meskûn bölgeleriyle kıyaslanamayacak düzeyde ileriydi. 19. asırda her anlamda yaşanan terakki de büyük oranda sanayide "seri üretim"e geçiş hamlesiyle beraber sağlanmış oldu. Bu hamleyle birlikte üretimde kullanılan araçlar tekemmül ettirilmiş ve böylece ortaya çıkan mamuller aynılaşmaya başlamıştı.[63]

Fakat Avrupa'nın doğu ve güney kesiminde ziraî üretim İngiltere'deki gibi gelişme kaydedemedi. İngiltere'nin aksine yapılan tarım mahsullerinin üretimi, nüfus artışıyla paralel gidemedi. Haliyle Doğu ve Güney Avrupa'nın çiftçisi oldukça muhtaç ve fakir bir haldeydi. Rusya, Romanya ve Macaristan istisna edilirse Doğu ve Güney Avrupa'nın geri kalanı için ziraata elverişli, geniş ve bâkir tarım arazisi

---

İngiltere'nin ihracat kalemi olarak %60'lık bir paya sahip oluşu bu sektörde İngiltere'nin ne kadar iddialı ve ileri olduğunu işaret etmeye yeterlidir; bkz. Hearder, *Europe*, s. 82.

[62] Hearder, *Europe*, s. 83.

[63] Hearder, *Europe, s.* 68.

sıkıntısı yaşanmaktaydı. Elde mevcut dar ve kısıtlı arazi, verimliliği artırmak için tarım metot ve araçlarında reformasyona gidilmesini gerektirdi.[64]

İngiltere, Avrupa'nın büyük bir kısmı için söz konusu olan darlık ve verimsizlik problemi yaşamadı. Sanayii sayesinde geliştirdiği tarım alet ve yöntemleri de son derece yeterliydi. Haliyle üretiminde sıkıntı yaşamak bir yana fazlalığıyla dikkat çeken tarım ürünlerini iç ve dış piyasaya ulaştırabilmek için hızla hizmete sunulan çeşitli ulaşım araç ve ağlarına ağırlık vermişti. İç piyasanın talepleri karşılandığında üretimine ara verilmeyen fazla mamullerin ihracı söz konusu oldu. Bu da İngilizlerin Doğu ve Güney Avrupa'ya açılmasını, 19. yüzyılda hız verdiği sömürgecilik faaliyetleriyle elde ettiği müstemlekelere mal ihracı zorunluluğunu doğurdu.

Teknoloji ve sanayinin sunduğu imkânlar sayesinde ortaya çıkan kısmî refah ve rahatlamayla, önceki dönemlere nispetle bir patlama olarak değerlendirilebilecek bu yoğun nüfusun kırsalda kalmayı tercih eden büyük bir kısmı yeni açılan tarım arazilerinde üretimle meşgulken diğer bir kısmı sanayi faaliyetinin gerçekleştiği şehirlere doğru göçe başladı.[65] Özellikle bu göçler, göçle şehirlere yığılan kalabalığın doğal sonucu olan işsizlik sorunu sebebiyle şehirlerde yaşanan hercümerç, şehrin birtakım sâkinlerini yeni bazı şeyler denemeye,[66] uzak yerlerde başka ve egzotik bazı maceralara sürükledi. İngiliz ırkının tabiatında olduğu iddia edilen, ama dünya genelinde yaşanan emniyet zaafı ve seyahat vasıtalarının güçlüğü yüzünden çok da açığa çıkamayan seyahat arzusu belirgin bir hale geldi.[67] 19. yüzyılla birlikte giderek artan dış ülkelere seyahat isteği ve hariçte görev yürüten misyoner cemiyetlerine katılımda bu macera hevesinin ciddi bir etkisi vardı.

---

[64] Harry Hearder, *Europe*, s. 88.

[65] Hearder, *Europe*, s. 85.

[66] Eleanor H. Tajirian ve Reeva Spector Simon, *Conflict, Conquest and Conversion*, Columbia 2012, s. 73.

[67] Christina Hole, *English Sports and Pastimes*, Londra 1949, s. 146.

Enteresan bir biçimde böyle bir hevesle misyoner cemiyetlerin haricî misyonlarına yazılıp yurt dışına çıkmak isteyenler arasında evli genç çiftler dikkat çekmekteydi. Bu tiplerin bir kısmı esasen zanaat erbabı insanlardı. Ellerinde geçimlerini sağlayacak kadar para kazanmak imkânı yok değildi. Buna rağmen, çoğu alt ve kısmen orta sınıfa mensup misyoner adaylarının sosyal itibar ve mertebeleri düşüktü; haliyle kendilerini iş ortamında ya da toplum içerisinde değil, daha çok ev ve aile içinde muteber ve sözü-dinlenir gören insanların[68] böyle bir tebliğ çabasına girişmeleri manidardı. Hem dinî hem de sosyal anlamda onları meşru ve muteber bir şahsiyet haline getirebilecek bu çaba, çoklarını işte bu yüzden cezbediyordu. Ayrıca yüzyılın başından beri Fransa'yla devam eden harpler, Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da ağır ağır kendini hissettiren monarşik düzene karşı isyan ve itiraz, toplum içinde sosyal ve iktisadi dengeleri de bozmuştu.[69] Yukarıda sayılan gerekçeler yanında sözü edilen bu huzursuz ortam da kimilerini her ne pahasına olursa olsun ülke dışına çıkmaya, belki de kaçmaya itmişti. Ülkeyi terk eden bu insanların çoğu "lay" zümresindendi; yani dinî bir zümreye ait değillerdi.[70] Buna rağmen bu gönüllü insanlar mümkün olduğu kadar misyon faaliyeti için hazırlanmış ve ardından haricî misyonla yurt dışına gönderilmişlerdi.

Fakat sanayi devrimi sonrasında görece artan refah ve şehirlerde var olan dinden uzak yaşayış, kırsalda nispeten daha dar ve daha dindarâne bir çevrede yetişen insanları dinî hayattan uzaklaştırdı. Şehirlerde giderek yayılan dine karşı bu lakayt tavır, misyoner cemiyetlerinin birbiri ardına ortaya çıkmasına vesile olan en büyük gerekçelerden biriydi. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarına tekabül eden bu süreçte kendini giderek daha çok hissettiren dinî anlamda bir "ölü çağlar" dönemi başlamıştı. İngiliz toplumunu din adına yeniden ateşleyen ve

---

[68] Richard Hoggart, "İngiliz İşçi Sınıfının Hayatındaki Değişmeler", *Sosyoloji Yazıları*, ed. İhsan Sezal, İstanbul 1991, s. 127.

[69] A. M. Newth, Britain And the World: 1789-1901 (A History of Britain), Londra 1967, s. 20-21.

[70] Stock, CMS, I, s. 90-91.

beklenen "Büyük Uyanış" için onları uyaran John Wesley ve George Whitefield oldu.[71]

1.2. Misyon Sahasındaki Durum

19. yüzyılın başından itibaren devlet hem modernizasyon çabalarına hız vermiş, hem de özellikle Avrupa'da değişen siyasî konjonktüre ayak uydurabilmek için sosyal anlamda reform çabalarına girişmişti. Hem Sultan III. Selim şevkle başladığı reform hamlelerini yürütmek için gereken iradeyi gösteremedi hem de devlet, Rus ve İngilizlerle girişilen harpler yüzünden, ihtiyaç duyduğu dönüşümü gerçekleştirebilmek için aradığı sükun ortamını bir türlü bulamadı.[72] 19. asrın ilk yarısında peyda olan Yunan istiklal mücadelesi (1821) ve Mısır sorunu hem maddi kayıplara yol açtı hem de Avrupa nezdinde devletin itibarını zedeledi.

Siyasî ve askeri zorlukları atlatabilmek için ittifak arayışı peşine düşüldü. Zaman zaman Rusya ve bazen İngiltere ve Fransa başvurulan devletler oldu. İttifak da beraberinde muhataplara verilecek tavizi gerektiriyordu.[73] Sanayi üretiminde lokomotif olan İngiltere'ye Balta Limanı Anlaşması'yla verilen ekonomik taviz zaten güçsüz olan üretim ve sanayi kapasitesini iyiden iyiye düşürdü. Yaklaşık 300 yıldır Osmanlı topraklarında ticaret yapan İngiliz tüccarların iştahı bu son hamleyle iyice kabardı. İngiliz hükümeti tüccarını içeride dış rekabete karşı korumak ihtiyacı hissetmiyordu. Yurt içinde ve özellikle yurt dışında kurulan ve desteklenen birtakım ticarî teşekküllerle tüccar zaten hayli örgütlü ve hırslı biçimde menfaatleri için çalışıyordu. Adam Smith'in devletin ticarete müdahil olmamasını öngören doktrini[74] çerçevesinde İngiliz hükümeti, "Korumacılık tembelleştirir ve pasifleştirir" diye düşünüyordu.[75] İngiliz hükümetinin, sağladığı

---

[71] *Encyclopedia of Religion and Ethics*, s. 729.

[72] Dönemin vukuatına dair tafsilatlı izah için bkz. Johann Wilhelm Zinkeisen, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C VII, çev. Ö. Kumrular – L. Kayapınar, İstanbul 2011, s. 225-320. Ayrıca bkz. Salahî R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Empire*, Ankara 1993, s. 139-220.

[73] Halil İnalcık, "İmtiyâzât" (Osmanlı Dönemi), *DİA*, XXII, 250-252.

[74] Smith ve doktrini hakkında kısa bilgi için bkz. Thomas R. Hay, "Smith, Adam", *Collier's Encyclopedia*, XXI, 90-91.

[75] Norman Stone, *Turkey A Short History*, Londra 2010, s. 103.

ve sağlayacağı menfaati düşünerek, alabildiğine serbest bıraktığı tüccarlar da gidebildikleri hiçbir coğrafyayı ihmal etmediler. İngiliz hükümeti de zaman zaman İspanya, Hollanda ve Fransa gibi devletlerle sırf ticarî/ekonomik menfaatleri icabı çarpışmaktan kaçınmadı. Sanayi inkılabıyla gelişen yeni şartlar İngilizler için bâkir ve talepkar yeni pazarlar bulmak mecburiyetini doğurdu; Osmanlı Devleti hâkim olduğu geniş coğrafya ve barındırdığı 30 milyonu aşkın nüfusla bu anlamda oldukça cazip bir saha ve imkân demekti.

İngiliz misyonerler de ilk defa böyle bir vasatta Osmanlı coğrafyasına giriş yaptılar. Ayrıca Osmanlı ülkesine gelmeden önce o coğrafya ve insanları hakkında kısmen bilgi sahibiydiler. O dönemde Osmanlı'yla doğrudan ve yakın münasebetlerini neredeyse 250 yıldır[76] aralıksız sürdüren İngiliz diplomat ve tüccarları basın yoluyla Osmanlı Devleti ve halkı hakkında İngiliz kamuoyunu bilgilendirmekten geri durmuyorlardı. Sair ecnebi bürokrat ve diplomatlar da Türkiye hakkında gazete, dergi ya da yazdıkları kitaplar yoluyla kendi memleketlerinde ve Avrupa genelinde olumlu/olumsuz kamuoyu oluşturmaktaydılar. İlk defa 1800'lerin ilk çeyreğinde Osmanlı ülkesine gelen ve ardından muhtelif aralıklarla aldığı çeşitli görevler vesilesiyle bu ziyaretleri ve kalışları artan simalardan biri de ünlü İngiliz diplomat ve yazar David Urquhart'tı.

Dolayısıyla Urquhart'ın özelde İslam, geneldeyse bütün Osmanlı toplumu hakkında yaptığı tespitler dışarıdan bir gözün Osmanlıları nasıl gördüğüne dair ipuçları verebilirdi. Henüz 1833 yılında gösteriyorken Urquhart artık bir hayli

[76] Orhan Burian, "Türk-İngiliz Münasebetinin İlk Yılları", DTFC Dergisi, IX/1-2 (1951), s. 3-4. İngilizlerin bu anlamda 17. yüzyıldan beri Osmanlılar hakkında telakkilerini şekillendiren çalışmalardan biri Richard Knolles (1545-1610) tarafından başlanan ve eski İzmir konsolosu Paul Rycaut'nun (1629-1700) 17. asrın sonuna dek devam ettirdiği *The Turkish history, from the original of that nation, to the growth of the Ottoman Empire, with the lives and conquests of their princes and emperors. With a continuation to this present year, MDCLXXXVII. Whereunto is added the present state of the Ottoman Empire* başlıklı 3 ciltlik eserken bir diğeri de bu defa yalnız Rycaut'nun kaleme aldığı *The present state of the Ottoman Empire. Containing the maxims of the Turkish politie, the most material points of the Mahometan religion, their sects and heresies, their convents and religious votaries, their military discipline, with an exact computation of their forces both by land and sea. Illustrated with divers pieces of sculpture, representing the variety of habits amongst the Turks* isimli 3 ciltlik eserdir.

tanıdığı Osmanlı insanı, devlet yönetim biçimi, sair uygulamalar, toprak rejimi ve yeraltı/yerüstü kaynakları hakkında uzun bir araştırma ve saha çalışmasının mahsulü olan bir eser kaleme aldı: Türkiye ve Kaynakları.[77] Bu eserde çizdiği Türkler ve gayr-ı müslimlere dair şablonlar Avrupalılarca önemsenmiş ve elbette fazla sorgulanmadan benimsenmişti. Böyle bir ismin herhangi bir biçimde özensiz ve mesnetsiz şeyler yazmayacağına inanılıyordu.

Urquhart'a göre, Türkler toplumun idareci sınıfıydı. Ziraat, zanaat ve ticaretse onun *mazlum* kabul ettiği gayr-ı müslimlerin elindeydi. Türkler zaman zaman bu gruplara baskı uyguluyorlarsa da onlara henüz hareketlenmeye başlayan sanayileşme çabalarında tanınan eşit haklar ve sağlanan özgür ortama değinmek hak-bilirliğin gereklerindendi. Hükümet bu gayr-ı müslim gruplarla iletişim vasıtası olarak dinî liderlerini kabul ediyor; onların iç işlerineyse müdahale etmekten sakınıyordu. Bu kısmî otonom yapı, kitleleri psikolojik anlamda rahatlatan faktörlerden biriydi. Fakat her şeye rağmen ağırlığını İslamların teşkil ettiği toplumda onlardan ayrı bir antiteye ait olmak vaziyetini benimseyemeyenler İslam'a dönüyorlardı; daha cesur olanlarsa bu boyunduruğa tahammülü göze alıyorlardı. Baskılar karşısında kaybetmemeye çabaladıkları milli karakterleri bütünlüğünü muhafaza ediyor ve bu karakter sayesinde devlete ve harici topluma karşı pasif bir direniş sergiliyorlardı. Yalnız direnişle de kalmıyor, bir yandan da zalimlere karşı kinlerini daima besliyor ve diri tutuyorlardı.[78]

1.2.1. Misyonerlerin Doğulu Kitleye Bakışı

"Yerli Hıristiyanların misyonerler henüz Osmanlı topraklarına yeni yeni gelmeye başladığında durumları nasıldı?" sorusu hem misyonerlerin nokta-i nazarından hem de onların faaliyetlerinin incelenmesi bakımından önem arz etmektedir.

---

[77] David Urquhart, *Turkey and Its Resources*, Londra 1833. Türkiye hakkında sosyal, ekonomik ve siyasî analizler içeren bu kıymetli çalışma henüz Türkçe'ye aktarılmamıştır.

[78] Urquhart, Resources, s. 12-13. Söz konusu "kin"in misyonerlerce özellikle tahrik edilen ve zinde tutulan bir olgu olduğuna işaret edilmelidir. Mesela bkz. James Carlile McCoan, *Our new protectorate, Turkey in Asia: Its Geography, Races, Resources, and Government*, Londra 1879, s. 63.

İngilizlerin bu manada Osmanlı coğrafyasına gönderdiği ilk isimler Jowett,[79] Conner[80] ve Dr. Cleardo Naudi'ydi[81]. Yine İzmir'de İngiliz konsolosluğunda görevli bir papaz olan Charles Williamson da konsolosluktaki görevine ilaveten Church Missionary Society'ye bağlı olarak misyonerlik faaliyetlerine destek veriyordu. İngiliz cemiyetine mensup bu ilk isimlerin yazılı hale getirdikleri rapor, mektup vb. metinler yanında 1820'de ilk defa Osmanlı Devleti sınırlarına adım atan Amerikalı iki misyonerden biri olan Plinny Fisk'in de geride bıraktığı metinler bize Doğu/Akdeniz Hıristiyanlarının sosyal, kültürel ve dinî bakımdan ne durumda olduklarına dair bilgiler vermektedir.[82]

Misyonun gerçekleştirileceği bölgeye dair misyonerlerin gözlem ve görüşleri de şüphesiz önemliydi. Çünkü misyonun gidişatı bu müşahede ve değerlendirmeler çerçevesinde belirlenebilirdi. Osmanlı topraklarına gönderilen ve cemiyet merkezine vukuatı, gidişatı ve misyon bölgesinden beklentileri rapor etmekle görevli misyonerlerin raporlarında hedef kitleye bakışları da keskin bir ayrımcılık dilini yansıtıyordu. Söz konusu raporlarda ve sair metinlerinde misyonerler, mesela Rum/Yunan milletinden bahsederken onları *şeklen ve fikren masum ve gayet insanî* çizgilerle resmetmeyi tercih ediyorlarken söz Türk toplumuna intikal ettiğinde son derece eleştirel, tahkir edici ve sivri bir üsluba döndükleri rahatlıkla

---

[79] William Jowett (1787-1855), İngiliz misyoner. Biyografisi hakkında bkz. *DNB*, "Jowett, William", XXX, 214-215. Misyoner olarak yıllarca faaliyet gösterdiği bugün Orta Doğu olarak nitelendirilen bölgeye dair ilk intibalarını (1815-1820 arası) kaleme aldığı *Christian Researches in Syria and the Holy Land in 1823 and 1824: In Furtherance of the Objects of the Church Missionary Society* başlıklı çalışması dikkate değerdir; fakat henüz Türkçeye kazandırılmamıştır.

[80] James Connor: İngiliz misyoner. Faaliyetleri ve serüveni hakkında kırıntı şeklinde bilgiler bulabildiğimiz şu kaynaklara müracaat edilebilir: *CMS Missionary Register*, (Ocak 1819), s. 13; *CMS Missionary Register*, (Ağustos 1819), s. 370 ve ayrıca H. G. O. Dwight, *Christianity in Turkey: a Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church*, Londra 1854, s. 20.

[81] Dr. Cleardo Naudi: Esasen Maltalı bir Katolik'ti; fakat İngiltere menşeli misyoner cemiyetlerine Yunanca tercüme ve editörlük konusunda ciddi katkılar sundu. Ayrıca cemiyet üyeleriyle birlikte muhtelih mıntıkalarda fiilen misyonerlik faaliyeti yürütmüştü. Hakkında bkz. Joseph Wolff ve John Bayford, *Missionary Journal and Memoir of the Rev. Jeseph Wolf: Missionary to the Jews*, New York 1824. Eserin pek çok yerinde Naudi'ye dair detaylar bulabilmek mümkündür.

[82] Ayşe Aksu, *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner, Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları*, İstanbul 2015, s. 69-70.

görülebiliyordu. “Zalim, yalancı bir peygamberin talihsiz ümmeti” gibi birtakım yaftalayıcı[83] ifadeler Türkler için sıklıkla tercih edilen nitelemelerdi. Hatta mesela Malta’da her nasılsa ölmek üzere olan bir Müslüman Türk’ün bacağına ip ve ipin ucuna da taş bağlanarak denize atılması bile ona bu aşağılayıcı ve küçük düşürücü eziyeti reva gören Hıristiyan Yunanlıları eleştirmek için bir vesile olamıyordu. Aksine hemen her koşulda ve fırsatta Hıristiyan Rumlar “düşmanlarına bile merhametle muamele eden” tiplerdi;[84] onlar tarafından işlenen hiçbir kabahat hatta şenaat onların misyoner dindaşları gözündeki imajını zedeleyemiyordu.

Bugün Denizli ili sınırlarında bulunan Dağmarmara köyü ahalisini gören İngiliz misyonerlerinden bir grup, köylünün şaşkın bakışlarını “bizim gibi insanı daha önce hiç görmemiş gibi bakan çocuklar” diye tarif ediyorlardı. Ardından yöre için “Medeniyetin -şayet var olduğu kabul edilirse- düzeyi oldukça düşük” aşağılayıcı bir tanımlamadan da geri durmamaktadır. “Bu cehalet karanlığında kalmış ruhlar için diz çöküp dua etmekten başka bir şey gelmiyor elimizden” denerek durumun misyon açısından hiç de iç açıcı olmadığı gerçeğine de temas edilmektedir. Ona göre anayurttaki misyonerler bu durumu yakinen görselerdi bu zavallılar için daha çok dua eder ve onlar da sükunet ve huzuru bulabilsinler diye İncil’in bunlara da ulaştırılması için daha fazla çalışma azmi gösterirlerdi.[85]

Aynı yolculuk esnasında evinde misafir olunan Yunan ailenin nişanlı kızları misafirlerin huzuruna -âdeten- çıkmayınca söz İslam’a getirilip “*Yunanlar da Türklerin âdetlerini uyguluyor bu memlekette. Kadınlar adeta köle muamelesi görüyor; erkek, ailenin kadın üyelerini göremiyor. Beraber dışarı çıkıp cemiyetlere katılamıyorlar*.” yollu pek çok peşin hüküm sıralanmıştı.[86]

Bayındır’da karşılaşılan iki İngiliz’den biri toplum ve ülke hakkında hiç de olumlu şeyler söylemiyordu: “*Medeniyet namına ilerleme yok, insanların umumi*

---

[83] En sık kullanılan bu tezyifkâr sıfatlardan biri de “Deluded followers of the false prophet” kalıbıydı. Bkz. *CMS Missionary Register*, (Şubat 1851), s. 105.

[84] *Missionary Herald*, XXI, (Aralık 1825), s. 387.

[85] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1851), s. 107.

[86] *CMS Missionary Register*, (Mart 1851), s. 142.

vaziyetleri de Hatt-ı Şerif (1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu) öncesine kıyaslandığında bile daha da kötü. Yeni düzen eski elbise üzerine geçirilmiş süslü bir şal gibi. Müslümanların kanayan yarasının tek ilacı var: Hıristiyanlık!" denerek İslam toplumunun içinde bulunduğu bu geri, sefil ve durağan vaziyetten kurtuluşun yegane çaresi olarak Hıristiyanlık takdim edilmekteydi.[87]

Gerçi zaman zaman Osmanlı hükümetinin hakkı teslim edilmekteydi. 1852 Şubat tarihli CMS raporuna göre "*Türk hükümeti bu sıralar (1852) bütün Hıristiyan tebaasına karşı müsamahakar bir tavır sergilemekte; sonradan Protestanlığı benimsediği için eski mezheptaşlarından tepki çeken hatta düşman bellenen Hıristiyanları patrik ve cemaate karşı korumaktadır.*[88] *Nitekim bu vaziyet büyük bir değişimin müjdecisi, ilahî bir takdirin tezahürüdür*."[89] Osmanlı hükümetinin bu mutedil, hatta koruyucu tavrı da kısa süre önce (1847) tekrar mezheplerine dönmemekte ısrar eden[90] Protestan Ermeniler vesilesiyle sadır olan ve muhtelif vesilelerle teyit edilen (1850, 1853) "Protestanlığın üçüncü bir mezhep olarak kabulünü" ilan edici irade[91] sebebiyledir.

---

[87] *CMS Missionary Register*, (Mart 1851), s. 142.

[88] Mesele misyoner cemiyetlerinin raporlarına yansıdığı gibi hadisenin tarafı olan Osmanlı bürokratlarınca da kaydediliyordu. Bkz. BOA, A.MKT.UM 154/55, leff 1. Söz konusu belgede "Protestanların diğer cemaatler gibi bir cemaat teşkil ettikleri, haklarının korunması için içlerinden seçtikleri ve Osmanlı tebaası olan bir dindaşlarını vekil tayin edebilecekleri" belirtilmekteydi. "Re'âyâ-yı Devlet-i Aliyye'den Protestan mezhebi nâmını verenlerin işlerine sâ'ir cemâ'atler patriği ve rü'esâsı bi't-tabî' bakamadıklarına, …hiçbir sınıfın düçâr-ı ızdırâb ve meşakkat olmasına rıza-yı meyâmin-irtizā-yı pâdişâhî olmadığına ve hasbe'l-mezheb bunların ayrıca bir cemâ'at olduklarına binâen mücerred teshil-i ıslâh-ı umurlarıyla istihsâl-i esbâb-ı râhat ve emniyetleri zımnında Dersa'âdet'de bulunanların içlerinden ve kendilerinin mu'temed ve müntehablarından ve re'âyâ-yı Devlet-i Aliyye'den bir ehl-i ırz ve mu'temed âdem Protestan vekili ta'yîn buyrularak…" ifadelerinin yer aldığı Mart 1854 tarihli bu belgeden de anlaşılacağı gibi Osmanlı hükümeti Protestanların hukukunu koruyabilmeleri için vekil tayinine müsaade etmişti. Mesele İngiliz elçisi Stratford Canning tarafından Aberdeen Kontu'na (George Hamilton-Gordon) da kısa bir pusulayla bildirilmişti. Sir Stratford Canning'en Aberdeen Kontu'na, 20 Temmuz 1846, İstanbul, "Correspondence Respecting the Condition of Protestants in Turkey 1841-1851", No: 50, s. 51.

[89] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1852), s. 81.

[90] BOA, İ.MSM, 34/967. Ayrıca bkz. Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2, (2002), s. 259.

[91] BOA, İ.MSM, 34/968.

İngiliz misyonerlere göre, Doğu kilisesine mensup Hıristiyanları itikatlarından/mezheplerinden vazgeçirmek oldukça zordu. İnatla ve bazen zorla kendi mezheplerinin doğrularına bağlı kalmayı tercih ediyorlardı. Misyonerlerin bölgede ikna edip de saflarına çektikleri yeni inananlardan bazıları, bazen kendi ailelerine bile söz geçiremiyor, onları Protestanlaştırarak "hidayet"e erdirmekte başarı sağlayamıyorlardı.[92] Oysa baştan ayağa meskenete, i'tizale bulaşmış bu toplumu kurtaracak umumi bir ıslahat ve hayatiyet, ancak İncil sayesinde mümkün olabilirdi. Zira diyar-ı küfr bir nevi karanlıklar ve zulmet yurduydu. İhtiyaç duyulan aydınlık, tercüme edilip daha fazla dağıtılmasına gayret gösterilecek olan İncil'le birlikte gelecekti.[93]

Doğu Hıristiyanları özellikle 1840'lı yıllar boyunca misyonerlerin tebliğlerine oldukça mesafelilerdi. Rum ruhban tarafından ortalığa salınan pek çok yalan ve iftira Rum toplumu arasında çabucak itibar görüyor ve inanılıyordu. Çağdaşları hemen her topluluk gibi Rumlar da dinî önderleri tarafından aktarılan bu tür kanaatleri, iftira olduğunu bilsinler ya da bilmesinler, hüsn-i kabulle karşılamakta tereddüt etmiyorlardı. Bir örgütlenme biçimi olarak kapsayıcı siyasî erkin kendilerine tanıdığı "otonom teokratik" yapı da onlara, tâbi oldukları dinî zümreden gelen emirleri dinlemeyi dayatıyordu. Misyonerler nazarında durum, özellikle Rumlar söz konusu olduğunda hiç de iç açıcı değildi. Toplum olarak onlar, cahil ve yeni şeyler duymaya ve inanmaya hiç de açık değillerdi. Yargılarını şekillendirmekte ruhban misyonerlere göre şüphesiz daha önde ve avantajlıydı. Ruhbanın ileri sürdüğü boş efsanelere itibar ediyorlar ve bütün kilise babalarının sanki birer İncil'mişler gibi bağlayıcı olduklarına inanıyorlardı. Hâlbuki misyonerler, Rumları kandıranların ve onları batıl inançlar peşinde sürükleyenlerin kendileri değil; aksine behemehal inandıkları ruhban olduğunu iddia ediyorlardı.

[92] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1851), s. 96-97.
[93] *CMS Missionary Register*, (Ocak 1851), s. 3.

Rum halkının ruhbanın telkinlerine bu derece tâbi olması, topluluğu oluşturan fertler olarak şahsi birer kimlik ve benlik kazanamadıklarına[94] da işaret sayılabilecek bir nitelikti. 1855 yılında vuku bulduğu bildirilen bir hadise söz konusu boyun eğişin ne düzeye ulaştığını göstermesi bakımından kayda değerdir. Papaz tarafından umumi olarak tehdit edilen Rum cemaatinden biri Protestan misyonerlerce dağıtılan ve kendisine de verilen bir İncil'i ateşte yakmaktaydı. O esnada hadiseyi fark eden bir Türk, muharref olduğunu bilse de, İncil'i yakmaya çalışan Rum'u görmüş ve bu hareketinden ötürü onu dövmüştü.[95] Hadiseyi bu şekilde nakleden misyonerler, Rum toplumunun batıla bu derece saplanışına, ruhbanın emirlerine böyle körü körüne tâbi oluşlarına Türklerin bile isyan ettiğini imaya çalışıyordu.

Bu durumda yerleşik kilise ruhbanının misyonerlere karşı takındığı ve cemaatlerinden takınmalarını istediği tavır yanında cemaatlerin bilgiye/öğrenmeye karşı umumi ilgisizliklerinin de payı vardı. Muhtemelen 1844 yılı bahar ayında Manisa yöresinde faaliyet yürüten ve misyon adına sahayı yoklayan Church Missionary Society üyesi Wolters'ın kanaati de bu yöndeydi: "*Sabah ayinini tamamladık; Economos adında Rum Piskopos'unun temsilcisine uğradık. Birkaç kelime dinî sohbet ederiz, faydamız dokunur diye ummuştuk. Fakat bu yolda herhangi bir şey konuşabilmek imkânsızdı. Haliyle fazla kalmadık. Bu adamlarla dünyalık şeyleri konuşacak, siyasî haberleri ileteceksin; o zaman can kulağıyla dinliyorlar. İlahî ve ruhanî olana hiç ilgileri yok. Din dedikleri şey kiliseye gitmek, eğilip istavroz çıkarmak, oruç tutmak vesaireden ibaret. Kalp dinî diye bir mefhuma Doğu tamamen yabancı*."[96]

İngiliz misyonerler tarafından cemiyet merkezine gönderilen raporlarda 1840'lı yıllar boyunca beklenen ilerleme kaydedilemese de Küçük Asya yani Anadolu'ya

---

[94] Benlik kazanamamış ve dinî otoriteye her koşulda itaatkar olan Anadolulu Rumlara muasır Türkler, padişahı en büyük otorite kabul etmesine karşın özünde beslediği ilkelere aykırı bir tutum sergilendiğinde ona da başkaldırmaktan geri durmamıştır. Konuya dair kısa bir mülahaza için lütfen bkz. Ş. Teoman Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, İstanbul 2013, s. 97-100.

[95] *CMS Missionary Register*, (Haziran 1839), s. 297

[96] *CMS Missionary Register*, (Haziran 1845), s. 269.

yönelik faaliyetlerin devam etmesi gerektiği ısrarla belirtiliyordu. Mesela J. T. Walters, Church Missionary Society'nin Londra'daki merkezine hitaben kaleme aldığı raporunda Anadolu'ya yönelik 1840'lı yılların başında hareketlenmeye başlayan İncil vb. dinî neşriyatın elden dağıtılması ve şifahi tebliğ gibi misyoner faaliyetlerin aralıksız sürdürülmesini salık veriyordu. Zira Türkiye'de devletin gayr-ı müslim tebaasına karşı bakışının büyük oranda ve olumlu anlamda değiştiği vakiydi. Walters bu duruma Amerikalı bir misyonerin bağlı olduğu cemiyete ulaştırdığı mektuptan yaptığı alıntıyla delil de gösteriyordu. Walters'ın ifadesine göre söz konusu misyoner kaleme aldığı mektupta, "*Sultan Edirne'ye son ziyaretinde, 'Dinî farklılıklar ve tercihler kulun vicdanını ilgilendirir; bir vatandaş olarak sivil pozisyonunu değil!' dedi. Görünen o ki vaziyet son 10 yıla nispetle çok değişmiş*." diyordu. Tanzimat'la gayr-ı müslimlere vadedilen "vatandaşlık hakları eşitliği" ve din/vicdan hürriyeti paradigmasıyla açıklanabilecek yeni anlayışın teoriden pratiğe aktarılması konusunda dönemin İngiliz elçisi Stratford Canning[97] bir hayli uğraş veriyordu. Bütün bu uğraşlar istenen düzeyde meyve vermese, mesela İncil'in alenen dağıtılması ve tebliğ edilmesi pek mümkün olmasa da dinî hürriyet ortamı giderek daha fazla zemin kazanmaktaydı.[98]

Yine bir başka raporda İngiliz misyonerlerden John Bowen'ın da değerlendirmesine yansıdığı gibi 1850'li yıllara dek misyoner faaliyetler misyonerlerin şahsi gayretleri, kapı kapı, dükkan dükkan dolaşarak "kafirleri bizzat dine davet" edişleri ve Bible Society'nin desteğiyle basılıp bölgeye ulaştırılan İncil, ilmihal, dua kitapları ve sair risalelerin dağıtılması yoluyla

---

[97] Türkiye'de üç dönem boyunca İngiliz Sefareti bünyesinde hizmet eden, İngiltere'nin meşhur asilzadeler ailesi Cannigler'e mensup bir diplomat. Türkiye üzerine hatıralarının da yer aldığı bir çalışma Stanley L. Poole tarafından kaleme alınmış ve ilgili kısımlar Can Yücel tarafından *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları* (İstanbul 1999) tercüme edilmiş ve yayımlanmıştı. Hakkında yine Poole tarafından yazılan ansiklopedi maddesi için bkz. "Stratford Canning", *DNB*, VIII, 431-444.

[98] *CMS Missionary Register*, (Mayıs 1847), s. 247.

gerçekleştiriliyordu. Çok açık biçimde görülüyordu ki, ümit edilen hızlı ve toplu Protestanlaşma yakın zamanda gerçekleşmeyecekti.[99]

Gerek Hıristiyan olup da Protestanlığı benimsememiş, gerekse de İslam olan ve misyonerlerin hedef olarak gördüğü topluluklar, misyonerlere ve onlarca yürütülen bütün faaliyetlere karşı genelde derin önyargılar besliyorlardı. Bu peşin hükümleri çoğu kez bizzat yaşadıkları, gördükleri şeylerden değil, daha çok işittikleri birtakım doğru-yanlış, haklı-haksız rivayetlerden besleniyordu. Bu anlamda 1850 yılında İstanbul'a uğrayan, bir İngiliz misyoner cemiyeti CMS üyesi Bay Dalessio'nun başından geçen bir hadise, söz konusu bilgi için önemli bir örnek teşkil etmektedir. Doğrudan Dalessio'nun raporundan aktaracak olursak:

"*Bir grup geldi; kimini eskiden de tanıyordum. İzmir'de Protestan okulu olup olmadığını sordular; bir Amerikan mektebinden başka okul yok, dedim. Memnuniyetlerini izhar ettiler. Ardından,* 'Olmasın zaten! Çocuklarımızı iğfal ve idlal ettiler.*' diye tepkiyle tamamladılar cümlelerini.* 'Bunları bizzat görüp yaşadınız mı, yoksa birilerinden, mesela papazlardan filan mı işittiniz*?' diye sordum. İnkâr edince, üzerine basa basa, '*Papazlar yayıyor böyle söylentileri; zira kimse Kitab-ı Mukaddesi bizzat okuyup anlasın istemiyorlar. Yoksa milleti bunca zamandır arzularına göre idare ettikleri ayan beyan ortaya çıkacak. Ne papa, ne de papazlar Hazret-i İsa'dan daha iyi bilemezler. Ama millet bu hakikati bilsin, istemezler.*' diye çıkıştım.*"[100]

Öte yandan ironik bir gerçek daha vardı; Doğu toplumu -din farkı gözetilmeksizin- ekonomik, sosyal, kültürel ve bayındırlık anlamında Batı toplumunun gerisindeydi. Ve Doğulular nazarında mutlak Batı'yı temsil eden misyonerler de bilgi-görgüleri, sosyal statüleri, maddi refahları vb. göstergeleriyle bir açıdan üstün ve öykünülesi insanlardı. Haliyle misyonerlerin telkini ve teşvikiyle Doğuluların din değiştirmesi yalnız itikadî ve sosyal bir tercihten ibaret olarak algılanmıyordu. "Mesih'le buluşmak sadece hak ve pak olanı işitmek, onu

---

[99] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1852), s. 82.
[100] *CMS Missionary Register*, (Mayıs 1850), s. 245.

istemek" değildi Doğu toplumu için; bu tercih aynı zamanda daha iyi, daha muteber ve müreffeh bir hayatı arzulamak demekti. Bu arzu için bir şeyler öğrenmeye çabalamak ve ayrıcalıklı bir konum elde etmek demekti.[101] Dolayısıyla misyonerlerin tebliğine maruz kalanların pek çoğu teklif edilen yeni din ya da itikadı benimseyip benimsememek tercihiyle karşı karşıya kalınca arka planda yahut bilinçaltında yatan gerekçelerden biri de bu arzuydu.

Misyonerlere göre Doğu Hıristiyanları kendilerine ruhban tarafından okunan İncil'i anlamıyorlar, anlamadıkları için de hakikati bilip yaşayamıyorlardı. İçinde bulundukları düşkünlüğün ve kokuşmuşluğun sebebi büyük oranda buydu. Tabiî olarak misyonerlerin çağdaş dillere yaptıkları tercüme İncil ve sair dua metinlerinin hayli rağbet gördüğü sık sık dile getirilmekteydi.[102] Kilise avlusunda karşılaşılan bir Ermeni ya da Rum'un eline tutuşturulan modern İncil tercümesini okuduğu, anladığı ve okuduklarını duyan etrafındaki diğer dindaşlarının da okunanları anlayarak haz duydukları, misyoner raporlarında sıklıkla tekrarlanan temalardan biriydi.

Misyonerler rast geldikleri ya da bizzat yanlarına gidip görüştükleri Müslümanlarla da mübahase ve münakaşa girişiyor; zaman zaman onları ikna edemeseler de bu yolda ne derece çaba harcadıklarını adeta okurlarına gösterebilmek için münakaşalarının içerik ve üslup detaylarını raporlarında paylaşıyorlardı. Mesela misyoner Dalessio ve arkadaşı İzmir'de karşılaştıkları bir Müslüman Türk'le konuşmaya başlamışlar, konu Ramazan ayı orucuna intikal edince Türk, "oruçla ve yapılan sair ibadetlerle kişinin günahlarının affolunduğunu" belirtmişti. Fakat muhatabı olan misyoner, "Emredileni yaparak mağfiret umulmaz, yalnızca emir yerine getirilmiş olur." diye karşılık vermişti. Türk itiraz sadedinde, "İyilik yapılan insandan karşılığı umulduğu gibi Allah'tan da umulabilir." demiş, muhatabıysa Allah'la kul arasında fark bulunduğunu belirterek, "Kulun taat ve ibadeti hiçtir. Çokça borçlu olduğumuz Allah'a bir hiçle

101 Gollock, River and Sand, s. 113.
102 *CMS Missionary Register* (Haziran 1845), s. 269.

gidilir mi?” diye karşılık verince Türk, “Allah affedicidir.” şeklinde kaçamak bir cevapla mukabelede bulunmuştu. Misyonere göre evet, Allah merhamet sahibi ve affediciydi; fakat o merhametini İsa’yı yeryüzüne göndererek izhar etmişti. İnsanın işlediği günahların borçlarını da kimse ödeyemezdi; ne peygamberler, ne azizler ne de melekler. Bunun tek istisnası vardı: Hazret-i İsa. Bu karşılığa Türk itiraz etmiş, bu yaklaşımın İsa’nın Tanrı’yla bir tutulması anlamına geldiğini ileri sürmüştü. Bu konuyu muhatabına açıklayamayacağını düşünen misyoner, bu defa Oryantalist peşin hükümlere sarılmış ve Türk muhatabına, “Siz Türkler, biz Avrupalılar kadar akıllı ve bilgili değilsiniz!” diye hakaret-âmiz sözler sarf etmişti. Hatta daha da ileri giderek, bu hükmün birtakım Türklerce de ikrar edildiğini iddia etmiş ve kendileri gibi akıllı insanların “sahte İncil”e kanmak gibi bir yanlışa düşmeyeceklerini belirtmişti.[103]

Yine Dalessio ve ahbabı Manisa taraflarında seyahat ederlerken Parsa denen mıntıkada bir Türk’le karşılaşmışlardı. Türk’e Church Missionary Society’ye bağlı faaliyet gösteren Sandrecki’nin[104] tercüme ettiği İncil ve sair bazı kitaplar verdiler ve yol boyunca devam eden bir sohbete başladılar. Laf kendisine gelince Türk, “*Oğlumu Avrupa’ya tahsile göndermek istiyorum; yöredeki ahali bunu duyunca beni eşeğe bindirip sokak sokak gezdirdi ve alay ettiler benimle.”* dedi. Kendileriyle bir Türk’ün böyle samimi sohbet ettiğini ve hatta içini döktüğünü gören misyonerlerden biri şunları düşündüğünü yazıyordu: “Türklerin çoğu bir Frenk’in tarafına bile bakmaya tenezzül etmezken bu yol arkadaşımız biz Frenklerle sohbet ediyor; ne alicenap bir adam!”

1850’lere gelindiğinde Osmanlı başkentinde Avrupa’ya öğrenci göndermek pratiği neredeyse yaygınlaşmaya başlamıştı.[105] Fakat yukarıda verilen misalden anlaşıldığı kadarıyla henüz Anadolu için aynı şey söylenemezdi. Yine aynı

---

[103] *CMS Missionary Register* (Ocak 1851), s. 104.

[104] Murat Gökhan Dalyan, 19. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü 1830-1870, İstanbul 2012, s. 167.

[105] Detayları için bkz. Aynur Erdoğan, *Osmanlı’da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme*, İstanbul 2016.

satırlardan anladığımız kadarıyla Türk-İslam toplumunun Avrupalılara karşı bakışı pek de olumlu değildi; hatta burada da itiraf edildiği gibi zaman zaman muhataplarını “kâle bile almamak” şeklinde bir tavır söz konusu olabiliyordu. Metnin genel havasına da yansıdığı gibi o dönemde Anadolu’da İslam-Türk nüfusu arasında okuma-yazma bilenlerin sayısı sınırlıydı ve bu düzeydeki bir kitleye kitabî yöntemlerle ulaşmak imkânı pek yoktu. Bunun yerine onlarla birebir ilişki kurularak birtakım itikadî meseleler Hıristiyan nokta-i nazarından açıklanmaya çalışılıyor, Ermenilerde de olduğu gibi, en azından akıllarında ve kalplerinde bazı kemikleşmiş inanışlara karşı şüpheci bir bakış uyandırılmak amaçlanıyordu. Aralarında rast geldikleri ve tebliğlerine karşılık veren okur-yazar takımı vasıtasıyla da misyonerler, okuyup yazamayan geniş kitlelere dokunmayı, onlara ulaşmayı hedefliyorlardı.[106] Nitekim İzmir’de Kasaba mutasarrıfına bir fırsat bulunup ulaşılmış ve kendisine İncil takdim edildiğinde gayet anlayışlı ve hoş-görür bir edayla İncil’i kabul etmişti. Misyonerlere göre söz konusu mutasarrıf tam da aradıkları tipte bir insandı; şüpheci ve hoşgörülü. İzmir’in nüfus çeşitliliği sayesinde teşekkül eden kozmopolit yapısı, şehirde muhtelif din ve ırklara mensup birçok insanın bir arada yaşayabilmesi gibi gerekçeler, söz konusu “tip”in ortaya çıkmasında şüphesiz en büyük âmillerden biriydi. Kendisine sunulan İncil’i kabul etmekte hiçbir beis görmeyen (ya da misyonerlerin öyle olduğunu aktardığı) “şüpheci” mutasarrıf, İncil’de vazedilen itikatları da pekala kendisi gibi şüpheci ve arayış içinde olduğunu gördüğü insanlara telkin edebilirdi.[107]

Türklerle iç içe yaşayan Hıristiyan ahalinin bu durumları misyonerler açısından kaygı vericiydi. Müslüman Türklerle komşu olan gayr-ı müslimlerin cehalet, ahlakî düşkünlük ve şuursuzlukları Türkler için yürütülmesi tasarlanan faaliyetleri başlamadan noktalayacak boyuttaydı. Müslümanlarda yukarıda zikredilen türden bağnazlık ve cehalet örneği kabul edilen hadiselerle de pekiştirilen bir tiksinti duygusu hâkimdi. Bu ortama yol açan söz konusu vaka ve olgulara misyonerler de

---

[106] *CMS Missionary Register*, (Ocak 1851), s. 106.
[107] *CMS Missionary Register*, (Ocak 1851), s. 107.

bizzat şahit olmuşlardı ve bu anlamda Türklere hak vermemek söz konusu olamazdı. Onlar da görmüşlerdi ki, Yakın Doğu'da yaşantısıyla Türklere örnek olabilecek ve onları Hıristiyanlığa ısındırıp yaklaştırabilecek herhangi bir gayr-ı müslim topluluk yoktu.[108] Protestan misyonerler tam da parmak bastıkları bu noktada devreye gireceklerdi. Önce İncil'i Doğu Hıristiyanlarına telkin edecek, onların İncil'i okuyup benimsemelerini ve hayat rehberi olarak derunileştirmelerini sağlayacaklar ve onlar sayesinde Türkleri de atalet ve cehaletten kurtaracaklardı.[109]

Zaman ağır ağır ilerledikçe misyonerlerin sarf ettikleri çaba mutahapları nezdinde aynı oranda karşılık bulmuyordu. Zaten Türkleri birebir muhatap alıp onlarla ilgilenmek de fazlaca mümkün değildi. 20 küsur yıldan beri harcanan çabalara rağmen Akdeniz misyonu için raporlarda karşımıza çıkan vaziyet pek parlak değildi; ama kullanılan ifadelerden de anlaşılacağı gibi misyonerler iştiyak ve ümitlerini diri tutmakta son derece kararlıydı. Gidişatın arz ettiği olumsuz havaya rağmen misyonerler inanç ve ideallerine sarılmakta tereddüt göstermiyorlardı:

"Kilise, yaşlandıkça gagası kabuk bağlayan ve giderek arıkalaşan kartala benziyor. Gagasındaki kabuğu taşlara sürterek söküp atan kartal yeniden yiyip içmeye ve böylece gücünü bir kez daha toplayarak rüzgâra karşı kanat çırpmaya başlayacaktır."[110]

İlk alıntıdaki ümitvar hava, aradan geçen 6 yılda yine somut bir ilerleme kaydedilememiş olsa da sürdürülüyordu:

"*Bu önemli mıntıkada misyoner faaliyetlerimiz hâlâ emekleme döneminde; başlangıcından bu yana bunca seneler geçmiş olsa da. Fakat şafağın sökeceğine dair bizi temin eden birtakım alametler var. 'Sabahı bekliyor' olmalıyız. Akdeniz misyonu, eşzamanlı başlayan diğer misyonlarla kıyaslandığında hayli yavaş görünüyor; işlenmek istenen arazi sarp, İncil'i rahatça tebliğ edebilmek için*

[108] Anthony Smyrnaios, "Manuals of conversion: Protestant missionary schoolbooks in Greece during the 19th century", *History of Education & Children's Literature*, III/1 (2008), s. 121.

[109] *CMS Missionary Register*, (Mart 1836), s. 174.

[110] *CMS Missionary Register*, (Haziran 1847), s. 253-254.

maniler pek çok. Gerek Rum ve gerekse Türk hakimiyeti altındaki bölgelerde hükümetlerden gelen kısıtlamalar var. Ayrıca her ne kadar Protestan misyonerliği Osmanlı topraklarında hükmen serbestse de fiilen İslamları dinden dönmeye teşvik etmek mümkün değil. Yozlaşmış Hıristiyanlara tebliği ulaştırmaksa dünyanın en müşkül işlerinden birisi. Hal böyle olunca Hıristiyanlığı Türkler nazarında tebriye edecek, temize çıkaracak bir ıslahat gerçekleştirmeden de onların önyargılarını yıkabilmek imkânsız…"[111]

İslam olan kitleyi ikna etmekte ve onlarla İslam'a dair dinî ve itikadî meselelerde ilmî münakaşaya girebilmekte aciz kalan misyonerler, o toplum içerisinden kritik birtakım isimleri kazanarak adeta onları Müslümanlara karşı bir silah olarak kullanıyordu. İngiliz misyonerlerin bu şekilde celp ettikleri Selim Faris Efendi ve Ahmed Tevfik Bey örnekleri bir vakıadır. Fakat elimizde serüvenine dair daha ayrıntılı bilgi mevcut olan bir Hintli ismi misyonerlerin bu taktiklerine bir örnek olarak zikretmek, meselenin hangi boyutlara varabileceğini, bir Müslüman âlimin adeta 180 derece dönerek yeni intisap ettiği davayı savunmak adına İslam'ı, peygamberini ve inananları nasıl tezyif ve tahkir edebileceğini görmek açısından yerinde olacaktır.

Söz konusu örneğin kahramanı Hintli İmadüddin'di. Şüphesiz ki onun temsil ettiği tipler, misyonerlerin özellikle İslam toplumu nazarında daha muteber bir yer edinebilmelerine, insanların zihin ve kalplerine daha kolay hulûl edebilmelerine yardımcı oluyorlardı. Bu şekilde muhtelif yöntemlerle ya da *arpalık*la[112] ikna edilerek kendi cephelerine çektikleri insanlar da misyonerlerin ve Oryantalistlerin diskurunu benimsemekten geri durmuyorlardı. Hindistan'da yaşanan İmadüddin vakası zikri geçen tiplerin bir parçası oldukları topluma nasıl yabancılaştıklarına ve hatta düşman kesildiklerine çok açık bir örnektir.

---

[111] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1853), s. 100

[112] Esasen tarihî bir deyim ve "memurlara verilen bir nevi aynî ya da nakdî ulufe" demek olan (M. Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 84-87) kelime Mecâzen "yiyim kapısı, açıktan menfaat sağlanılan yer" anlamına gelmektedir. Bkz. İlhan Ayverdi, "arpalık", Misalli Büyük Türkçe Sözlük, I, 173.

Hıristiyan misyonerleriyle önce mücadele ve mübarezeye girişen İmadüddin, nihayet onların tezlerini akla daha yatkın bularak mensubu olduğu İslam dinini terk etmiş ve Protestan mezhebine intisap etmişti. Hemen bu intisabın ardından kendisine tanınan imkan çerçevesinde gerek sözlü gerekse yazılı olarak yaptığı tebliğ faaliyetlerinde artık reddettiği inanca ve o inancın müminlerine adeta hakaretler yağdırıyordu. Ona göre Müslümanlar "*bütün haberleri peygamberlerinin ağzından alıyorlar; haliyle Hıristiyanlığın bütün tafsilatıyla aktarıldığı Eski yahut Yeni Ahitleri okumak zahmetine katlanmıyorlardı. İslam toplumu son derece cahil bir kitleydi. Hıristiyanlık hakkında zihinlerinde yerleşmiş batıl ve şaibeli itikatları izah için bizzat gidip Hıristiyanlara da bir şey sormuyorlar; bilakis önyargılarının duvarlarına mahpus yaşıyorlardı. İslamların hepsi mutaassıp ve aldanmış insanlardı*."[113]

Hâlbuki İmadüddin bu açıdan kendini İslam toplumundan tamamen soyutlamıştı. Kendi ifadesiyle söylenecek olursa sırf "efendisini bulmak için" ibadet aşkıyla neredeyse 8-10 yıl boyunca aralıksız okumuş, düşünmüş ve bir kanaat edinebilmek için mücadele etmişti. Bu durumda vaktiyle bir parçası olduğu İslam toplumundan kesinlikle ayrışmış olduğunu düşünüyordu. Fakat etrafındaki *din kardeşleri* böyle bir zahmeti ihtiyar etmeyi akıllarından bile geçirmiyorlardı. Daha da fenası onlar bir şeyler ya da birilerini bulmak için okumak gereği duymuyorlar; velev duysalar ve okuyup tefekkür ederek bu ameliyeden herhangi bir meyve devşirmeye teşebbüs etseler Müslüman kanaat önderleri tarafından nahoş bir biçimde karşılanıyorlardı. Kanaat önderleri bu tür bir çaba içerisinde gördükleri kimselere "Bunlar İslam'ın kışrı, kabuğu; İslam'ın özünü elde etmek için fakirlerin, dervişlerin kapısını çalmalısınız." diyordu ve bu çaba sahiplerinin adeta yolunu kesiyorlardı. Bu satırlardan da açıkça anlaşıldığı gibi İmadüddin, dinin esası olan

---

[113] Mawlawi Imad-ud-Din Lahiz, A Mohammedan Brought to Christ: Being the Autobiography of the Rev. Imad-Ud-Din, D.D., of the Church Missionary Society's Mission at Amritsar, North India, and Honorary Chaplain to the Lord Bishop of Lahore, çev. R. Clark, Londra 1885, s. 3-5.

peygamberle birlikte dinî akideyi "tarikat ve hakikat" boyutunda yaşayabilmek çabası olan tasavvufu da inkâr ediyordu.[114]

İmadüddin'in getirdiği eleştiriler bununla da bitmiyordu. İslam'ın yalnız bugününe mahsus değildi yaşanan sıkıntılar. Kadîmden beri süregelen pek çok inanış, gelenek ve görenek sakat, hastalıklı ve akılla telifi kâbil olmayan şeylerdi. Hatta tenkitlerini, "*Kadim Müslümanlar hakikat aşkıyla boş yere aranıp durdular; nihayet hiçbir şey elde bulamadılar. Keşke ellerine Kur'an yerine İncil ve Tevrat geçseydi; zira Müslümanların aradığı Allah, oradaydı, onlardaydı*." diyecek kadar ileri götürmüştü. Mesele hakkında Hazret-i Muhammed'le Hazret-i Ömer arasında geçtiği rivayet edilen bir vakaya da atıf yaparak yaşananları kendi penceresinden ve tamamen ifratla yorumluyordu. Bir gün elinde Tevrat'tan birkaç yaprak olduğu halde Hazret-i Peygamber'in huzuruna gelen Hazret-i Ömer, Peygamber (a.s.) tarafından şiddetle azarlanmış ve "o kitabın hükmü kalmadı" şeklinde ihtar edilmişti. Bu vakayı aktaran İmadüddin meseleyi bu şekilde verdikten sonra şöyle bir yorumla neticeye bağlıyordu: "Peygamber Ömer'i boşuna azarladı. Tevrat-ı bir defa okuyan elinden bırakamaz, hatta bir daha Kur'an'ın yüzüne bakmazdı."[115]

İmadüddin yanına yanaştığı İngiliz misyonerlerinin Hindistan'da elde ettikleri konum ve kazandıkları itibardan da güç alarak hemen her fırsatta ve konuda İslam'a saldırmaktan çekinmiyordu. Ona göre İslam bir rahmet değil, azap ve gazap diniydi. Bunu da Kur'an'dan okuduğu/getirdiği birtakım ayet ve hadislerle ispat ettiğini düşünüyordu. Hâlbuki bu ithamları yaparken referans aldığı 'nass'ları açıkça çarpıtıyordu. İmadüddin ayrıca İslam'ın nassla sabit[116] olduğu kabul edilen şefaat maddesine de itiraz ediyor, şefaati açıkça inkâr ettiğini bildiriyordu.

---

[114] Lahiz, *A Mohammedan*, s. 8-9.
[115] Lahiz, *A Mohammedan*, s. 9-10.
[116] İmam el-Buharî, *Sahîh-i Buharî*, (Kitâbü'z-Zekât), no. 52.

Müslüman bir toplum içinde doğup büyüyen İmadüddin, hakikati bulabilmek için gösterdiği bütün çaba ve çileye rağmen İslam'da aradığını bulamamış olmanın doğurduğu derin bir hayal kırıklığıyla yazıyor ve konuşuyordu. Aradığını bulamamak bir yana, etrafındaki kimsenin de bulmamış olduğunu görüyor ve bir arayış içinde olmamalarına hayret ediyor ve öfkeleniyordu. İçine düştüğü bu açmaz onu İslam'dan[117] nefret eder boyuta getirdi.

Akdeniz/Yakın Doğu misyonu, İngiliz Church Missionary Society için oldukça önemliydi; II. Büyük Uyanış'ın[118] gerçekleşmesi için Doğu kiliseleri ıslah edilmeli ve İslam dünyasının merkezi konumundaki Türkiye'de İslam alaşağı edilmeli, Tanrı'nın Krallığı galip kılınmalıydı. Bu kapsamda uzun asırlar boyunca anavatanları kabul ettikleri Kudüs'ten uzakta ve sürgün yaşadıklarını düşünen Yahudiler bu hicranlarını "Ey Tanrım, ne vakte kadar!" diye isyanı andıran bir şikâyetle dile getiriyorlar ve bu çilelerine son verecek bir Mesih'in zuhurunu gözlüyorlardı. Misyonerler de işte dünyayı bu zuhura hazırlamak için var güçleriyle çabalıyorlardı.[119] Yıllar geçiyor, fakat atfedilen bu önem ve gösterilen onca çabaya rağmen istenilen düzeyde olgunlaşma ve mahsul elde edilemiyordu. Mesela cemiyet dergisinde yer bulan Şubat 1853 tarihli bir raporda, Akdeniz misyonunun neden bu derece hayati olduğuna vurgu yapıldıktan sonra, "Başlangıçtan bu yana geçen bunca zamana rağmen faaliyetlerimiz hâlâ iptidai seviyede." denilerek gidişatın beklentileri karşılamaktan uzak olduğu açıkça ortaya konuyordu. Rapora göre, Akdeniz misyon dairesine dâhil olan pek çok istasyonda "hareketlilik hâlâ kıvılcım düzeyindeydi", fakat "yakında sökeceğine

---

[117] A Mohammedan Brought to Christ başlıklı eserin orijinali Hintçeydi ve İngiliz misyoner Robert Clark (1825-1900) tarafından İngilizceye çevrilmişti. Mütercim kitap boyunca İslam ve Müslüman tabirleri yerine Mohammedan ve Mohammedanism yakıştırmasını kullanmayı tercih etmiştir. Bu şekilde zımnen İslam'ı Hz. Muhammed'in uydurduğu bir yapay ve batıl inanç ve Müslümanları da ona tâbi olan gafiller olarak değerlendirdiğini ima ediyordu. İslam ve İslam'ın peygamberi (s.a.v.) hakkında özellikle Anglo-Sakson zihniyetini temsil eden bir kalemden kısmen insaflı, ama hayli geniş bir değerlendirme için lütfen bkz. Isaac Taylor, *Fanaticism*, Boston 1834. Kitabın 5-7. bölümleri özellikle bu bakış açısının görülebileceği kısımlar olarak dikkat çekmektedir.

[118] Great Awakening ya da daha geni anlamda Revivalism de denilen kavram hakkında detaylı bilgi için bkz. *EB*, "Revivalism", XXII, 247-248.

[119] Aksu, *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner*, s. 52-53.

inanılan şafağın da işaretleri zahir", deniyordu. Haliyle misyon için çırpınan bütün ruhlar, "sabahı bekleyen bir nöbetçi gibi uyanık" olmalıydılar.

Akdeniz misyonundaki bu ağır ilerleyiş ve kat edilebilen cüz'i mesafe eş-zamanlı faaliyete başlanan diğer misyonlarla karşılaştırıldığında daha çarpıcı bir görünüm arz ediyordu. Elbette bu durumun gerekçeleri vardı; "işlenmeye çalışılan arazi sarptı" ve olumlu olduğu düşünülen siyasî ya da sosyal bütün gelişmelere rağmen İncil'in açıktan açığa tebliğ edilebilmesinin önünde aşılması güç engeller vardı. Bu manada Osmanlı'nın yerel idarecilerinin de misyonerlere karşı takındıkları keyfi tavırlarına özellikle dikkat çekiliyordu. Tebliği öncelikle henüz Protestanlığı benimsememiş gayr-ı müslim kitlelere ulaştırıp onları "hakiki birer Hıristiyan" yapmadan İslam toplumuna yoğunlaşmanın bir anlamı olamazdı. Hıristiyanlarla alış-verişi olan, onlarla iç içe yaşayan Müslümanlar için rol-model niteliğindeki Doğu Hıristiyanlarının hurafelerle lekelenmiş inanç ve yaşantılarını bu fesat ve fazlalıklardan arındırmadan Türkleri, Hıristiyanlara ve Hıristiyanlığa karşı önyargılardan kurtarmak, bir adım sonra onları Hıristiyan olmaya ikna etmek imkânsızdı.[120]

Misyonerlerin bu tavizsiz iyimserliğine karşılık anayurttan gelen haberler pek de iç açıcı değildi. Vaktiyle hariçte misyonerlik faaliyeti yürüten cemiyetlere İngiliz halk kitlelerinin üyelik ve bağışlar yoluyla verdiği ciddi bir malî destek vardı. Zaman zaman bu destek yıllık 20.000 poundu buluyordu. Belki misyonerlerin gayretleri "dine döndürdükleri insan sayısı" ile ölçülemezdi[121]; ama bu hususta haricî misyonlardan umulan başarı gelmeyince özellikle sermaye birikiminin olduğu Londra, Liverpool ve Manchester gibi şehirlerde[122] oturan varlıklı pek çok kimse, "kâr getirmeyen" bu gibi hayır işlerine alaka göstermiyordu. Bu faaliyetlere maddi yardımda bulunan dar zümre, hemen hemen aynı isimlerden oluşuyordu. Hâlbuki İngiltere'de sayısız sermayedar, varlıklı iş adamı vardı.

[120] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1853), s. 100.

[121] Henry C. Mabie, Paul Carus, Francis A. Christie, "Has Christianity the Moral Right to Supplant the Ethnic Faiths?", *American Journal of Theology,* XI/1 (1907), s. 22-23.

[122] "English History, Economic and Social Development", *EB*, VIII, 521.

Manzarayı bu şekilde sitemkâr ifadelerle çizen rapor yazarı, cümlesini adeta bir tehditle sonlandırıyordu: "Bu kayıtsızlık devam ederse topluca bir felaket kaçınılmaz olacak!"[123]

1.2.2. Misyonerlere ve Protestanlığa Bakış

Başka başka memleketlerden gelen misyonerler hakkında beslenen olumsuz önyargı ve şartlanmışlık yalnızca ruhban sınıfına mahsus bir olgu değildi. Ermeni yahut Rum halkları arasında da uzak memleketlerden Doğu'ya, onların yurt edindikleri mıntıkalara kadar sokulup başka bir dinmiş gibi Protestanlığı empoze etmeye çalışan misyonerlere tepki gösterenler hiç de azınlıkta değildi. Hatta bu tepki Nusayriler, Yakubiler gibi sair mezhep ve Ezidîler[124] gibi diğer cemaatler yanında Müslüman kitle ve özellikle Osmanlı bürokratları[125] tarafından da gösteriliyor, faaliyetlerin engellenmesine çalışan muhalif tavır ve hareketlere dönüşebiliyordu. Kendileri de Protestan olan misyonerleri "imansız" ve inançlarını da "İngiliz itikadı" diye niteleyen bir Ermeni, konu hakkında muhtemelen kendisi gibi düşünen pek çok insanın bir nevi sözcüsü durumundaydı. Ayrıca onlara göre Protestanlık, Hıristiyanlığın kadim düzen, müessese ve geleneklerinden mahrum sapık bir itikattı.[126]

---

[123] *CMS Missionary Register*, (Haziran 1847), 254.

[124] Ezidî yahut Yezîdi olarak nitelendirilen bu cemaat/kitle hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Taşğın, *DİA*, XLIII, 525-527.

[125] Kütahya'da vuku bulan bir misyoner hadisesinin detayları için bkz. BOA, A.MKT. 133/75. Ayrıca Sivas'ta "re'âyâ beynine ilkā-yı fesâd edeceği" gerekçesiyle yakalanan Agop'un Sivas meclisi tarafından ev hapsine zorlanması hakkında bkz. BOA, A.MKT, 41/7. Yine Erzurum tarafından Protestan misyonerlerce iğfal edilen Ermeniler kendi milletine mensup birtakım insanları "Protestan âyînine celb ü imâleye çalışarak usûl-i milliyye ve kavâ'id-i mezhebiyyelerini ihlâl" etmeye sevk ediyorlardı. Tespit edilen şahıslar derhal yakalanmış ve kış şartlarında bulundukları mıntıkadan uzaklaştırılmaları mümkün olmayacağı için bahara kadar kiliseye girmemek ve cemaatle hemhal olmamak kaydıyla Erzurum'da kalmalarına, baharla birlikte orayı terk etmelerine dair emirname gönderilmişti.

[126] Olay İngiliz Kilisesi tarafından çıkarılan *The Ecclesiastical Gazette*'e yansımış ve muhabir kendisiyle mütedeyyin olduğu mezhep hakkında serdedilen bu ifadeleri olduğu gibi nakletmekte bir beis görmemişti. Ayrıca Protestanlığın adı kaydedilmeyen bir Ermeni tarafından "İngiliz itikadı" diye nitelendirilmesi, elinizdeki tezde ek olarak verilen elyazması jurnalin (Kısaca: *Bahriye Kaymakamlarından merhum Mustafa Bey'in Sergüzeşti*) hemen girişinde "Misyoner, İngiliz papazı demektir" şeklinde yer alan ilk cümleyle olan benzerliği de hayli çarpıcı görünmektedir. İki metnin

Bir Ermeni tarafından dile getirilen bu şikayet ve itiraz, o dönemde Akdeniz misyonunu Amerikalı dindaş ya da mezhepdaşlarına terk ettikleri iddia edilen[127] İngiliz misyonerlerin sahadan tamamen çekilmediklerine bir işaret olarak değerlendirilmelidir. Bu ithamlar karşısında misyonerler faaliyet ve çabalarından yüz çevirmiş değil, aksine daha fazla emek sarf ederek muhtelif tercümeler yoluyla tebliğ ve propaganda faaliyetlerine hız vermişlerdi.

1.3. Misyonerlerde Aranan Vasıflar

Gerçi Amerikan misyoner cemiyeti ABCFM kadar etkin ve sistematik[128] değildi; fakat İngiliz misyoner cemiyetleri de misyonerleri gitmeleri planlanan istasyonlara sevk etmeden önce muayyen merkezlerde (mesela Londra, Basel vs.) hem ilahiyat, hem pedagoji ve hem de dil eğitimine tabi tutuyorlardı. Özellikle ileri düzeyde İngilizce öğrenmeleri neredeyse bir zaruretti. Zira bilhassa CMS'nin gönderdiği misyonerler aralarında bu dille anlaşıyor ve yine bölgeye ilk gittiklerinde orada bulunan kendileri gibi ecnebi bürokratlarla bu dil vasıtasıyla temas kurmak durumunda kalıyorlardı. Sonra şüphesiz gittikleri yörenin dilini öğrenmeleri bekleniyordu. Gerçi yalnız misyoner faaliyetler için değil, muhtelif ilmî saha araştırmaları yapmak, siyasi ve ticari faaliyetleri istenilen düzeyde yürütebilmek için İngiltere ve Avrupa'nın sair bölgelerinde Oriental Schools adı altında Doğu Okulları açılmış, bu okullarda Batılı öğrencilere Doğuluların dil ve yaşayışlarını öğretmek hedeflenmişti.[129]

Bu tip faaliyetler bir yana, misyonerler için gittikleri bölgenin yaşayan dilini öğrenmek bizzat o bölgede fiilen bulunmakla çok daha çabuk mümkün oluyordu.

---

zaman olarak (İlki 1845, ikincisi 1857-58) yakın bir döneme tekabül etmesi, o devirde Müslüman ya da gayr-ı müslim halk nazarında misyoner algısının İngilizlerle bağdaştırılmış olduğuna bir delil olarak kabul edilebilir.

[127] Konu hakkında Dr. Ayşe Aksu tarafından yapılan vukuflu bir değerlendirme için bkz. "Buzdağının Ötesi: American Board'un Kuruluşunda ve İlk Faaliyetlerinde İngiliz Misyonerlerin Katkıları", Kutadgubilig, 13, (2008), s. 293-316.

[128] Hugh Grayson Johnson, *The American Schools in the Republic of Turkey 1923-1933*, (American University, Yayımlanmamış Doktora Tezi), 1975, s. 56-69.

[129] William H. Worrell, "An Account of Schools for Living Oriental Languages Established in Europe", *Journal of the American Oriental Society*, XXXIX, 190-191.

Osmanlı İslam toplumu özelindeyse İngiliz misyonerlerden, Türkçe yanında aynı alfabeyi paylaştığı Arap ve Fars dillerini de bilmeleri isteniyordu. Yerel halkla temasta bu kaçınılmaz bir ihtiyaçtı.

Yerine göre birkaç ay ya da yıl süren bu çabanın ardından İngiliz misyonerler hedef kitle arasından[130] kazanılan/Hıristiyanlaştırılan bir yerliyle tercüme işine girişiliyor ve ilk planda İncil ve küçük dua kitapçıkları yerli halkın diline çevriliyordu. Kimi misyonerler yerel diller konusunda zamanla öyle maharet kesp ediyordu ki, 8 dilde iletişim kurabilecek, dahası herhangi birinden diğerine tercüme dahi yapabilecek çapa ulaşıyorlardı.[131]

Misyonerlerden birbirleri arasında olduğu kadar merkezle de irtibatlı olmaları isteniyordu. Bu rabıta önemliydi. Merkez de buna hassasiyet gösteriyordu. Cemiyet tarafından yapılan yayınlar düzenli olarak kendilerine gönderiliyordu. Bu sayede maneviyatlarının tazeleneceği ve dolayısıyla işlerinin hızlanacağı düşünülüyordu.[132]

Yukarıda zikredilen temel eğitimler ve kazandırılan beceriler yanında söz konusu eğitim merkezlerinde hususi misyon dersleri de vardı. Bu derslerde hedeflenen hususlardan başlıcası, öğrencilerin geçmiş dönemlerde misyona büyük hizmetlerde bulunmuş önemli şahsiyetleri tanımasıydı. Bu isimleri tanıdıkça müstakbel misyonerler, savundukları ve insanlara tebliğ ettikleri dini daha iyi öğrenebilecek ve bu dinin söz konusu isimlerin şahsında nasıl tecessüm ettiğini görebileceklerdi. Aslen bir ayakkabı tamircisiyken misyoner olarak Hindistan'a giden ve İncil'i tam 24 dile çeviren W. Carey'in[133] hikâyesi; kaşif, doktor ve kölelik karşıtı mücadelesiyle tanınan bir isim olan Livingstone'un[134] başından geçenler,

---

[130] Türk-İslam toplumu için ele alınan dönemde adı en çok geçen isim Selim Faris'ti. Modern Yunanca konusunda da en çok yardımı dokunan isim Dr. Cleardo Naudi'ydi.

[131] Anthony Smyrnaios, "Manuals of conversion", s. 120.

[132] South Sea, s. 64.

[133] William Carey (1761-1834), "Modern misyonerliğin babası" olarak bilinen Carey'nin hayatı ve misyonerlik faaliyetleri için bkz. George Smith, *The Life of William Carey*, Londra 1885.

[134] Afrika'da London Missionary Society adına yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri yanında kölelik karşıtı duruşu ve Afrika'da köleliği bitirme çabasıyla bilinen doktor ve kâşif. Bir yandan

misyoner olmak aşkıyla okullara gelen öğrenciler için eşi bulunmaz birer numunedir.

Misyonerlik bir hayat mesleğidir; misyoner kendini ve hayatını bu işe adar. Haliyle ona verilen eğitim de ona bu doğrultuda yaşayabilmek için yardımcı olmalıdır. Aldıkları eğitim onlara -daha sahaya çıkmadan- mantıklı karar verebilmeyi öğretmeli, gittikleri yerlerde nelerle karşılaşacakları konusunda onları bilgilendirebilmelidir. Bu konuda yurt dışına gidecek misyonerler için yanlarında sürekli bulundurabilecekleri "ders kitabı/kılavuz" niteliğinde birtakım eserler de neşrediliyordu. Bu tip yayınlarla onlara gerek gidecekleri misyon bölgeleri, o bölgelerin sosyo-kültürel ve dinî yapıları, gerekse de o mıntıkaların sâkinlerine nasıl yaklaşılması gerektiğine dair malumat veriliyordu.[135] Bu sayede misyoner gideceği bölgenin edebiyatına vâkıf, yapılan/yapılacak faaliyetlerin mahiyetinden haberdar, oranın insanlarına ve hususiyetlerine dair malumat sahibi; dahilî, sosyal, sivil ve dinî müesseselerine aşina, orada karşılaşacağı güçlükleri bilen ve bunları aşacak azme sahip biri olabilirdi.[136] Sadece hâle odaklanması da yetmiyordu misyonerin, istikbali de hesap etmeliydi. Kendisini modern düşünce ve gelişmelere açık tutmalı ve sahasıyla ilgili son durumdan haberdar olmalıydı.[137] Ayrıca misyonerler mezhepçilik taassubuna düşmemeli, hoşgörülü olmalı; yeryüzündeki tek hakikatin Hıristiyanlık olduğu vehmine kapılmamalıydılar. Bu yaklaşım ve tavsiyeleri yersiz bulan ve tam aksi yönde kanaat taşıyan gruplar da vardı.

Bu gruplar Hıristiyanlığın tek ve ezeli hakikat olduğuna inanıyorlardı. Misyonerler dünyanın neresine giderlerse gitsinler oralarda hâkim halklarca benimsenen

---

köleliği insanlık dışı bulan Livingstone öte yandan İngiltere'nin yayılmacı politikalarını da savunabiliyordu! Detaylı biyografisi için bkz. C. Silvester Horne, *David Livingstone*, New York 1916.

[135] William H. T. Gairdner, The Reproach of Islam, Londra 1909, v-vi. Alıntı yapılan bu eser de İslam hakkında özellikle itikadi detaylara yaptığı temas ve İslam toplumunun fikrî yapısına dair verdiği bilgilerle misyoner adayları için hazırlanan bu tip çalışmalardan birisidir.

[136] George W. Gilmore, "The Equipment of the Modern Foreign Missionary", *The American Journal of Theology*, II/3 (1898), s. 563.

[137] Gilmore, "The Equipment", s. 571.

inançların ortadan kaldırılarak yerine Hıristiyanlığın ikame edilmesi için çalışmalıydılar. Aklın da telkin ettiği şey buydu; zira vaktiyle *hakikat* dünyanın türlü mıntıkalarında hayat süren etnik ve siyasî toplulukların ortak şiarı ve malı olabilirdi. Fakat çoğu, herhangi muteber yazılı bir kaynağa istinat etmeyen bu tip dinler zamanla yozlaşmış ve esiri oldukları hurafe ve batıl inançlar hakikati kaybetmelerine sebep olmuştu.[138]

Her ne kadar sonradan tahrif edilmiş ve yozlaştırılmış[139] olsa da Tanrı hiçbir kavmi hakikatsiz bırakmamıştı. Bu kapsamda misyonerleri tek doğru ve hak din olarak Hıristiyanlığın kabulüne zorlayan eğitim sistemine kategorik olarak karşı çıkan birtakım din adamları da vardı. Onların kavlince din, evrene hâkim olan 'Kozmik Güç'ün insanda hayat bulmasından ibaretti.[140] Binaenaleyh özellikle ülke haricinde görev alacak misyonerler için muhataplarını dinleri sebebiyle aşağı görmesinler diye karşılaştırmalı dinler tarihi dersleri de müfredata dâhil edilmeliydi.[141]

Öğrencilere verilecek dersler onların kalplerinde hem farklı mezheplere göre yaşayan dindaşları hem de *kafir* olarak kabul ettikleri hedef kitleye karşı dostluk ve sempati duyguları doğurmalıydı. Öğrenciler muhataplarına karşı şüphe ve kıskançlıktan arınmalıydılar; aksi halde sanayi ve ırk savaşlarının önünü alabilmek mümkün olamazdı.[142] Nitekim korkulan bu tip anlaşmazlık ve çatışmalar, Osmanlı topraklarında faaliyet yürüten Church Missionary Society'nin de ciddi anlamda başını ağrıtmıştır. Özellikle 19. yüzyılın ilk çeyreğinde, dünyanın muhtelif noktalarında faaliyet yürüten CMS'ye kayıtlı misyonerler aralarındaki hiyerarşik yapının belirsizliği, kendilerinden düzenli olarak haber alınamaması, aralarında baş gösteren ayrılıkçı tavır ve fikrî çatışmalar sebebiyle cemiyet için ciddi

---

[138] Mabie, Carus, Christie "The Moral Right", s. 1-4.

[139] Gerek İslam ve sair dinler, gerekse de Protestanlık dışında kalan mezhepler Protestan misyonerler nazarında "muharref"ti.

[140] The *Christian's Petty Magazine*, XVII, (1862), s. 35.

[141] Gilmore, "The Equipment", s. 567.

[142] Homer K. Ebright, "Aims And Methods of Teaching Missions", *Christian Education*, VI/2 (1922), s. 101-102.

sıkıntılara yol açmışlardı. Mesela aralarında Afrika'ya tebliğ faaliyeti için gönderilen, fakat daha sonra yoldan çıkıp bir köle tüccarına dönüşenler bile vardı.[143] Hâlbuki misyonerler kendilerini tamamen Tanrı'ya adamış olmalıydılar. Bu iş bir tür *maişet motoru* kabul edilmemeliydi. Nitekim mahrumiyet bölgesi olarak kabul edilebilecek bazı mıntıkalarda misyonerlerin zaman zaman maaş bile alamaması söz konusu olmaktaydı. O tür bir durum zuhur ettiğinde bölgede görevli misyonerlerin zaruri ihtiyaçları listelenir ve merkezdeki dindaşları tarafından bu ihtiyaçlar tedarik edilerek onlara gönderilirdi.[144] Öte yandan her yönüyle hedef toplumun gözünde farklı hatta üstün görünen misyonerlerin dünyevî kazanımları, hedef kitleyi cezbedecek bir unsur olarak da görülebilirdi. Şüphesiz bu durum toplum zihninde tehlikeli birtakım çıkarımlara yol açabilir; mesela Hıristiyanlığın dünyevî bir refah vesilesi olduğu kanaatini doğurabilirdi.

İngiliz misyoner cemiyetlerine kaydolan ve haricî misyonlara göreve giden misyoner adaylarının ve misyonerlerin çoğu toplumun aşağı sosyal tabakasına mensup insanlardı. Onları gerek zihnî kabiliyet ve gerekse daha da önemlisi ahlakî meziyetler bakımından yetiştirmesi gereken kolejler belli bir kişilik ve ongunluk düzeyine eriştirebiliyordu.[145] Zaten pek çoğu bu iş için kabiliyetli insanlardan seçilmiş kimselerdi. Verilen bu öğretim ve terbiye misyonerlerin gittikleri haricî sahada mensubu oldukları dini hakkıyla temsil edebilmeleri için bir zaruretti. Aksi halde misyonerler elde ettikleri maddî manevî mevkilerin esiri olup yukarıda da belirtildiği gibi örneğin birtakım ticarî teşebbüslere ya da diplomatik pozisyonlara tamah edebilirlerdi.

Bahsi geçen kolej/eğitim merkezlerinde bu şekilde ilmen ve zihnen misyon için hazırlanan ve daha çok gençlerden müteşekkil misyonerler, sahaya indiklerinde başka birtakım özelliklerle de mücehhez olmalıydılar. En hassas noktalardan biri yerel halka karşı takınılacak tavırdı. "İşe koyuluyorken hakir, korku içinde ve titreyerek başlamalılar; fakat aksine imanlarıyla güçlü olmalılar. Bilmeliler ki bu

[143] Eugene Stock, *History of the CMS*, I, s. 87-88.
[144] John O. Choules ve Thomas Smith, *The Origin and History of the Missions*, I, s. 180.
[145] Choules ve Smith, *The Origin*, I, s. 180.

hizmet onların eliyle değil, İsa'nın gücü ve kudretiyle mümkün oluyor." Ayrıca tebliğ yaparlarken muhataplarına son derece nezaketle davranmalı ve yumuşak bir üslupla onları iknaya çabalamalıydılar.[146]

Misyoner olarak faaliyet gösterecek kimselerin oldukça güçlü irade ve azme sahip olması bekleniyordu. Diğer yandan gerek insanlara öğretecekleri kutsal metinleri anlama ve inanma ve gerekse ilahiyat konusunda son derece yetkin olmak zorundaydılar. Zira 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde bütün ilahi dinlere beşiklik eden Doğu topraklarında hurafeler, sapkınlık ve imansızlık adeta almış başını gitmişti.[147] Özellikle akaide dair birtakım meselelerde Doğu ya da öteki tabirle Akdeniz kilisesi mensuplarının gaflet eseri olarak edindikleri yanlış birtakım kemikleşmiş inanışlar vardı. Misyonerler bilhassa bu tür sapkın itikatlara karşı uyanık olmalıydılar. Fakat akıldan çıkarmamaları gereken bir husus da vardı: Onların işi, kusurlu kabul ettikleri binayı temelinden yıkmak değil, aksine hak bildikleri şeyleri ilan etmeli, kalplerinden hiç eksik etmeyecekleri sevgi ve anlayışla o insanlara karşı iyilik yapmaya devam etmeliydiler. Böylece onların benimsedikleri fena itikatlar kendiliğinden kaybolup gidecekti.[148]

Bunun yanında misyonerler kat'i surette dünyevî azamet ve şöhret peşinde olmamalıydılar; Napolyon'un başına gelenler ortadaydı.[149] Misyon bir aşk işiydi; yetişkin ya da çocuk, birtakım cahil ve geri insanlara bir şeyler öğretebilmek için aşk lazımdı.[150] Hatta gerekirse misyoner adayı belli testlerden geçirilmeliydi; feragat, dakiklik, sabır, öz-kontrol ve tevazu gibi. Şayet evli ya da nişanlıysa eşi de aynı testleri vermeliydi. Aksi bir kadın Doğu'da hayale gelmedik mânialar çıkarabilirdi.

Bu açıdan bir misyonerin sadece kendisi değil, ailesi/eşi de Hz. İsa'nın doktrinine uygun bir hayat yaşamalı, "*İsa'nın sürülerine bir numune*" olmalıydı. Hanenin

---

[146] William Jowett, *Christian Researches*, s. 357
[147] William Jowett, *Christian Researches*, s. 349-350.
[148] Jowett, *Christian Researches*, s. 352.
[149] The South Sea Islander, New York 1820, 135-136.
[150] Minna C. Gollock, *River, Sand and Sun*, s. 98.

idaresi kadının üzerindeydi ve Tanrı'nın gözünde hanenin iç idaresinden sorumlu olan kadındı. Evin kadını günlük muhakkak belli bir miktar İncil okuması yapmalıydı; bu sayede evvela kendi manevi halini ve terakkisini sağlamış olacaktı. Okumaktan başka, okuduğu pasajlar üzerine tefekkür de etmeliydi; zira terakki için bu şarttı. İncil, baştan sona, atlanmaksızın okunmalı, atlanarak okunma yapılmamalıydı. Görülecekti ki, okunan her sayfada insan, ihtiyaç duyduğu ve münasebet aradığı bir şeyle karşılaşacaktı.[151]

Her şeye rağmen misyonerler gittikleri her yerde çabucak mesafe alamıyor, bazen yıllarca uğraşmalarına karşılık yeteri kadar *mümin* kazanamıyorlardı. Özellikle Osmanlı topraklarının bir kısmını kapsayan Yakın Doğu'da köhnemiş kabul edilen yerel Hıristiyanlara ve Müslümanlara yönelik faaliyetler zaman zaman hayal kırıklığıyla neticelenmekteydi. Yıllardır bölgede faaliyet gösteren Jowett bu konuda arkadaşlarını şöyle uyarıyordu: "*Akdeniz/Yakın Doğu'da yeni müminler kazanamamak kabahatini yerel kiliselere hamledip onları azarlamak hakkını kendimizde bulamayız. Hedef kitle arzu edilen düzeyden bir hayli uzak; dolayısıyla sahaya henüz giriliyorken ulaşılmak istenen kitlelere karşı takınılan üslup ve tavır son derece ihtiyatkar ve temkinli olmalı*".[152] Hata ve inhitatları görülürse onlara samimiyetle ve 'sırf onların maddi-manevi refahını düşündüğümüzü hissettirerek' uyarıda bulunmalıyız, diyerek tavsiyesini sürdürüyordu. Yine Doğu'da, özellikle İslam toplumuna yönelik tebliğ faaliyeti yürütecek olan misyonerlerin onların tarih ve inanç prensiplerine dair temel birtakım şeyleri bilmeleri gerekiyordu. İslam'ın ve Müslümanların doğru ve güzel taraflarını da takdir etmekten geri durmamalıydılar. Aksi halde onlara yönelik tebliğ faaliyetlerinde başarı sağlayamazlardı.[153] Özellikle Türkiye gibi "Doğu" olarak nitelendirilen yerlerde yerlileri anlamak güçtü. Halkın mesele yaptığı ufak tefek şeyler çok olurdu; bunlara cevap bulabilmek için de papazların ya da eşlerinin ağızlarına bakarlardı. Misyonerler ne pahasına olursa olsun onları

---

[151] *The Christian Guardian*, (Temmuz 1845), s. 306.

[152] Jowett, *Christian Researches*, s. 358

[153] T. W. Davies, "Islam: A Sketch with Bibliography", *The Biblical World*, V/8 (1896), s. 345.

tanımaya ve anlamaya çalışmalı ve dışarıdan ehemmiyetsiz görünen bu tip soru ve sorunlarını çözmek için gayret göstermelilerdi.[154]

Zaten misyoner bakış açısına göre, Doğu toplumu dinî bir fanatizmin esiriydi ve değişime karşı direniş gösteriyorlardı. Dolayısıyla misyonerin sadece ruhen adanmış olması yeterli değildi. Aynı zamanda misyoner bedenen de sağlıklı, enerjik ve bakımlı olmalı; sakin, ılımlı ve ümitvar bir mizaca sahip bulunmalıydı. Nitekim pek çok misyoner, tebliğ adına gittikleri ecnebi memleketlerde karşılaştıkları zorluklar sebebiyle yaşadıkları stresi kaldıramadıkları için başarısız olmuşlardı; sağlam kafa ancak sağlam vücutta bulunurdu. Cemiyet merkezlerinin kapılarında da "*No dyspeptics need apply*" yani "Hazımsızlar kapıyı çalmasın!" yazılıydı.[155]

Fizikî ve zihnî bu gibi ön-şartlar yanında misyonerlerin önce kendi, sonra muhataplarının kalplerinin imarıyla meşgul olmaları bekleniyordu. Zira "*Göklerin ve yerin sahibi olan Tanrı, mabetlerde eğleşmez; ona ellerle ibadet edilmez*[di]." Tanrı kulundan sadece tevbe istiyordu. Öte yandan bu beklenti, mesela misyonerlerin açtıkları ya da açılmış olarak buldukları kiliselerin bir bina olarak tamamen kaderine terk edilmesi anlamına da gelmemeliydi; elbette kiliselerde imar ve tamir edilecek, münasip pencereler açılacak, ısıtma ve havalandırmasına dikkat edilecekti. Ama kilisedeki tezyinat ya da hiçbir şey, inananları Tanrı'dan daha çok cezbedecek surette olmamalıydı.[156]

Bütün bu tavsiye ve beklentiler misyon organizasyonu açısından oldukça önemliydi; haliyle misyonerler yaptıkları işin büyüklüğünün farkında olmalıydılar. Yaptıkları şey, bir milletin yalnızca dinî değil, kültürel anlamda da asimile edilmesiydi ve bunun kelimelerle ifadesi dahi güçtü. Bir milleti sadece bir nesilde dinden döndürmek kolay değildi; o milletin mensuplarını henüz yaşken eğmeliydi. Hem sadece Kitab-ı Mukaddes dağıtarak, sözlü tebliğ yaparak yahut yalnız şu ya

---

[154] *The Christian Guardian*, (Temmuz 1845), s. 308-309.
[155] Gilmore, "The Equipment", s. 564.
[156] *The Christian Guardian*, (Temmuz 1845), s. 306.

da bu yöntemlerle bu iş kotarılamazdı; özellikle gelecek neslin yetişkinleri olacak çocukların dimağlarını genişletebilmek için Avrupa menşeli edebi ve efsanevî metinler okutularak onların zihnine masumiyet ve kahramanlık gibi hasletlerin Hıristiyanlığa özgü meziyetler olduğu fikri yerleştirilmeliydi.

Misyonerlerden beklentilerin neler olduğu kısaca şu birkaç maddede özetlenebilir:

Kiliseye mensup olsun ya da olmasın, erkek ya da kadın herkes için yapabilecek hizmet mutlaka vardı. Oxford ya da Cambridge mezunları kadar, sıradan üniversite mezunları; yüksek kültür mensubu hanımefendiler kadar bir değirmenci de pekala fevkalade hizmetler yapmışlar ve isimlerini misyoner yıllıklarının üst sıralarına yazdırabilmişlerdi. İlgili şart ve evsafa sahip olmaları, bunun için azmetmeleri yeterliydi. İster kilise, isterse herhangi bir cemiyet tarafından gönderilsin, bir misyonerde aranan vasıflarsa şunlardı:

1- Fizikî: Ecnebi bir iklime uyum sağlayabilecek sıhhat ve kuvvette olmalı,

2- Zihnî: Bir yabancı dil öğrenebilecek kapasiteye[157] sahip olmalı,

3- Ahlakî: Şahsiyet sahibi olmalı; nefsini yok saymaya hazır olmalı,

4- Teolojik: İmanında kuvvetli olmalı, Kitab-ı Mukaddes'i iyi bilmeli, kendisini gönderen kilisenin doktrin ve ayinlerine sadık olmalı,

5- Ruhanî: Kalben Tanrı'ya ve Hz. İsa'ya adanmış olmalı, hayatı İsa'nın prensip ve yaşantısıyla uyum içinde bulunmalıydı. Kelimenin tam anlamıyla Hz. İsa'yı insanlara anlatacak olan kimse önce onu bizzat bilmeliydi.[158]

Söz konusu şartları yerine getirmek için mücadele eden misyonerler vardı, hatta çoğunluktaydı. Bu tipler inandıkları değerlere son derece taassupla sarılıyorlardı. Şahısları adına güttükleri tek gaye, cennetti. Gayretleri ne kadar çok olursa

[157] Dile ilaveten misyonerler için özellikle hukuk ihtisası da önemliydi. Bu sayede gidilen bölge hükümetinin diğer devletlerle yaptığı anlaşmalar takip edilip uluslararası konjonktür gereği ortaya çıkabilecek fırsatlar değerlendirilebilirdi. George W. Gilmore, "The Equipment of the Modern Foreign Missionary", *The American Journal of Theology*, II/3, 1898, s. 567

[158] Eugene Stock, *A Short Handbook of Missions*, s. 21-22

cennette o derece yüksek makamlar elde edeceklerine inanırlardı.[159] Bu cennet kaygusuyla katlanmadıkları sıkıntı adeta kalmamıştı. Gittikleri yerlerin iklimine adapte olmakta güçlük çeken ve sırf bu gibi sıkıntılar yüzünden hayatını kaybeden bir hayli misyoner eşi ve çocuğu olmuştu.[160] Yine mesela, Rus esareti altındaki Tatarlara tebliğ faaliyeti için 1804'te yaşadıkları bölgeye giden misyonerler, Kabardeylerle Rusların çatışması arasında kalmışlar ve fakat bu ortamda bile sahayı terk etmeyi düşünmemişlerdi. Herhangi bir saldırı yaşanması ihtimaline karşı da zaman kaybetmeksizin kaçabilmek için geceleri üzerlerinde elbiseleriyle yatmışlardı.[161] Öte yandan, 20. yüzyılın başında yayımlandığı ve misyonerlerin başından geçen felaket ve sefaletleri anlatan bir kitaptan alındığı belirtilen rakamlara göre 19. asrın başından 20. asra kadar toplam 1550 Hıristiyan misyoneri davası uğruna canını kaybetmişti. Bunlardan yedi yüz ellisi (750) Amerika kıtasının henüz vahşilerce meskun bölgelerinde yamyamlar arasında din propagandası yaparken öldürülmüş ve yenmişti. Yüz otuzbeşi (135) Çin'in sarp ormanlarında vahşi hayvanların saldırısına uğrayarak hayatlarını kaybetmiş, otuz yedisi (37) Mısır'da Nil Nehri'nin membalarında Sudanlıları Hıristiyanlığa davete giderken timsah saldırısına maruz kalmış ve öldürülmüşler, 638 misyoner de dünyanın muhtelif noktalarında kolera, veba vs. gibi salgın birtakım hastalıklara duçar olmuş ve telef olmuşlardı. [162]

Ölüm şüphesiz insanın doğum gibi en yalnız ve çaresiz olduğu anlardan biridir. Ölmek üzere olduğunu hisseden her fani ölümü sükunetle karşılayabilmek olgunluğu ve metanetine sahip değildir. Şahit olunduğu kadarıyla söylemek gerekirse insan ölüm anında şuuru açık olsa bile ihtiyarı dışında düşünce ve harekete mâni olamamaktadır. [163] Yakınlarının ölümü esnasında yanlarında

---

[159] Muallim Herrick, *İtikad ve İbadet* başlıklı eserinde Protestanların "Ahirete Dair Olan İtikad"ını değerlendirmiştir (s. 92-105). Ayrıca bkz. Osman Cilacı, *İlahî Dinlerde Cennet İnancı*, İstanbul 1995, s. 82-106.

[160] *Missionary Herald*, XXI, s. 386.

[161] Thomas Smith and John O. Choules, *The Origin and History of Missions, Compiled from Authentic Documents, Forming a Complete Missionary Repository*, II, Boston 1832, s. 218.

[162] "Hristiyanlığın Seyyar Propagandacıları Misyonerler", *Yeni Kitap*, I/6, s. 29, 40.

[163] Rosemary Ellen Guiley, "Deathbed Visions", *Encyclopedia of the Strange Mystical and*

bulunan insanlar da son nefesini vermek üzere olan faniye ruhunu kolay teslim edebilsin diye inançları doğrultusunda telkinde bulunur, inandığı kitaptan onu teselli edecek, acısını dindirecek ve ruhunu ferahlatacak pasajlar okur.

Misyonerler de zaman zaman kendilerine haricî misyonlarda yoldaşlık eden eşlerine, arkadaşlarına bu tip zorlu anlarda yardımcı oluyorlardı. Bu anlar olayın tarafı olan misyonerlerce tutulan raporlara da yansımış, pek çoğu neşredilen bu raporlar ilgili yayınları takip eden geniş kitlelerce de okunmuştu. Ölmekte olan bu insanlardan bazısının o son anlarında yaşadıkları birtakım gelgitlerin, çalkantı ve tereddütlerin söz konusu raporlar vasıtasıyla bugüne de intikal etmiş olması misyonerlerin ve yakınlarının ruh hallerine dair birtakım detaylar sunmaktadır. 1844 yılının Eylül ayında, kaybettiği eşinin ölümünü arkadaşına aktaran, bir süre Akdeniz misyonunda da faaliyet göstermiş olan Dr. Krapf o anlara dair şunları nakletmektedir:

“10 Temmuz akşamı sevgili eşim, hayat ortağım ölümünün yaklaştığını hissettiğini haber verdi. Yakında benden ayrılıp Tanrı’nın çağrısına karşılık vereceğini söyledi. Heyecanlı görünüyordu; ne düşünüyor ve hissediyorsa dizinin dibine çökmüş ağlayan kocasının sadrına olduğu gibi boşaltıyordu. Hayatı boyunca, hatta Tanrı’nın inayetiyle kendini misyona adadığı süreçte dahi, gerek düşünce ve söz, gerekse amel bakımından ömrünü gaflet içerisinde geçirdiğini düşünüyordu. Haliyle Tanrı’nın onu rahmet ve izzetiyle karşılamayacağına kâni idi. Neden sonra sanki Şeytan’ın o dakika iş başında olduğunu, bu ölüm anında eşimin ‘Tanrı’nın Kuzusu’nu görebilmesine mâni olduğunu fark ettim. Hemen İncil’den o an aklıma gelen birkaç kıssa naklederek ruhunu Şeytan’a teslim olmaktan kurtarmaya giriştim. Ona, ‘İsa, ayakları altında solucanlar gibi kıvranan zavallı günahkarları mahkum etmez, vaktiyle ödediği kefaretle bizim kurtuluşumuzu çoktan temin etmiştir o; dolayısıyla ten, Şeytan ve akıldan ibaret olan düşmanlarımızdan korkmaya lüzum yok. İsa bizim hayatımıza da ölümümüze de merhametiyle kefildir.’ dedim. Bu dakikadan sonra zihnini istila eden çoraklık,

---

Unexplained, s. 141-142.

karanlık ve bulanıklık dağıldı; müteselli oldu. 'Şimdi hissediyorum, Tanrı beni affetti. O beni hesaba çekmeyecek. Varlığını yakinen hissediyorum; öyle hoş ki, anlatamıyorum.' diye fısıldadı. Sonra bana birkaç şey söyledi; hizmetçileri çağırıp, 'O inandığınız Muhammed sizi kurtaramayacak; aksine, yok oluşunuza sebep olacak' diyerek onlara bir an önce İsa'ya inanmalarını telkin etti. Neredeyse 3 gün boyunca yarı şuurlu yarı şuursuz dolaştı; anlamsız istekleri nüksedince hizmetçilere emanet etmek zorunda kaldım. Nihayet 13 Temmuz'da aramızdan ayrıldı…"[164]

Aktarılan ifadelerden de anlaşılacağı gibi, Dr. Krapf'ın eşi ölümü hiç de metanet ve sükunutle karşılayamamış, son birkaç gününü büyük oranda şuursuz ve hezeyanlar içinde geçirmiş, bu sırada İslam'a dil uzatmaktan da geri durmamıştır.

Ruh ve beden eğitimi yanında birtakım mizaç özellikleri de misyonerler açısından avantaj sağlayan unsurlardı. Mesela misyonerler girilen ortama ayak uydurabilme kabiliyetine de sahip olmalıydılar. İçine girilen topluluk Müslim ya da gayr-ı müslim Doğu toplumları olunca sosyal ve aile yapısı Batı Avrupalıların pek de alışkın olmadığı derecede tutuculuk gösteriyordu.[165] Haliyle bu gibi kemikleşmiş alışkanlıklarla karşılaşabilecek olan misyonerler uyum sağlayabilmek konusunda yetenekli ve esnek olmalıydılar. Doğu toplumlarında kadın-erkek münasebetleri, din-dışı davranış kalıplarını Rönesans ve reform hareketleri sonrası yaşanan süreçle benimsemeye başlayan, davranış ve giyiniş kalıpları ve alışkanlıkları bakımından moderniteye çok daha önce geçiş yapmış ve sosyal yaşantısını erkenden değiştirmiş Batı Avrupa toplumu gibi değildi. Daha tutucu ve dine dönük bir hayat sürdürmeye devam eden Doğu toplumları bu anlamda misyonerleri yadırgayabiliyor, onlara karşı mesafeli durabiliyordu. Bu gibi gerekçelerle misyonerlerin zihnen bu tip davranış ve tavırlara hazırlıklı olması tembihleniyordu.[166] Kadın ve erkeğin sosyal hayata ortak katılımı konusunda sıkıntı yaşanan İslam toplumlarında Protestan misyonerlerinin bir nevi avantajları

[164] *CMS Missionary Register*, (Mayıs 1845), s. 246.
[165] İlber Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazımı*, İstanbul 2017, s. 118-119.
[166] Gollock, River, *Sand and Sun*, s. 104.

vardı. Zira Protestanları Katolik Misyonerlerden ayıran önemli bir özellik de Protestanların misyonerlik hizmetlerini genelde ailece yapmalarıydı. Böylece Protestan misyonerler sosyal hayata katılamayan, daha çok evlerinde kalan İslam kadınlarına daha kolay ulaşılabilmişlerdi. Ayrıca misyonerlerin aile halinde bu işi yapmaları onların evlerini de bir propaganda mekânı yahut okul ya da kilise olarak da kullanmalarını mümkün kılıyordu.[167]

Misyonerler tebliğ faaliyetlerinde arzu ettikleri düzeyde başarılı olamayınca zaman zaman umutlarını yitirirdikleri de görülüyordu. Böylesi durumlarda yaşanan münferit fedakarlık, yukarıda aktarıldığı gibi ölüm ya da ufak başarı hikayeleri hem kendilerini hem de anavatandaki takipçilerini motive ediyordu. 1847'de İzmir'de yaşayan Protestanlığı benimsemiş bir Yunan hanımefendinin ölümü buna bir misaldi. 1831'de henüz 10 yaşındayken misyoner okuluna kaydolan ve 1836 yılına dek eğitim-öğretim gören söz konusu hanım, 1847'de daha 26 yaşındayken hayatını kaybetmişti. O yıllarda faaliyetlerin beklendiği gibi meyve vermediğine şahit olan misyonerler bu *kutlu ölüm*e gereğinden fazla anlam ve önem atfetmiş, hatta "*Bu topraklardaki çabalarımız bu yavrudan başka hiçbir meyve vermeyecek bile olsa bu ölüm, gösterilen yoğun gayret ve yapılan bütün masraflara ağır basabilir*." diye rapor etmişlerdi. Birkaç cümle sonra okuyan ve yazanın duygularının daha da kabardığı görülüyordu: "*İsa'nın kendisi için kanını akıttığı ölümsüz bir ruhun ifade ettiği kıymeti kim takdir edebilir?!*" deniliyordu.[168]

Ecnebi bir memlekette gerek aralarındaki dayanışmayı artırmak, gerekse manen motivasyonlarını diri tutabilmek için hafta boyunca düzenledikleri ayinlere katılımı önemsiyorlardı. Zira küfrün, hurafelerin ve İslam'ın hâkim olduğu topraklarda benliklerini ve dava bilinçlerini kaybetmemek için buna muhtaçtılar.

---

[167] Mustafa Numan Malkoç, "Türkiye'de Protestan Misyonerliği", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul 2004, ed. Ömer Faruk Harman vd., s. 172.

[168] *CMS Missionary Register*, (Ağustos 1847), s. 331

Özellikle İngiliz misyoner cemiyetleri açısından sahada eleman yetersizliği şikâyeti vardı. Buna rağmen prensipler doğrultusunda hareket edilmek alışkanlığı bırakılmıyor, "boşlukları kuru odunlarla doldurmak" yerine misyona adanmış ve kabiliyetli kadrolar yetişinceye dek beklenmek tercih ediliyordu.[169] Misyonerler bu konuda son derece kararlıydı. Kalifiye eleman ihtiyacı yapılabilecek fizikî yatırımlardan daha fazla önemseniyordu. Anayurtta yerleşik muhtelif yardım cemiyetlerince toplanan bağışlarla haricî misyonlarda kilise, ibadethane açmak yerine oralara "yaşayan şahitler" gönderilmek yeğleniyordu. Sahada hüküm süren cehalet ve zulmet ancak bu şekilde bertaraf edilebilirdi.[170]

Öte yandan Protestan misyonerler özellikle Doğu Akdeniz havzasında yani büyük oranda Osmanlı'nın hâkim olduğu mıntıkada bire bir muhatap oldukları Müslüman ya da gayr-ı müslim tebaayla karşılaştıklarında birer Batılı olmaları münasebetiyle zaman zaman "Haçlıların temsilcisi" ithamıyla yüz yüze geliyorlardı. Bu durumda bir fikir ve olgu olarak kat'i surette Haçlı Seferleri'ni tasvip etmediklerini belirtiyorlar ve seferlere katılan yüz binlere ulaşmış kitleleri de "Haç'ın kandırılmış savaşçıları" olarak nitelendiriyorlardı.

Misyoner adaylarının yetiştirilmesi konusunda Church Missionary Society'ye ayrı bir parantez açmak gerekirse CMS, öğretim için bünyesine aldığı misyoner adaylarını kurmuş olduğu ilahiyat okullarında eğitiyordu. İngiltere dışında Basel'de [EK-II]; içerisindeyse Islington[171] [EK-III] ve Canterbury'de [EK-IV] tesis edilmiş[172] 2 ayrı koleji bulunuyordu. Bu iki kolej 19. yüzyıl bitinceye dek toplamda

---

[169] *CMS Missionary Register*, (Mayıs 1847), s. 254-255.

[170] *CMS Missionary Register*, (Mayıs 1847), s. 255.

[171] Kolej hakkında özet bilgi için lütfen bkz. *CMS, The Church Missionary Atlas, Containing An Account of the Varous Countries in Which the Church Missionary Society Labours and of Its Missionary Operations*, ed. CMS, s. xi.

[172] Daha önce metruk bir manastır olan bina, Edward Coleridge'in başını çektiği birçok hayırseverin desteğiyle Haziran 1848'de İngiltere içinde ve dışında hizmet edecek misyonerler yetiştirmek için faaliyete geçirilmişti. Bina ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Robert James Edmund Boggis, *A History of St. Augustine's College, Canterbury*, Canterbury 1907. Ayrıca bkz. *The English Journal of Education*, ed. George Moody, IV, 1846, s. 347.

1000'i aşkın misyoner yetiştirmişti.[173] Saha giderek daha donanımlı, teknik olarak da daha becerikli elemanlara ihtiyaç duyduğu için özellikle yüzyılın ikinci yarısından sonra yurt dışına gönderilecek personellerin en azından üniversite eğitimi almış isimler arasından seçilmesine özen gösteriliyordu.

İngiliz misyoner cemiyetleri dahilî değil, fakat özellikle haricî misyon için yurt dışına, Osmanlı örneğinde de görüleceği gibi, gönderecek eleman bulmakta zaman zaman güçlük çekebiliyordu.[174] Bu manada Avrupa'nın sair ülkelerinde kurulan ve fraksiyon olarak değilse de en azından mezhebî ayniyetleri bulunan cemiyetlerden destek aldığı oluyordu. Mesela Basel'de kurulan [175] Basel Missionary Institute isimli misyoner cemiyeti 88 öğrencisini Church Missionary Seociety'nin emrine vermişti[176] ve bu seksen sekiz kişinin neredeyse tamamı yurt dışında istihdam edilerek değerlendirilmişti.

Gerek İngiltere'de ve gerekse Avrupa'da misyoner cemiyetleri tarafından 19. yüzyılın ilk yarısında açılan bu tip okulların varlığı, cemiyetlerin işi yalnız gönüllülerle sürdürmekle yetinmediğini, sistematik olarak eğitim-öğretime uygun yaştaki gençleri arzu ettikleri şartlara ve düzeye erişinceye dek yetiştirerek sahaya gönderdiğini açıkça göstermektedir.

---

[173] *Encyclopedia of Religion and Ethics*, 734.

[174] CMS, The Church Missionary Atlas.

[175] CMS, The Church Missionary Atlas, s. x. Ayrıca Birmingham Üniversitesi tarafından muhafaza edilen arşiv ve içeriği hakkında bilgi almak için bkz. http://www.mundus.ac.uk/cgi-bin/search?coll_id=1220&inst_id=45&keyword=Asia (Erişim: 01.02.2019)

[176] *Encyclopedia of Religion and Ethics*, 733.

II. BÖLÜM:

MİSYONER FAALİYETLERİNDE TEBLİĞ YÖNTEMİ

İngilizler, umumiyetle Müslümanlarca meskûn topraklarda yaptıkları her türlü doğrudan ya da dolaylı, muzır ya da (kendine göre) faydalı faaliyete haklılık ve meşruiyet kazandırabilecek propaganda kabiliyet ve araçlarına sahipti. Dönemin yazılı basını bu anlamda başı çeken unsurdu. Ayrıca I. ve II. Dünya Savaşları sırasında propaganda faaliyetlerini organize eden müstakil bir kurum bile kurulmuştu.[177] İngilizler misyoner faaliyetleri için de elbette belirli araçlara muhtaçtılar. Dünyanın muhtelif yerlerinde "Kurtarıcı Mesih"in birer askeri olarak hareket eden İngiliz misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerinin meşrulaştırılması için öne sürdükleri argümanlar vardı. En fazla konu edilen gerekçeler, kadim Doğu Kiliselerinin içine düştükleri gaflet ve cehalet, hatta Hıristiyanlığın esas ve özüyle alakası olmayan sapkın alışkanlıklar ve pratiklerdi. Doğu kilisesine mensup dindaşları "İsa'nın karanlık ve puslu havada kaybolan sürüleriydi"[178] ve misyonerler Tanrı'nın çağrısına kulak verenlerin kurtuluşa ermesine vesile olmak için çabaladıklarına inanıyorlardı.

Misyonerler tebliğ için gidilen bölgelerde genelde önce idarî anlamda yetkili, halk nezdinde muteber gruba/kimselere ulaşmaya ve onları irtidada uğraşıyorlardı. Aşiret ya da kabile önderi eliyle ve onların nüfuzu kullanılarak söz konusu topluluğun hepsi birden teklif edilen yeni dine girmeye teşvik ediliyordu. Davete uymayan ve inkâra devam eden elemanlar reis tarafından gruptan uzaklaştırılıyor ve grubun homojen bir yapıya kavuşması sağlanmış oluyordu. Bu şekilde misyonerler, iç içe ve birbirine bağımlı halde yaşayan insan topluluklarının Hıristiyanlığa döndürülmesinde daha fazla başarı elde etmiş oluyordu.[179]

---

[177] Özellikle I. Dünya Savaşı başladıktan sonra kurulan ve ortaya attığı pek çok yalanla toplumları ve devletleri birbirine düşüren "Wellington House" ya da öteki adıyla "War Propaganda Bureau" İngiliz siyasîlerce etkin biçimde kullanılmıştı. (Türkkaya Ataöv, *Mavi Kitaba Yanıt*, İstanbul 2006, 21-23.)

[178] *The Missionary Herald*, (Temmuz 1841), XXXVII/7, s. 288

[179] The South Sea Islander, s. 82; Smith and Choules, The Origin and History, II, s. 217.

Bu gibi siyasi, sosyal ya da dinî ağırlığı ve nüfuzu olan önemli simaların iknası ve dine kazanılması için muhtelif yollar kullanılabiliyordu. Misyonerler zaman zaman münakaşa/mübareze yoluyla elde edilen o isimlere hayat hikâyelerini ve İsa'ya yöneliş maceralarını anlatan kitaplar kaleme aldırıyor ve bunları onların hâkim ve parçası oldukları toplum için bir propaganda vasıtası olarak kullanıyorlardı. Hedef kitle, kendilerine yönelik yürütülen bu tebliğ faaliyetinin ardından "eski düşünce ve fiillerini" terk ediyor ve misyonerler sayesinde yeni bir inanç ve yaşayış sistemini benimsiyordu. Hatta bu toplu benimseyiş/dönüş yeni müntesipler arasında o kadar etkili oluyordu ki kimi yerlerde bu yeniyetmelerin pek çoğu benimsedikleri son dinin misyoneri oluveriyorlardı.[180]

Mesela Kuzey Hindistan'ın Lahor (bugün Pakistan'a bağlı) eyaletinde Müslüman bir din adamı olan İmadüddin, Nisan 1866'da bu şekilde Hıristiyanlığı kabul etmiş ve bizzat kendi kaleminden bu "irtidat"ın hikâyesini de yazmıştı.

İmadüddin'in kaleme aldığı kitapçık Londra'da basılmıştı ve sadece '1 penny'ye satılıyordu. İçindekilerse İslam ve Müslümanlara karşı açık ve keskin bir saldırıydı. Bir yerinde "Muhammedîler cahil insanlar; güya şeriatın ruhuna vâkıf olduklarını iddia ediyor ve Kitab-ı Mukaddes'i asla okumuyorlar. Okusalar Hıristiyanlığın hak din olduğunu anlayacaklar. …Üstelik son derece bağnazlar ve Hıristiyanları da asla sevmezler."[181] diyerek güya bir Müslüman'ın Hıristiyanlara bakış açısını adeta ifşa ediyor ya da ettiriliyordu. Haliyle İslamlar hakkında çizilen bu karalayıcı ve nahoş tablo Avrupa'da onlar aleyhine var olan kamuoyunu[182] daha da pekiştiriyor ve böylece kendilerine yönelik her türlü baskı ve şiddet meşru gösteriliyordu.

Hıristiyan misyonerler için şüphesiz en büyük engel ve hatta tehdit İslam dini ve toplumuydu; öte yandan aynı topluluğun Hıristiyanlığa kazandırılması da içten içe arzu ediliyordu. Dolayısıyla Doğu Kiliselerinin ihyası için gelinen Osmanlı toprakları, bir yerde Protestan tebliğcilerin üstü kapalı birincil hedefi gibiydi.

---

[180] The South Sea Islander, s. 83.

[181] Imaduddin, A Mohammedan, s. 5-6.

[182] Söz konusu kitapçığın bugün hâlâ "tıpkıbasım" yoluyla çoğaltılıp satıldığını (bkz. Kissenger Legacy Reprints baskısı) hatırlatılacak olursa ne denmek istediği anlaşılabilir.

"Sultan'ın imparatorluğu ya İncil'e mâni olmayacak yahut baş aşağı devrilecek[ti]!"[183] Misyonun hedefi bu şekilde girift olunca kullanılan yöntemler de muhtelif ve karmaşıktı. Kitlelere anadillerinde neşrettikleri İncil'le, mektep kitaplarıyla ve sağlık çantasıyla ulaştılar. Matbaayı da kullanarak seyyar tebliğcilerle yöneldikleri sathın her noktasına uzanmaya çalıştılar. Yani faaliyetlerinin hem dinî, hem çeşitli dünyevî cepheleri vardı.[184] Bu iki cepheyi de tebliğin farklı birer kolu olan 4 başlık altında incelemek mümkündür:

1- Ağırlıklı olarak dinî içerik üretilen, fakat daha çok okullara yönelik çalışmaların hazırlanıp neşredildiği **yayın faaliyetleri**.

2- Misyon bölgesinde hedef kitleyi misyona/dine kazandırmak için yaygın biçimde kullanılan **Okul faaliyetleri.**

3- Hedef kitleye ulaşmak için onların en insanî ihtiyaçlarından biri olan sağlık hizmetlerini sunabilmek için başvurulan **Tıbbî faaliyetler.**

4- Hedef olarak belirlenen kimseleri ev, dükkân vs. gibi mekânlarında ziyaret ederek birebir tebliğ faaliyeti yürüten **sözlü/seyyar**[185] **faaliyetler**.

2.1. Yayın Faaliyetleri:

Misyonerler görevlendirildikleri sahaya ilk adımı attıkları anda öncelikle bölgede var olan Hıristiyan nüfusun yoğunluğu, dinî, sosyal, kültürel vaziyetleri hakkında tetkiklerde bulunurlar ve faaliyetlerini yalnız sözlü tebliğe indirgemez, basılı materyallerle de desteklerlerdi. Bu yöntem İngiliz Protestan misyonerler için ayrıca önemliydi. Zira onların temel amaçlarından birisi dini ve inananları ruhbanın tasallutundan ve sürdükleri haksız saltanatın boyunduruğundan kurtarmaktı. Ortodoks ya da Katolik kilisesinin aksine daha ferdiyetçi ve liberal bir siyasî duruş sergileyen Protestanizm, potansiyel inananlara İncil'i anlayabilecekleri modern anadillerinde sunmayı önemsiyordu. Protestan İngiliz misyonerleri, Katolik ve Ortodoks dindaşları gibi söylem yoluyla zoraki ikna

[183] *The Church Missionary Intelligencer*, (Haziran 1855), VI, 131.
[184] Jowett, *Christian Researches*, s. v.
[185] Gollock, *River, Sand and Sun*, s. 85; Smith and Choules, *The Origin and History*, I, s. 179.

çabalarına girmeyi, ateşli münakaşaya dâhil olmayı pek tercih etmiyorlardı. Başvurdukları temel yöntemlerden biri hazırlayıp genelde ücretsiz olarak dağıttıkları İncil ya da sair dua/ilmihal kitapları gibi yayınlardı. Şayet muhataplarına sözlü tebliğ yapacaklarsa da ilgili kitle hakkında ön-bilgiye sahip olmaya özen gösterir ve hiçbir surette işi münakaşaya vardırmadan, muhataplarının kendileri hakkında düşüncelerini (ya da önyargılarını) tartarak ona göre telkin ve tebliğde bulunurlardı.[186] Bu doğrultuda muhataplarını dine davet edip davetine karşılık aldıktan sonra ilk adım onlara hemen birer İncil takdim etmek ve okumalarını teşvik ve temin etmekti.[187] Bu telkin ve teşvikin dolaylı bir anlamı daha vardı: Yayın, bir içeriğin yahut bir mesajın basılı hale getirilip isteyen herkese ulaştırılabilen bir araçtı. Bu anlamda herhangi bir topluma ya da topluluğa bir mesaj ulaştırmak isteyen otoritenin de başvurmaktan müstağni kalamayacağı bir unsurdu.[188] Nitekim misyonerler muhtelif dillerde hazırlanan İncil ve sair dua kitapları vasıtasıyla toplumlarında otorite kabul edilen ruhbanın dinî ve sosyal etkinliklerini kırmış ve okul/okuma kitaplarında verilen içeriklerle söz konusu toplum ve toplulukların siyasî otoriteyle olan bağlarını da olumsuz anlamda etkilemeyi amaçlamışlardı.

Mesele muhatap kitleyi anadilinde İncil'le buluşturmak olunca davetin götürüldüğü hemen her ülke ve toplum tarafından kullanılan resmi ya da gayr-ı resmî dillere o İncilleri tercüme etmek gerekiyordu. Bu manada 1880 tarihine dek İncil hemen hemen 500 farklı dile çevrilmişti. Bu tercüme işine en fazla mesai sarf eden ve bu iş üzerine titreyen kurum şüphesiz İngiltere'de tesis edilmiş olan *British and Foreign Bible Society* (İngiliz ve Haricî İncil Cemiyeti) isimli cemiyetti. Söz konusu tercüme işi elbette İncil'e inhisar etmiyordu; davet götürülen kitleye dağıtılan sair dinî kitap ve kitapçıklar da vardı. Bunların ilgili dillere tercümeleriyse

---

[186] Aksu, *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner*, s. 5.

[187] *Encyclopedia of Religion and Ethics*, 732.

[188] Geoffrey Roper, Arabic printing in Malta 1825-1845, Its history and its place in the development of print culture in the Arab Middle East, Durham Üniversitesi 1988, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 1-2.

de ağırlıklı olarak yine İngiltere'de müesses *Society for Promoting Christian Knowledge* (Hıristiyanî Bilgiyi Yayma Cemiyeti) tarafından gerçekleştiriliyordu.

İrili ufaklı basılıp dağıtılması gereken ve çoğunu dinî içerikli metinlerin oluşturduğu eserlerin ortaya çıkışında ve kitleye ulaştırılmasında pek çok unsurun parmağı vardı. Kitapları hedef kitlenin diline aktaran mütercimler, kontrol eden yerli-yabancı ehil isimler, baskıyı yapan matbaacılar, dağıtımını gerçekleştiren misyonerler ve elbette ürünlerin geniş sahaya yayılmasını temin eden seyyar kitapçılar bu büyük ağın birer parçasıydı.[189]

Başlangıçta bire bir sözlü tebliğ faaliyetine maruz kalan hedef kitle, ait oldukları yerli kiliseler tarafından aforoz ediliyor ve toplumları tarafından da dışlanıyorlardı. Yerel kilise ve patrikler halk nazarında birer siyasî ve ruhanî otoriteydi, haliyle toplumları üzerinde oldukça etkin güce sahiplerdi. Söz konusu irade ve iktidarı, bünyesinde barındıkları imparatorluğun hâkim kanunlarından[190] ve Rusya ve Fransa'nın 19. yüzyılda daha yoğun hissedilen desteğinden ve sahiplenişinden alıyorlardı. Bu metot, misyonerler için kazanç beklenen ve fakat aksine kayıplara yol açan bir girişime dönüşmüştü. Ardından bir yöntem değişikliğine gidildi; okuma oranı giderek artan kitlelere "İncil tercümesi, ilmihaller ve sair cedel kitap(çık)ları" dağıtılarak yeni müntesiplerini muhatapları karşısında ilmen ve fikren beslemeyi, onları muarızları karşısında daha donanımlı hale getirmeyi amaçlamışlardı.

Basılı dinî metinler ve İncil tercümelerini dağıtmak suretiyle yürütülen faaliyetler, ilk modern misyonerlerden biri kabul edilen İngiliz William Carey'nin geliştirdiği bir yöntemdi.[191] Sözlü olarak erişilmekte güçlük çekilen kitlelere bir biçimde ulaştırılabilen basılı materyal misyonerler için sadık bir tebliğ vasıtası oluyordu.

---

[189] Smyrnaios, "Manuals of Conversion", s. 120

[190] Gülnihal Bozkurt, *Siyasî Gelişmeler Işığı Altında Gayrımüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989, s. 61-70. Salahî R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Empire*, Ankara 1993, s. 139-150.

[191] BOA, HR.TO, 547/64; Ayrıca bkz. Ahmet Uçar, *İslam Dünyasında Misyoner Orduları*, İstanbul 2013, s. 14.

Basılı malzeme özellikle İslam toplumuna yönelik misyonerlik faaliyetleri için oldukça önemseniyor ve bir anlamda zarureten tercih ediliyordu. Zira Müslümanlar özellikle dindaşlarıyla birlikte bulundukları ortamlarda yabancılarla görüşmek ve konuşmaktan çekiniyorlardı. Herhangi bir biçimde misyoner olduğu bilinen ya da tahmin edilen biriyle görüşmek toplum tarafından "küfür"le itham edilmeye yol açabilir korkusu vardı.[192] Dolayısıyla Müslümanlar söz konusu olduğunda tebliğ çabasının sözlü yapılmak yerine ellerine verilecek İncil ve sair dinî neşriyat yoluyla yapılması tercih ediliyordu.

Küçük Asya diye nitelendirilen Anadolu'ya yönelik yayın faaliyetlerinin merkez üssü ilk önce Malta'ydı. 1800'de İngilizler tarafından ele geçirilen Malta, bir misyon istasyonu olarak bölgenin en elverişli noktası olarak kabul edilmişti. Bir yanda Doğu Kiliselerinin öte yanda da doğrudan tebliğ faaliyetinde bulunulamayan İslam toplumlarının meskun olduğu Akdeniz kıyısında yer alan coğrafyaya İncil'in ulaştırılabileceği en uygun yer burasıydı. Yukarıda da temas edildiği gibi, İslam-Türk toplumu gayr-ı müslim kitleye karşı önyargılar taşıyordu ve bu yargıların oluşmasının temel sebeplerinden biri de asırlardır iç içe yaşadıkları Doğu Kilisesi müntesiplerinin akıl dışı kabul edilen itikat ve yaşayışlarıydı. Haliyle Malta'yı merkez olarak[193] benimseyip buradan öncelikle Doğu Hıristiyanlarına ulaşarak onları tenvir edecek ve onlar arzu edilen seviyeye çıkarılınca bu durum İslam toplumu için bir örnek teşkil edecekti. Bu aşamadan sonra İslamlara doğrudan tebliğ yapabilmek mümkün olacaktı.[194]

---

[192] *CMS Missionary Register* (Haziran 1840), s. 296.

[193] Malta'da İngiliz misyoner cemiyetlerinin ilk faaliyetleri John F. Weisinger'in British and Foreign Bible Society adına adaya gönderilmesiyle 1808 yılında başladı. Önceleri Avrupa'dan getirtilen İncil vesairenin dağıtımı için bir üs kabul edilen ada, sonraları bir matbaa da kurularak adeta basım/dağıtım işlemleri için bir merkez konumuna yükselmişti. İngilizlerce kurulan matbaanın faaliyete geçtiği tarihse 1814'tü. Bkz. Desmond Gregory, *Malta, Britain, and the European Powers (1793-1815)*, New Jersey 1996, s. 254. Malta'da Arap hurufatının getirilerek Arap harfli Türkçe ve Arapça yapılan yayınlara dair detaylı bilgi için bkz. Geoffrey Roper, Arabic printing in Malta, s. 105-114.

[194] Julius Richter, *A History of Protestant Mission in the Near East*, Londra 1910, s. 138, 173; CMS, *The Church Missionary Atlas*, s. 66.

Malta'daki matbaacılık faaliyetlerine İngiliz misyonerlerden önce Amerikalı misyonerler[195] (ABCFM) başlamışlardı. İngiliz misyonerlerse 1824'te İngiltere'den yeni gönderilen hurufatla[196] bölgeye yönelik yayın faaliyetlerine buradan devam etmişlerdi. Matbaa aktif hale gelince Hıristiyanî literatür, Balkanlar dâhil pek çok bölge halkının diline çevrilerek basıldı. Mesela 1829 yılında basılıp dağıtılan yayın sayısı 9000 kadardı. Malta'da İngiliz misyonerlerin Akdeniz misyonu için yayıncılık faaliyetleri 1844 yılına dek sürdü. İşletmesini London Missionary Society'nin üstlendiği matbaa maddi gerekçeler sebebiyle 1844'te kapanıncaya[197] dek faaliyetine aralıksız devam etti.

İngiliz misyoner cemiyetleri, özellikle Akdeniz, Anadolu ve Orta Doğu'da faaliyet gösteren *Church Missionary Society* ve *London Missionary Society*, dinî içerikli yayınlar yanında rapor mahiyetinde aylık dergiler de neşrediyorlardı. Sırf misyonerlerin güncel faaliyet ve yazışmalarına hasredilen bu tip süreli yayınlarda; genelde aylık olarak yayımlanan mecmua ya da haftalık gazetelerde faaliyet gösterdikleri uzak diyarlarda misyonerlerin başlarından geçen birtakım hadiseler "kıssa"laştırılıyordu. Ayrıca bu tip süreli yayınlar misyonerler adına kendilerini muayyen aralıklarla muhasebeye çekmek anlamına da geliyordu.[198] Öte yandan anayurttaki müntesip ve abonelerinde o memleket halkınca itibar ve ilgi gördüklerine dair intiba uyandırıyor ve onların misyonerlik ruhunu ve ateşini canlı tutarak yürütülen faaliyetlere desteklerinin devam etmesini sağlıyorlardı.[199]

İngiliz misyoner cemiyetleri de, diğer pek çok cemiyet gibi, anayurtta basın-yayın faaliyetlerini önemsiyor ve titizlikle yürütüyordu. Toplum cemiyetlerin yaptığı süreli yayınlar sayesinde dünya çapında yürütülen faaliyetleri merak ve elbette

---

[195] Richard Lovett, *The Hisroty of the London Missionary Society 1795-1895*, Londra1899, s. 637.

[196] Lovett, *London Missionary Society*, s. 637.

[197] Lovett, *London Missionary Society*, s. 640.

[198] *CMS Missionary Register*, (Eylül 1850), s. 379.

[199] *CMS Missionary Register*, (Ağustos 1838), s. 354. Ayrıca bkz. Joshua Shannon-Castian, *A Parallel Construction: The Establishment of the Erzurum Mission, and its Narrative as seen in the Missionary Herald*, 1839-1855, s. 5-6.

gurur ve iftiharla takip ediyordu. Anavatandan kilometrelerce ötede, geri ve hatta vahşi birtakım insanları Mesih'in dinine davet için hayatları pahasına çabalayan ırkdaş ve dindaşlarının hikâyelerini ve yapıp ettiklerini okumak büyük biz hazdı. Toplumda, özellikle "hızla değişen sanayi toplumunda bireye bir yer garanti etme, bireyliğini ispat edebilme" şansı sunan bu tip girişimler bu yayınlarla teşvik ediliyordu. Artık halkın "ahlakça yükselten" dinî yayınlara rağbeti artmıştı. Efsaneler, devler ve perilerin yaptıkları, korsanların yiğitlikleri yerine Tanrı'nın sözleri ve Tanrı adına canını dişine takan gerçek kahramanların hikâyeleri okunmalıydı. [200]

Özellikle Kaptan Cook'un seyahatleri, insanlarda uzak diyarlara dair ilgi uyandırmıştı. Ayrıca 18. yüzyılın sonunda Fransa'da devrilen eski rejim, yükselen cumhuriyetçilik ve Jakobenizm, Napolyon'un yıldızının parlayışı beklenen milenyumun yaklaştığının habercisiydi. [201] Yeni binyıl "İsa'nın çocuklarına" ait olacaktı ve haliyle Mesih'in yeniden dirilip yeryüzüne inişinden önce dünya onun dinine döndürülmeliydi.

Bu yayınların en önde geleni ve ilk başlayanı Church Missionary Society'nin çıkardığı Missionary Register başlıklı aylık dergiydi. 1813 tarihinde yayın faaliyetlerine başlayan dergi 1855 yılına dek aralıksız yayımlanmaya devam etti. Yaptığı yayını sadece kendi cemiyetinin faaliyetlerine tahsis etmek yerine dünya çapında faaliyet yürüten[202] hemen bütün cemiyetlere ve faaliyet sahalarına yer verilmekteydi.

1850'li yıllara gelinirken Church Missionary Society tarafından yürütülen faaliyetlere dair birtakım önemli yazışmalar, sair mühim kabul edilen kayıtlar sebebiyle geç yayımlanır hale gelince 1849 yılında *Missionary Intelligencer* başlıklı yine aylık yeni bir neşriyata başlandı. Aylık yayımlanan bu dergi yalnız cemiyetin

---

[200] Anna Johnston, "British Missionary Publishing, Celebrity, Missionary and Empire", *Nineteenth-Century Prose*, XXXII/2 (2005), s. 20-21

[201] Smyrnaios, "Manuals of Conversion", s. 119.

[202] Bu tip dergicilik faaliyetinin nasıl bir anlam ifade ettiği ve ne gibi fonksiyon icra edebileceğine dair mütalaa için bkz. Richter, *History of Protestant Mission, s.* 325-326.

mensuplarına değil, dünyanın dört bir yanında faaliyet yürüten misyonerlere de gönderiliyordu. Amaç, bütün dünyayı misyon için bir tarla kabul eden misyonerlerin dünya çapında yürütülen faaliyetlerden haberdar olabilmelerini sağlamaktı.[203] Nitekim *Register*'ın ilk sayısında editör bir takdim yazısı kaleme almış ve orada niyetlerinin, misyoner faaliyetlere "*…ve İlahî Hakikat'in dünya genelindeki ilerleyişine dair okurlara kısa, fakat tatminkar bilgi vermek. Sayfa sayısının artırılmasıyla verilen bilgiyi artırmak. Cemiyetin zabıtları yanında benzer kuruluşların da faaliyetlerinin kaydını tutmak*"[204] olduğunu izah etmiştir.

Hemen ertesi yıl iki ayrı yayın daha çıkarıldı: *Missionary Gleaner* ve *Missionary Juvenile Instructor*. *Missionary Gleanor*, gerek dil ve üslubu, gerekse işlediği konular bakımından anayurttaki ve faaliyet gerçekleştirilen sair sahalardaki orta sınıfa hitaben neşredilmeye başlanmıştı. *Missionary Juvenile Instructor* ise adından da anlaşılacağı üzere çocuklar ve daha çok gençleri hedef alan yayınlar yapmayı amaçlamıştı. İkincisi ilkine nispeten daha çok olmak üzere bu iki yayın da çizim ve fotoğraflarla süsleniyordu. Gaye hitap ettiği kitleyi fazla sıkmadan ilgili mesajı okutmak ve misyonun çapına ve yöntemlerine dair okuyucunun zihninde müşahhas birtakım imajların ve kavramların oluşmasını sağlamaktı. Böylece giriştikleri faaliyetler ve motivasyonları hakkında halkları daha etraflı ve temelli olarak bilgilendirmek, onların desteklerini teminde güçlük çekmemekti. Yapılan bu yayınlar hakkında muhtelif gazete ve dergilerde de haberler çıkmasını sağlayarak bunların bilinirliğini ve yaygınlaşmasını temin etmeye çabalıyorlardı.[205]

Misyonerlerin mektup, günlük vs. şahsi evraklarında aktardıkları ve pek çoğu umumi neşriyatlarda kısmen ya da tamamen yayımlanan metinlerde dikkat çeken ayrıntılardan biri de kitlenin "ahlak-dışı yayınları" takip ettiği gerçeğiydi. "Papazların (özellikle bozulmamış yani misyonerlerin Protestan telkinlerine açık olanlar) etki alanından uzakta kalanlar küfre saplandıkları, bu "dağılmış sürü"nün

[203] *CMS Missionary Register*, (Eylül 1850), s. 379.
[204] *CMS Missionary Register*, (Eylül 1850), s. 380.
[205] *CMS Missionary Register*, (Eylül 1850), 380.

Voltaire[206] vb. birtakım menfurların yıkıcı/bozguncu eserlerini okuyarak yoldan çıktıkları belirtiliyordu.

Bu gibi zararlı neşriyatın yıkıcı etkilerini bertaraf edebilmek için özellikle din bilgisi ve dua kitaplarının tercümesine azami ihtimam gösteriliyordu; zira yıllar içinde on binlerce baskısı yapılan bu tür kitap ve kitapçıklar tebliğ faaliyetleri açısından son derece önemliydi. Nitekim 1840'ların hemen başında yapılan bir Türkçe tercüme bir hayli beğenilmiş, gerek İncil ve sair dua kitaplarını dağıtan misyonerler ve gerekse kitapları alanlar "sade İstanbul Türkçesiyle" yapılan çeviriden son derece memnun kalmışlardı[207].

Yerel ve modern dillerde basılan Kitab-ı Mukaddes ve sair dua kitapları özellikle azınlıkların açtığı mekteplerin müfredatına dâhil edilerek daha geniş kitlelere ulaşmak hedefleniyor ve başarılıyordu[208]. Bu meyanda Sandreczki'nin (1850 Mayıs'ında) yarısını tamamlamış olduğu bir İncil Tarihi (Sciptural History) çalışmasına devam ediyor ve Jowett tarafından kaleme alınan Hıristiyan Ziyaretçi (Christian Visitor) başlıklı eserin tercümesiyle de İzmir Ermeni Kilisesi müdürü ilgileniyordu. Kısa sürede tamamlanan Hıristiyan Ziyaretçi İzmir mıntıkası dışında mesela İstanbul'dan da talep görmüştü ve Wolters'ın İstanbul'a gönderdiği kitaplardan yarısı satılmış, kalanı da ücretsiz olarak dağıtılmıştı. Rakam zikredilmiyorsa da Ermenilerce hayli rağbet ve beğeni toplayan söz konusu

---

[206] Asıl adı François Marie Arouet'ydi. 1694-1778 yılları arasında yaşayan, özgürlükçü ve aklı öne çıkaran fikirleri yüzünden hapis ve sürgün cezasına çarptırılan Voltaire keyfi otoriteye, dolayısıyla kiliseye ve ruhbana şiddetle muhalif, hatta düşmandı. Treatise of Toleration, Candide, Philosophical Dictionary öne çıkan eserleriydi. Kilise Voltaire'in bütün eserlerini Yasaklı Kitaplar listesine almıştı. Voltaire'in kiliseyle çatışmasına dair kısabir değerlendirme için bkz. Bill Cooke, *Dictionary of Atheism, Skepticism and Humanism*, s. 558-559. Voltaire ve diğer aydınlanmacı filozofların din karşısındaki tavrı için bkz. Kasım Küçükalp – Ahmet Cevizci, *Batı Düşüncesi, Felsefî Temeller*, İstanbul 2017, s. 133-150.

[207] *The Ecclesiastical Gazette, or Monthly Register of the Affairs of the Church of England and of its Religious Societies and Institutions*, Eylül 1844, VII/75, s. 46

[208] *CMS Missionary Register* (Şubat 1839), s. 75

çalışmadan (Christian Visitor) bu partiye ilaveten İstanbul'a biraz daha sevk edilmişti.[209]

Neşriyat dağıtımı, muhatap kitleyle bire bir irtibatın kurulamadığı zaman ve noktalarda da etkin olarak tercih edilen bir yöntemdi. Mesela İzmir'de Protestan misyonerlerce düzenlenen âyinlere katılmak için hevesli Hıristiyan Rumlar yerel kilise ruhbanı tarafından böyle bir teşebbüsten menedilince Wolters vaazlarına iştirak edemeyenler için bunları Yunancaya tercüme edip yayımlayarak Rum toplumuna dağıtmak istemişti. Ruhban buna da mâni olmuş ve bu durum karşısında çaresiz kalan Wolters isyanını şöyle dile getirmişti: "Ruhban, ışık girebilecek bütün delikleri tıkamakta son derece kararlılar."[210]

Yayın faaliyetleri kapsamında Osmanlı Müslüman toplumunu da değerlendiren misyonerler, onlara yönelik yaptıkları neşriyatta zaman zaman İslam'ı ve İslam peygamberini tezyif etmek yolunu tercih ediyorlardı. Kur'an-ı Kerim'den yaptıkları alıntıları kasten çarpıtarak Müslümanlar nazarında İslam peygamberini lekeliyor ve yine Kur'an'dan yaptıkları iktibaslarla Hazret-i İsa'nın ondan daha üstün olduğunu ispata çalışıyorlardı. Güya Hazret-i Muhammed vefatından hemen önce "Hıristiyan ve Yahudilerin imhası için dua" etmişti, denirken Hazret-i İsa'nın çarmıhta bile onun canına kastedenler için dua ettiği ileri sürülüyordu. "Her iki peygamberin şahsiyetini karşılaştıranlar muhakkak berikinin ötekine karşı tercihe şayan olduğunu eninde sonunda ikrar edeceklerdi."[211]

2.1.1. Türklere Yönelik Yayınlar

Misyonerlerin Türk-İslam kitleye yönelik dinî yayınlarının, özellikle İncil tercümelerinin[212] de var olduğu bilinmektedir. Nitekim bu konuda Hıristiyan

---

[209] *CMS Missionary Register*, (Mayıs 1850), s. 243-244.

[210] *CMS Missionary Register*, (Mayıs 1850), s. 243-244.

[211] W. S. Dumergue, "C.M.S. Work Among Mohammedans", *Church Missionary Intelligencer* (Ocak 1882), VII (Yeni Seri), s. 22.

[212] İncil'in Türkçeye tercümesi özellikle 1800'lü yılların hemen ilk çeyreğinde Protestan misyonerlerin Osmanlı hudutlarına sızmalarıyla önem ve hassasiyet kazanmıştı. Bu çabalarında misyonerler zaman zaman Türk devlet yetkililerinden de yardım talebinde bulunmayı ihmal etmemişlerdi. Nitekim bu anlamda desteğini gördükleri isimlerden biri de vaktiyle Maarif Nazırlığı

tarihi araştırmacısı, "İslamlar açısından en etkili yöntem basılı İncillerin okunmasıydı"[213] demektedir. İncil (özellikle Yeni Ahit) tercümesi Osmanlı İslam toplumu için ilk defa Leh asıllı tercüman-başı olan Ali Ufki Bey (nâm-ı diğer Albert Bobowski)[214] tarafından yapılmış ve eser 1665'te tamamlanmıştı. Fakat bu tercüme yazma halinde kalmış ve 1819'da Paris'te basılıncaya[215] kadar umuma arz edilememişti.[216] Ali Ufki Bey'in tercümesinden hemen sonra William Seaman Yeni Ahit'i İngilizceye aktarmış ve bu çeviri Levant Company'nin (English- Turkish Company) desteğiyle[217] 1666 yılında Oxford'da basılmıştı.[218]

---

da yapmış olan Münif Paşa'ydı. Bkz. Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Oxford 1963, s. 180; ayrıca bkz. Özlem Berk, Translation and Westernisation in Turkey From the 1840s to the 1980s, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Warwick. İncil'in Rum kitleyi hedefleyen İngiliz misyoner cemiyetleri tarafından Karamanlıca da denen Yunan harfli Türkçeye tercümesi hakkında lütfen bkz. Richard Clogg, "The Publication and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society Before 1850, II", *The Journal of Ecclesiastical History*, XIX/2 (1968), s. 171-193.

[213] S. R. Burgoyne, *The Christian Church and the Convert from Islam*, Lucknow 1987, s. 13-14

[214] Richard Clogg, "Publication and Distribution of Karamanli Texts I", *The Journal of Ecclesiastical History*, XIX/1 (1968), s. 80.

[215] 1800'lü yılların başına dek basılı bir Türkçe İncil görmediğini ifade eden Hammer'in şahitliği de bu anlamda zikre değer bir noktadır; bkz. Canton, *A History of British and Foreign Bible Society*, I, s. 157. Ali Ufki Bey'in metnini esas alarak Jean Daniel Kieffer'nin yayına hazırladığı ve British Foreign and Bible Society'nin bastığı bu İncil tercümesi (*New Testament in Turkish*), İskoç misyoner Ebenezer Henderson (1784-1858) tarafından mevcut hataları dolayısıyla sert bir dille eleştirilmişti [*An Appeal to the Members of the British and Foreign Bible Society, On the Subject of the Turkish New Testament, Printed at Paris, in 1819. Containing a View of Its History, an Exposure of Its Errors, and Palpable Proofs of the Necessity of Its Suppression* (London: B.J. Holdsworth, 1824)]. Cemiyet adına Cambridge'te Arapça profesörü olan Samuel Lee'nin cevap verdiği [*Remarks on Dr. Henderson's Appeal to the Bible Society: on the Subject of the Turkish Version of the New Testament Printed at Paris in 1819* (Cambridge: J. Smith, 1824)] Henderson, bu cevaba karşı bir metin [*The Turkish New Testament Incapable of Defence, and the True Principles of Biblical Translation Vindicated: in Answer to Professor Lee's "Remarks on Dr. Henderson's Appeal to the Bible Society, on the Subject of the Turkish Version of the New Testament Printed at Paris in 1819*" (London: C. and J. Rivington, 1825)] daha kaleme almıştı. Kısmen detaylar için bkz. John Jin Gill, *The Evangeliclism of Alexander Carson*, (The Southern Baptist Theological Seminary, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2012), s. 31. Şu da ayrıca not düşülmelidir: Kitab-ı Mukaddes'in 1819'da basılmayan "Eski Ahit" kısmı da 1827 tarihinde basılmıştır.

[216] George Bullen, *Catalogue of The Library of The British and Foreign Bible Society*, Londra 1857, s. 148.

[217] William Brown, *The History of the Propagation of Christianity Among the Heathens since the Reformation*, I, New York 1816, s. 681.

Tespit edilebildiği kadarıyla 1819'da Paris'te yapılan Arap harfli Türkçe İncil baskısından sonra 30 yılı aşkın bir süre boyunca İncil tercümesi basılmadı; ta ki 1850'li yıllara kadar. Temmuz 1856'da, biri sırf Türkçe ve biri de Türkçe-İngilizce olmak üzere ikinci baskısını yaptığı haber verilen bir diğer İncil tercümesinin Karaköy karakolu yakınlarında ve Yeni Köprü üzerinde gelip geçenlere meccanen dağıtıldığı bildirilmekteydi.[219] Söz konusu İncillerin hem yalnız Türkçe hem de Türkçe-İngilizce olmak üzere iki ayrı dilde verilmesi, iki ayrı kitlenin hedef alındığına işaret etmektedir. Türkçe-İngilizce nüshanın, öncelikli olarak İstanbul'da bir süredir aktif bulunan misyoner okullarında[220] okuyan gayr-ı müslimleri hedeflediğini söylemek mümkündür. Tamamı Türkçe olan İncil nüshasıyla da doğrudan ve belki de tamamen Müslüman Türk kitle hedef alınmış, belki de uluorta dağıtılabilen bu dinî metne bu şekilde alaka uyandırılabileceği tasavvur edilmişti.

Islahat Fermanı'nın henüz ilan edildiği zamana denk gelen ve misyonerlerin Müslümanlara yönelik yeni bir hamle[221] yapmasına olanak tanıyan süreçte uluorta yapılabilen bu İncil dağıtım faaliyeti Karakolhane'de görevli Binbaşı Mehmed tarafından fark edilmiş ve amiri Seyyid Ahmed vasıtasıyla[222] hükümete arz edilmişti. Söz konusu vesikayla beraber vesikada bahsedilen Türkçe-İngilizce İncil'in bir numunesi de İrade Hariciye fonunda tespit edildi. Gördüğü muameleye bakılırsa evrak, adı geçen karakoldan Babıali'ye, oradan da Hariciye Nezareti'ne aktarılmıştı. Bu tercihin sebebi de tahminen ilgili İncil nüshasının Londra'da

[218] James Townley, *Illustrations of Biblical Literature*, II, New York 1842, s. 441.

[219] BOA. HR.İD, 2159/21.

[220] Amerikalı misyonerler Cyrus Hamlin ve William Goodell'ın 1840 ve 1845 tarihlerinde açtıkları ilk Amerikalı misyoner okullar, çoğu gayr-ı müslim olan öğrencilere İngilizce eğitim de veriyorlardı. Okullar hakkında detaylı bilgi için bkz. Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul 2005, s. 296-297. O dönemde James W. Redhouse'un da Yeni Ahit'i Türkçeye çevirdiğini biliyoruz. Bu İncil tercümesinin Redhouse'a yaptırılmış olabileceği de bu açıdan söz konusudur. Detaylı bilgi için bkz. *Journal of the American Oriental Society*, VIII (1866), s. xvii (Son kısımda, "Tutanaklar" bölümü). Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki yine aynı tercümenin "Turabi Efendi" tarafından "revize" edilip 1853'te Londra'da basılan çalışma olma olasılığı da yüksektir. Lütfen bkz. Bullen, Catalogue of The Library, s. 148.

[221] CMS, *The Church Missionary Atlas*, s. 68.

[222] BOA. HR.İD, 2159/21.

basılmış olmasıydı. “*Dinî özgürlükler anlamında atılmış önemli bir adım ve 30-40 milyonluk bir nüfus arasında misyon faaliyetlerinin başlayabilmesi için teşvik edici bir unsur*”[223] kabul edilen Islahat Fermanı üzerinden henüz 6 ay geçmişken Osmanlı hükümetinin en azından dahilî idare mekanizmasının böyle bir tepki vermesi devletin misyoner faaliyetlere bakışındaki serinliği/mesafeyi göstermesi bakımından dikkate değer bir durumdur. Gerçi hükümet bu anlamda tedbir alıyor ve tepki gösteriyor görünse de İngilizler başta olmak üzere Protestan misyonerler kitap basmaya ve dağıtmaya devam etmekteydiler.[224] Karaköy’de dağıtılan İncil konusundaysa hükümet, bu vesileyle İngiliz sefareti ya da doğrudan doğruya İngiliz Dışişleri Bakanlığı’yla irtibata geçmeyi düşünmüş olmalıdır. Söz konusu gömlekte vakanın sonraki safahatına dair bizleri aydınlatacak herhangi bir vesikaya maalesef rastlanmamıştır. Dolayısıyla konuyu daha fazla spekülе edebilmek imkânı yoktur.

İlm-i Edeb ve Merâsim-i Ülfet ve Ünsiyet, Ulûm-ı Hakāyık ve Medhal-i Ulûm adıyla neşredilen 3 çalışma 1830’lu yılların sonunda yayımlanmıştı. Dinî içeriğe sahip olan ilk kitap, tema olarak “*ahlak ve etvâr*”, ikincisiyse “*Allah’ın sıfatları*” üzerineydi. G. Roper, ilk iki çalışmanın Peter Fjellstedt tarafından İncil’den istifadeyle hazırlandığını[225] bildirmektedir. Son iki çalışmanın, hemen yukarıda bahsi geçen okul programına dâhil edilmiş[226] eserlerden olduğu ileri sürülebilir; zira Medhal-i Ulûm başlıklı eserin unvan sayfasında “Derece-i Sânî” ifadesi yer almaktadır ve bu ibare okuyucu kitlenin “sınıf” yani derecesine bir işaret kabul edilebilir.

---

[223] Arthur T. Pierson, *The Crisis of Missions; or, The Voice out of The Cloud*, New York 1886, s. 117.

[224] Pierson, *The Crisis of Missions*, s. 120.

[225] Roper, Arabic printing in Malta, s. 167.

[226] Fjeltstedt’in tercüme ve editoryal destek aldığı Yusuf Efendi’nin de teşvikiyle Türk-İslam kitle için okul kitabı hazırlamanın birincil derecede önemli olduğu kanaatindedir. Fakat daha sonra bu kanaati değişmiş ve okullarda çocuklar için içerik üretmek yerine yetişkinler için eser hazırlamanın daha makul olacağına kâni olmuştur. (Roper, Arabic printing in Malta, s. 166-167)

Söz konusu eserlere temas etmişken, haklarında sadece bir-iki cümle yazılmış olan, fakat bizim temin edip gözden geçirme imkânı bulduğumuz bu 3 çalışmanın şekil ve muhtevası hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

2.1.1.1. Kitâb-ı İlm-i Edeb ve Merâsim-i Ülfet ve Ünsiyet

Tam adı *Kitâb-ı İlm-i Edeb ve Merâsim-i Ülfet ve Ünsiyet* olan ilk eserin tarafımızca değerlendirilen nüshasının[227] ebadı 23x18 cm'dir. Müellif, baskı yeri ve tarihi hakkında kitap üzerinde herhangi bir kayda rastlanamamıştır.[228] Toplamda 200 sayfa olan eserde sekizinci sayfaya kadar "Der-ta'rîf-i merâsim-i âdâb ve müvâneset" başlığıyla önce "adap ve ünsiyet/ilişkiler" tarif edilmektedir. Ardından 120. sayfaya değin 2 fasıl halinde "Nefsimize râci' olan merâsim" ve "Yekdiğerimize ibrâz edeceğimiz merâsim" başlıkları açılır. İlk fasıl toplam 14 bâbdan ibarettir: Nezâfet, kûşiş, riyazet, idare, şecaat, kanaat, ilim, sabır, hilm, usul, tecrübe-i nefs, ıslâh-ı nefs, zabt-ı nefs, içtinâb-ı hevâ-yı nefs. Hem başlıktan hem de bâbların isimlerinden anlaşılacağı gibi bu 14 madde inanan kimsede bulunması gereken hasletlerdir. Her bir madde, sanki Mızraklı İlmihal'i çağrıştırır gibi, sual ve cevap şeklinde ele alınır; kimi maddeler için iki, fakat diğer bazı maddeler için 10 küsur sayfalık izahat vardır. İkinci fasılsa 10 bâbdan ibarettir: İtaat, ihtiram, hubbü'l-vatan, hak-şinâsî, ünsiyet, hayr-hâhî, sadakat, nevâziş, diyanet, hulûs, adalet. Yine başlıktan da anlaşılacağı üzere söz konusu kavram ve mizaç özellikleri kişinin muhatabıyla olan münasebetleri söz konusu olduğunda geçerli maddelerdi ve inanlarda bunların bulunması tembihleniyordu.

Kitabın sayfa 120'de sona eren ikinci faslından sonra fasıl numarası verilmeden başka bir bölüm başlamaktadır: Hazret-i Süleyman bin Davud'un Pend-

---

[227] Söz konusu nüsha Çamlıca Basım Yayın Araştırma Kütüphanesi, Nadir Eserler Kitaplığı'nda bulunmuştur ve (NOS.058293) demirbaş numarasıyla kayıtlıdır.

[228] Roger, eser hakkında yaptığı dönem kaynakları incelemesinde iki eserin de 1839'da baskıya hazır hale getirildiğini ve baskısıyla bizzat ilgilenmek için Fjellstedt'in Malta'ya gittiğini tespit etmiştir. Hâlbuki Seyfettin Özege, ilk esere, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu* adlı referans çalışmasında 10946 kaydıyla yer vermiş ve baskı yeri için (belki de tipografik özelliklerinden ötürü) "Beyrut" demiştir, fakat baskı tarihi konusunda sessiz kalmıştır. (M. Seyfettin ÖZEGE, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, II, İstanbul 1973, s. 897.)

nâmelerinden Bazıları. Bu bölümde önceki 2 fasılda kullanılan sual-cevap formatı terk edilmiş, kimisi 2 sayfayı aşan ve fakat kimisi 2 satırdan ibaret maddeler halinde nasihatler sıralanmıştır. Her madde sonunda, ilgili nasihatin sonlandığını işaret eden bir nevi "durak alameti" kullanılmıştır.

Kitabın ne başında ne de sonunda herhangi bir biçimde bir Hıristiyan eseri olduğuna/olabileceğine dair bir detay bulunmamaktadır. Rastgele karıştırılacak metinde de alenî Hıristiyanî öğeler bulmak güçtür. Metni baştan okumaya başladıktan ancak birkaç sayfa sonra Hazret-i İsa'ya atıf yapıldığı görülür. Giriş kısmında henüz "âdab ve müvâneset"in tarifleri verilirken, "Vahy-i Rabbânî ile câri olan şer'-i şerifin tab'an ve aklen kurduğumuz âyîn ve kavânînden farkı nedir?" sorusu sorulmuş ve cevap olarak: "Vahy-i Rabbâni'yle olan şerî'at mahzā ve muhtass Rûhullâh vasıtasıyla mukaddes kitaplarda mezkûr ve muharrer olan Allahü Zü'l-Celâl Hazretleri'nin emr-i şerifi olup tab'an ve aklen kurulan âyîn fakat insâf ve zamirimizin hak gördüğü tariktir."[229] denmiştir. Yine ancak ilerleyen sayfalardan birinde Aziz Paul'e atfen bir söz zikredilerek ileri sürülen sav desteklenmeye çalışılmıştır. İlgili eserin 16. sayfasında çalışmanın teşviki, tembelliğin de tenkidi yapıldıktan sonra "boş ve avare gezip paslanmaktan ise çalışıp za'îflenmek evlâ olduğu mesel-i meşhurdur. Ve işte kâsil olup gayret ve çalışması olmayanlar hakkında Polis [Aziz Paul] nâm havâriyyûn 'yemek dahi yemesinler' buyurmuştur." ifadelerine yer verilmiştir.

Kitap boyunca bu gibi satır aralarına sıkıştırılan atıf ve bahisler dışında Hıristiyanî unsur ve umdelere açık telmih ve işaret göze çarpmamaktadır. Hatta kimi dinî ifade kalıplarının retorik olarak bu tür İslamî eserlerde geçen kalıplarla ayniyeti muhtemelen hedef kitle olan Müslüman toplumun kalbini celp etmek içindir. Mesela kitabın ikinci sayfasında yer alan "*İnde'l-Bârî sevâb ve mabûl olan…*", "*Cenâb-ı âferînende-i dü-cihân te'âlâ…*", s. 4'teki "*Elhamdülillâh sümme'l-hamdülillâh…*" sayfa 15'teki "*hâşâ, sümme hâşâ*", sayfa 27'deki "*Allâhü Te'âlâ celle celâlühû hazretlerinin…*", sayfa 31'deki "*Rabbimiz Cenâb-ı Allâh'ın kendüye*

[229] *Kitâb-ı İlm-i Edeb ve Merâsim-i Ülfet ve Ünsiyet*, Malta 1839, s. 7.

kerem ve inâyet buyurduğu ni‘met ve keremlerden hoşnûd ve râzī…” vb. ifadeler tahminen böyle bir yaklaşımın eseridir. Öte yandan kitap içerisinde Hazret-i İsa'ya doğrudan yapılan atıflar da nadir de olsa söz konusudur. Kitabın ilk faslında yer alan "idare/tutumluluk" maddesini işlerken, "*İdâre hakkına Hazret-i İsâ'dan ne ibret-âver burhânımız olabilir?*" sorusuna karşılık, "*Bu cihana teşriflerinde bir gün beş bin nüfustan mütecâviz ümmetle çölde bulunup kemâl-i şefkatinden nâşî ümmete it‘âma verilmesin irâde ve ba‘de't-ta‘âm kalan hürde lokmaları toplayıp zayi‘ eylememelerin şâkirdânına emr u ifâde buyurduğu mahzā idârenin ne idüğün bize îmâ etmek zu‘muyla idüğü burhânı azîmdir*."[230] denmiş ve ilgili madde hakkında Hazret-i İsa'nın hayatından bir örnek zikredilmiştir.

Kitabın muhtelif Hıristiyanî eserlerden tercüme yoluyla derlendiğine değinilmişti. Yapılan tercümeninse Türkçe gramer ve belagat açısından birtakım kusurları göze çarpmaktadır. Örneğin sayfa 8'de "Hakk'a tevekkül olmak…", sayfa 11'de "riyazete teşebbüs olmamıza…" vb. tabirler yanlış kullanılmıştır. Arap gramerine göre "mastar" olan tevekkül yerine "ism-i fâil" olan mütevekkil, yine "teşebbüs" yerine "müteşebbis" ifadeleri kullanılması gerekmektedir. Metnin başından sonuna göze çarpan bu ve benzeri hata ve kusurlar, mütercimin Türkçeyi sonradan öğrenmiş bir Arap Müslüman ya da Rum veya Ermeni bir gayr-i müslim olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

2.1.1.2. Ulûm-ı Hakāyık

Fjelldtedt'in hazırladığı ve yukarıda da zikredilen ikinci kitap "*Ulûm-ı Hakāyık*"tır. Baskıda kullanılan hurufat İlm-i Edeb başlıklı eserle aynıdır. Toplam 78 sayfadan ibaret olan kitabın boyutları 19x12 cm'dir. Her bir sayfada aralardaki boşlukları eşit 17 satır yer almaktadır. Orijinal olduğunu sandığımız cildi üzerinde ebru işlenmiş bir kaplama kağıdı bulunmaktadır. İlm-i Edeb başlıklı eserde olduğu gibi Ulûm-ı Hakāyık'ın da ne başı ne de sonunda eserin müellifi, mütercimi ya da derleyenine, baskı yeri ve tarihine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Yalnızca kitap kapağının iç tarafında muhtelif alfabelerle kaleme alınmış 4 satırlık

[230] *İlm-i Edeb*, s. 23-24.

bir ibare bulunmaktadır. İlk satırda Osmanlıca "Kalos Tiryakyan Erzincanî, muallim-i mekâtib-i mütenevvi'a" ifadesinden bunun bir temellük kaydı olduğu anlaşılmaktadır. Bir muallim/öğretmen tarafından edinilmiş olması da bu ve zikredilen benzeri yayınların okullarda ders olarak okutulduğu savını destekler niteliktedir. Geriye kalan satırlar da sırasıyla Ermeni, Latin ve Yunan alfabesiyle kaydedilmiştir ve öğrendiğimiz kadarıyla ilk satırdaki ifadenin muhtasarı niteliğindedir: "M[uallim] Kaloosd Tirakian Erzinjany".

Eserin zahriyesinde de yine Osmanlıca ibareyle eserin tavsifi yer almaktadır: "Hatt-ı celî ve atîk ile Ulûm-ı Hakāyık, Türkî, mensûre, sahife 78". Zahriyenin boş arka sayfasında da "5 Kuruş" ifadesi yer almaktadır. Bu da muhtemelen aynı el/kimse tarafından yazılmıştır. Fiyat kaydının da bulunması bu ve benzeri kitapların zaman zaman ücretsiz dağıtıldığını belirtmiş olsak da ara ara para karşılığında satılabildiğini de göstermektedir.

Ulûm-ı Hakāyık isimli bu çalışma, özellikle İlm-i Edeb'le kıyaslandığında daha tam, daha sofistike ve daha ehil bir kalem tarafından Türkçeye aktarılmış görünmektedir. Tercih edilen kelime kadrosu ve üslup açısından değerlendirildiğinde nispeten daha üst düzey bir okur kitlesine hitap etmek üzere hazırlandığını düşündürmektedir. Metin boyunca ara ara göze çarpan imla hatalarından sarf-ı nazar edilirse mesela 4. sayfada yer alan ilk 10 satır, sanki bir Osmanlı edibinin kaleminden çıkmış, yer yer tumturaklı[231] denebilecek bir üslupla kaleme alınmıştır.

Eser bir akait kitabıdır. İlk 21 sayfa boyunca herhangi bir başlık verilmeden Allah'a neden iman etmemiz gerektiği muhtelif delillerle izah edilmeye çalışılmaktadır. Mahlûkatın muhakkak bir bâni, bir mimar tarafından yaratıldığı; bunu en iyi

[231] Mesela, "…Ale'l-husûs bahâr faskında der-mehd-i zemîn hâbîde olan nebâtâtın ma'sûmların müjde-i 'îd-i nevruzu ile bîdâr ve ecbâl [cibâl kelimesinin çoğulu 'cibâl' olmalı] ve sahrâları eşkâl ve elvân-ı zehrât [zehr kelimesinin çoğulu 'ezhâr' olmalı] ile mâlâ-mâl eylemesi ve mâhitâbın şeb-i deycûrda ziyâsın sâha-i zemîne bezl ü nisâr eylediği ve encüm ve kevâkibin her biri bir vakt-i mu'ayyenede ref'-i nikāb…" diye devam eden satırla ileri sürdüğümüz iddia için örnek gösterilebilir. (*Ulûm-ı Hakāyık*, s. 4.)

dünya üzerinde biricik fehim ve idrak sahibi insanın anlayabileceği, hiçbir şeyin kendiliğinden var ya da yok olamayacağı bildirilmektedir.

Gerek metnin üslubu ve gerekse tercih edilen kelime kadrosu, dinî terminoloji bu tip bir İslam akaidi kitabıyla örtüştüğü için okurda bunun Hıristiyanî bir nokta-i nazarla kaleme alınmış olabileceği şüphesi[232] uyanmamaktadır. Yine "dikkatleri uyandırmamak" endişesiyle yapılmış olabileceği düşünülen bir başka örnek de şudur: 25. sayfada Allah'ın sıfatlarından "kā'im-bi-nefsihî" maddesi izah edilirken "Gökleri ve yerleri ihâta eden Allah benim." ayeti zikredilmiş ve bu ayetin kaynağı için de "kitabında buyurmuştur" denilerek geçilmiştir. Söz konusu "kitap"ın hangi kutsal kitap olduğuna dair herhangi bir detay verilmemiş, bir imada da bulunulmamıştır. Rast gele okunması durumunda okurun zihninde farklı çağrışımlar yaptıracak başka bir ifade de dikkat çekmektedir. Sayfa 34'te, "*…Umûmen kevâkib ve encüm ve seyyârât cümlesi onun nurundan münevver olup bu hesapsız nuru 'kün fe-yekûn' emriyle halk eden kudrete hadd ü nihâyet verilebilir mi?*" şeklinde derlenen cümle gerek anlamı ve gerekse söz-dizimi ve özellikle "kün fe-yekûn emri" gibi dikkat çeken Kur'ânî ifadeleriyle okurun zihninde metne dair farklı çağrışımlara yol açabilecek bir kaypaklık arz etmektedir. Daha ileri sayfalarda dikkat çeken "nefs-i emmâre", "irâde-i cüz'iyye" gibi tasavvufî ve itikadî birtakım ifadeler de yine bu kabil kafa karıştırıcı tercih ya da taktikler olarak zikredilebilir.

Bunların yanı sıra İslam itikadına uygun olmadığı anlaşılan bir hayli unsur da metin boyunca zikredilmektedir. Sayfa 52 ve 53'te aktarılan "şeraret" ve "hayr" bahsinde "hayrın takdir gereği insan tabiatına yerleştirilmiş olduğu, fakat şerrin 'takdîrde olmadığı'" belirtilmiştir. İslam kelamcılarının "hüsün ve kubuh" olarak isimlendirip üzerine münakaşa ettiği bu iki madde/unsur İslam inancında Allah

---

[232] Nitekim bünyesinde bu eseri bulunduran İBB Atatürk Kitaplığı kataloğunda esere dair konu başlıkları, "İslam dini, akâid ve kelâm" diye kaydedilmiştir. Bkz. http://katalog.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?-ac=arama&-vt=YordamBTSYS&eseradi=Ulum-i%20hakay%C4%B1k&bolumsanal=001 (Erişim: 26.08.2018)

tarafından yaratılmış[233] kabul edilir. Sayfa 55-56'da da Allah'ın "kuddûs" sıfatının izah edildiği bahis devam ederken âlemin Allah'ın "kemâl-i merhametinden" ötürü yaratıldığı belirtilmektedir. Hâlbuki İslam itikadında âlemin yaratılışı, "Levlâke levlâk, lemâ-halaktü'l-eflâk" hadis-i kutsisinde de beyan edildiği gibi Hazret-i Muhammed'e atfedilir. Aynı bahsin devamında, "…Mâdem ki kuddûstür hiçbir âferîde ona yakīn varmağa ve onu görmeye ve söyleşmeğe haddi yoktur." denerek İslam akaidinin temel unsurlarından biri kabul edilen miraç hadisesine atıf yapıldığı görünmektedir. Söz konusu atıfta da açıkça görülebileceği gibi herhangi bir "yaratılmış"ın (aferîde) Allah'a yaklaşmaya, onu görmeye ve onunla konuşmaya haddi yoktur, denilmekte, nassla sabit olan miraç[234] hadisesi bir anlamda inkâr edilmektedir. İslam akaidi ve kelamı tarafından da üzerinde durulan bu tür inanış, kavram, ifade ve iddialar iç içe verilmek suretiyle potansiyel bir Müslüman okurun zihni teşevvüşe zorlanmakta, iki ayrı inanışın itikadî esaslarda yakın olduğu izlenimi uyandırılmakta, fakat Hıristiyan itikadının daha makul, kalbe daha yatkın olduğu ima edilerek metni okuyanlar belki de usulca Hıristiyanlığa kazanılmaktadır.

Kitap boyunca satır aralarına sıkıştırılan birtakım ifadeler ve işaretler metnin Hıristiyanî bir nokta-i nazarla kaleme alındığı fikrini pekiştirmektedir. Hıristiyan inancında yer eden ve İslam toplumunun geçmişten bu yana en çok tenkit ettiği hususlardan biri olan teslis[235] inancı konusunda savunmacı bir tavır takınıldığını gösteren şu ifadeler düşüncemizi kuvvetlendirmektedir: "*Hangi ahmak ve hangi insafsız ve hangi kâfir şirket verebilir ve ne derecede ahmak kimse olmalı ki iki yahud üç alâ-külli şey'in kādir Allah var desin?* (…) *Biz ki ehl-i îmânız, hatâsına yüz bin tevbe, nasıl Allah Te'âlâ hazretlerinden gayrı alâ-külli şey'in kādir zât var diye diyebilelim?*" Aktarılan ifadelerde açıkça görüldüğü gibi, bu satırlar 'birden çok ilaha taptıkları' ithamına karşı verilen bir cevaptır.

---

[233] İlyas Çelebi, "Hüsün ve Kubuh", *DİA*, XIX, 60. Ayrıca bkz. Ömer en-Nesefî, *Metnü'l-Akā'id*, s. 5. (Mecmû'atü'l-Mütûn içinde, İstanbul 2015).

[234] Salih Sabri Yavuz, "Mi'rac", *DİA*, XXX, 132-135.

[235] *Teslis* hakkında Hıristiyan ve İslam bakış açısının değerlendirmesi için sırasıyla, Jacques Waardenburg, *DİA*, XL, 548-549 ve Salime Leyla Gürkan, *DİA*, XL, 549-552'ye bakılabilir.

Nitekim sayfa 27'de, kitap boyunca ilk defa Hazret-i İsa ve havarilerinden Yakup'un[236] adı açıkça zikredilir; mevcudat ve mahlukatın kendi başına 'tebdîl ve tağyire muktedir' olmadığına, bilakis tebdil ve tağyirin ancak Allah'ın izniyle olabileceğine temas edildiği noktada "*Hazret-i İsâ'nın ez-cümle tilmizlerinden Hazret-i Yakûb 'Her atıyye-i sâliha ve her behiyye-i kâmile bâlâdan nurların memba'ından yere iner'*" denerek Hz. İsa ve havari Yakup'tan alenen bahsedildiği görülmektedir. İlerleyen sayfalarda da (s. 46) bu defa havari Paul'e atıf yapılmaktadır. Allah'ın hakîm isminin izah edildiği bahiste havari Paul'den bir alıntı zikrediliyor: "*Ancak hakîm Allah'tır*." Sayfa 49'da bu defa Eski Ahit'te zikri geçen peygamberlerden Ermiya/İrmiya[237] zikredilerek ondan bir alıntı yapıldığı dikkat çekmektedir. Allah'ın "Mevlâ" ismi izah edilirken, "Allahü Te'âlâ vâlîmizdir, hâkim ve dâverimiz odur. Zîrâ cümle mahlûkātın hayât ve memat ve zevâl ve kemâline hükmeden Allah'dır. Nasıl ki Ermiya peygamber 'Yâ Rabb, beşerin tariki kendi ellerinde olmadığını ve müterâhî olanlar kendiliklerinden kademlerine rehnümâ olamayacaklarını bilirim.'" denerek izahatı güçlendirmek için Ermiya peygambere atıf yapılmaktadır.

Metnin ilerleyen sayfalarında İncil'e ve Hıristiyan akaidine yapılan atıfların alenileşmekte olduğu görülmektedir. Metni yazan/çeviren, bu âna dek okuru, vereceği mesajı alacak kıvama getirmiştir. İlk sayfalarda okur eline aldığı kitabın bir Hıristiyan metni olma ihtimalini hiç düşünmez. İlerleyen sayfalarda İslam akaidiyle de örtüşen konular yine iki din arasındaki ortak noktalar gözetilerek ele alınır. Bir sonraki safhada İslam'a herhangi bir saldırı yöneltmeksizin Müslümanların birtakım zaaflarına işaret edilir (bkz. sayfa 50), iki din arasında kıyas yapılarak Hıristiyanlığın ve ona inananların daha yeğ olduğu/tutulduğu ima

---

[236] İngiliz literatürüne "Saint John" şeklinde geçen bu havarinin babası Zebedee ve annesi de Salome'dir. Kardeşi James'le beraber Hz. İsa tarafından "şimşeğin oğulları" diye nitelendirilmişlerdir. Bu tavsif muhtemelen hararetli ve gayur olmalarından ötürüdür. (*EB*, XIII, 16-17.)

[237] Adı Avrupa literatürüne "Jeremiah" şeklinde geçen Ermiya peygamber İsrail oğullarına gönderilmişti. Milattan önce 7 ve 6. Yüzyıllarda, meşhur Babil Kralı Buhtünnasr döneminde, yaşamış ve peygamberlik yapmıştı. Hem Yahudilik hem de Hıristiyanlık üzerinde etkili olmuş bir peygamberdi. (*EB*, XII, 1000-1002; ayrıca bkz. "Irmiyā", *Shorter Encyclopedia of Islam*, 172-173.)

edilir. Artık son safhaya girilmiştir ve Hıristiyan itikadı, bu itikadın üstünlükleri imaya yer vermeyecek biçimde açık ibare ve ifadelerle ortaya konur.

Nitekim Ermiya peygamber bahsinin hemen ardından metnin Hıristiyan bakış açısıyla kaleme alındığına şüphe bırakmayacak önemli bir kısım gelmektedir. 50. sayfada ilk defa "millet-i Mesîhiyye"den bahsedilmekte, iman ve sahih itikadın Mesih'a iman etmek olduğu ve bunun da ancak bir "mevhibe" olabileceği ifade edilmektedir. Bu doğrultuda kimilerinin putperest bir memlekette, putperest anne-babadan doğabileceği, kimilerininse İslam memleketlerinde doğup Kur'ân'ın meâl ve mefhumunu anlamayarak İslamiyet iddiasında bulunabileceği belirtilmekte, bu tip sair inanç manzumelerinin "itikâdât-ı bâtıla" kabul edildiği görülmektedir. Aynı sayfada "râh-ı savâbı" bulabilen Hıristiyanlardan söz edilirken, "… *ve ba'zılarımız millet-i Mesîhiyye memâlikinde doğup kimimiz İncîl-i şerifi lâyıkıyla okuyarak dîn ve diyânetimizi bildiğimiz ve ba'zılarımız bi'l-mevâni' râh-ı savâbdan tarîk-i zelâlete avdet etmemiz ya'nî İncîl-i şerifi lâyıkıyla okumadığımızdan birtakım i'tikād-ı bâtılaya imtisâl etmemiz*…" denerek doğru yola ancak İncil'in okunabilmesiyle ulaşılabileceğine, aksi halde zillete avdet edileceğine vurgu yapıldığı görülmektedir. Bu vurgu, Reformasyon'la ortaya çıkan "İncil'e Dönüş" hareketinin de en hayati noktasına[238] temas etmektedir; yani bireylerin bizzat ve fiilen irşatları İncil'i okumaları sayesinde gerçekleşebilecektir.

Son yapılan alıntıda ifadeler Hıristiyanlık karşısında Kur'ân'a ve İslamlara dair takınılan tavır, mesela putperestlere karşı takınılan tavır gibi sert ve saldırgan değildir. Zaten Sale'e göre misyonerler, hedef aldıkları her kitle için ayrı birer yöntem ya da üslup belirlemelidirler. Ona göre "izlenecek yol, piskopos Kiddler'in Yahudiler için uyguladığı yöntemdir, yani cebir kullanılmayacak, sonra da akl-ı selime aykırı telkinlerde bulunulmayacaktır." Nitekim, "Muhammediler sanıldığı kadar budala değildirler. Onları puta tapma, ekmek ve şarabın Hazret-i İsa'nın eti ve kanına dönüşeceği gibi inançlarla kandıramazsınız. Onlara kaba davranmak da yanlış. Terbiyeli olmak ve delilleri iyi seçmek zorundayız. Konuşurken

[238] Hugh T. Kerr, "Protestanism", *EA*, XXII, 685a.

Muhammed’in iyi tarafları olduğunu da belirtmeliyiz. Evet, Muhammed insanlığa sahte bir din kabul ettirmek suretiyle büyük suç işlemiş, ama kendine göre faziletleri de var. …Fakirlere karşı cömert, düşmanlarına karşı alicenap.”[239]

Söz konusu alıntının üslubunda dikkati çeken bir diğer husus da bu ılımlı yaklaşımın hitap edilen/edilmek istenen kitle içerisinde Müslümanların da bulunmasından kaynaklanmış olabileceğidir. Fakat her şeye rağmen metni kaleme alan/tercüme edip aktaran ismin İncil’i her anışında “şerîf” sıfatını zikretmesine rağmen, İslam toplumunun kutsal kitabından bahsederken herhangi bir yüceltici sıfat kullanmayışı; yukarıda da aktarılan “Kur’ân’ın meâl ve mefhûmunu anlamayarak İslamiyet iddi‘âsı” ifadesinde yatan “Kur’an’ın mefhumu anlaşılsa İslamiyet iddiasında bulunulmaz” zımnî işareti metinde alttan alta yürütülen bir propaganda sezilmesine yol açmaktadır.

Sayfa 58-59’da, yine Hıristiyanî bakış açısını teyit eden ifadeler yer almaktadır. Kendilerine gönderilen şeriate imanın farz olduğu ifade edilirken, “*Şerî‘atimiz Allâhü Te‘âlâ hazretlerinden meb‘ûstur. Bizim şerî‘atimiz Rabbimiz gibi pâk ve tâhirdir. Şerî‘at-i mutahharaya muhâlefet eden şer‘an İncîl-i Şerîf’in kavl-i şerifince mel‘ûndur ve Rabbimiz te‘âlâ şânühû hazretlerinden meb‘ûs ve üzerimize imtisâli mefrûz olan evâmir bunlardır ki âtîde zikrolunur*” denmekte ve ardından Eski Ahit’ten bildiğimiz *10 Emir*’e[240] de gönderme yapılarak 11 emir/yasak sıralanmaktadır.

Eserin tercüme edilmiş olma ihtimalinden, hatta bunun kuvvetli bir ihtimal olduğundan yukarıda bahsedilmişti. Metin içerisinde sayfa 65’te dikkat çeken bir uzunluk ölçüsü olarak “mil”in kullanışmış olması bu olasılığı pekiştiren unsurlardan biri olarak değerlendirilebilir. Öte yandan, birtakım imla ve ifade hataları göze çarpsa da tercüme işinin becerikli ve hedef kitlenin beklentilerine aşina bir mütercim tarafından yapılmış olduğu hissini uyandıran noktalar dikkatten kaçmamaktadır. Özellikle kitabın son sayfalarında (mesela s. 68, 73)

---

[239] Cemil Meriç, *Kırk Ambar, II, Lehçetü’l-Hakayık*, İstanbul 2006, s. 199-200.
[240] “Ten Commandments”, *Grolier Academic Encyclopedia*, XIX, 100.

metnin içine, bağlamla örtüştüğü düşünülen yerlerde Farsça birtakım nazım ve nesir parçalar paylaşılarak metne bir "Osmanlı/Türk/İslam" metni havası verilmeye çalışıldığı hissedilmektedir. Özellikle sayfa 68'de yer alan beyit Sa'di gibi Osmanlıların fazlasıyla önemsediği bir edebiyat devinin Gülistan'ından aktarılmıştır[241].

Yukarıda sıralanan örneklerinden de anlaşılacağı gibi metnin yapı ve üslubu belli bir amaç doğrultusunda, oldukça ustalıkla işlenmiş olsa da ifade ve imlada belki zaman zaman mürettipten de kaynaklanan hatalar dikkat çekmektedir. Tamamını vermek mümkün değilse de metnin başından sonuna aralıklarla fark edilen ve çoğu tekrar eden hatalardan birkaçını zikretmek yerinde olacaktır. Mesela sayfa 4'te, "... Gece ve gündüzün ale'd-devâm *sarf ve tahvil eylemeleri*" yerine "*sarf ve tahavvül eylemeleri*", sayfa 26'da, "Allâhü Te'âlâ aslâ *tebdil ve tagayyür olmaz*" yerine "*tebeddül ve tagayyür etmez/eylemez*", yine aynı sayfada geçen "*tasmîmlemek*" yerine "*tasmim etmek/eylemek*", sayfa 46'da "havâriyyûnlar" ve sayfa 68'de "hayvanâtlar" yerine sırasıyla ve sadece "havariyyûn" ve "hayvânât", sayfa 54'te "... Nâr-ı cehennemde sûzân olmalarına *irâde-i şerifinin te'alluk olması*" yerine "*irâde-i şerîfesinin te'alluk eylemesi*" ya da "*müte'allık olması*", sayfa 58'de "alâ-devâm" yerine "ale'd-devâm", sayfa 62'de iki defa peş peşe kaydedilen "nâ-hak-şinâs" yerine "hak-nâ-şinâs" denmelidir.

2.1.1.3. Medhal-i Ulûm ve Mebde-i Fünûn

Bu başlıkla verilen eserin toplamda en az dört cilt olduğu ileri sürülebilir.[242] Roper söz konusu eseri tek ciltten ibaretmiş gibi kaydetmiş, 1839'da Malta'da basıldığını ve bir nevi "sual-cevaplı bilimler (fünûn) kitabı" olduğunu ifade etmiştir. İçerik tespiti kısmen doğrudur; zira eldeki 4 cildin ilk kitabı olduğunu tespit ettiğimiz nüshada Türkçenin elifbası öğretilmekte ve kitabın sonuna doğru basit okuma

---

[241] Sayfa 68'de yer alan beyit ve anlamı şu şekildedir: "Ebr u bâd u meh u hurşîd u felek der-kârend Tâ tu nânî be-kef ârî vü be-gaflet ne-hôrî". "Bulut, rüzgâr, ay, güneş ve felek hepsi kendi işindedirler. Sen de çalışıp bir ekmek ele getiresin ve bunu gafletle yemeyesin." Bkz. Şeyh Müslihüddin Sa'dî-i Şirâzî, *Gülistân*, İstanbul 1299, s. 3.

[242] Roper, a Arabic printing in Malta, s. 167.

parçaları yer almaktadır; fakat diğer 3 cilt Roper'ın bahsettiği şekilde "sualli-cevaplı" bir bilimler kitabı özelliği taşımaktadır. Dört ciltten ibaret olan eser kendi içerisinde bir mantık çerçevesinde "ilimlere giriş" kitabı niteliği taşımaktadır. Seyfettin Özege tarafından hazırlanan katalogda 3 ve 4. ciltlerin kayıtlı olduğu görülmektedir. Özege muhtemelen 1 ve 2. cildi görememiştir.[243] Bizim İBB Atatürk Kitaplığı'ndan temin ettiğimiz 2 cilt, eserin 2, ve 4. ciltleri ve Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kütüphanesi'nden indirdiğimiz PDF nüsha da eserin 3. cildidir; fakat bu üçüncü cildin son kısmının eksik olduğu anlaşılmaktadır. Aynı isimle aradığımızda erişemediğimiz ilk cilde ise başka bir isimle yine Özege kataloğunda rast gelinmiştir.

Medhal-i Ulûm ve Mebde-i Fünûn diye isimlendirilen bu dört ciltlik eserin ilk cildinin elinizdeki çalışmada değerlendirilen "Cemî'-i Ulûma Zîver Olan Fenn-i Kitâbetin Medhal-i Evveli" başlıklı kitap olma ihtimali yüksektir.[244] Zira söz konusu kitabın zahriyesinde bu iddiaya dair herhangi bir ayrıntı verilmemişse de başlık olarak seçilen kitap isminde yer alan "Medhal-i Evveli" ifadesinin söz konusu kitabın, eserin ilk cildi olabileceğine işaret ettiği söylenebilir. Ayrıca kitabın sonunda yer alan "hitâm" bölümünde bu iddiayı doğrulayacak ifadelere rastlanmıştır: "*Elhamdülillâh, Medhal-i Ulûm'un derece-i evveline çıktığınız bu bâbda zihin ve idrâk ve isti'dâd ve fehminizi sâkıb eden Bârî Te'âlâ Hazretleri'ne sad-hezâr şükürler kılup…*" Böyle başlayan ve Allah'a itaat ve ibadeti öğütleyip günahlardan sakındıran bu bölümün ilk kelimelerinden de anlaşılacağı gibi söz konusu "Medhal-i Ulûm"un birinci derecesinin bu kitapla tamamlanmış olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla kitabın başlangıcında eserin dört cilt olduğuna/planlandığına dair bir bilgi verilmemesi ve künyede de kitabın bu dört ciltten birincisi olduğuna işaret edilmemesi eserin kaydında hata yapılmasına sebebiyet vermiş görünmektedir. Ayrıca elde var olan ve tamamı 2, 3 ve 4 diye numaralandırılan diğer ciltlerle kıyaslandığında bu kitabın da aynı hurufatla

[243] M. Seyfettin ÖZEGE, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, III, s. 1064, #12677.
[244] M. Seyfettin ÖZEGE, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, I, s. 195, #2873.

basıldığı anlaşılmaktadır. Bu husus da söz konusu ciltler arasındaki ortak noktalardan biridir.

Bu tespitle birlikte tamamına erişme imkânı bulduğumuz 4 cildi de müstakil başlıklar altında değerlendirebiliriz.

1. Cilt

Cemî'-i Ulûma Zîver Olan Fenn-i Kitâbetin Medhal-i Evveli yani Lisân-ı letâfet-resân-ı Türkî'nin elifbâsı diye isimlendirilen ve Medhal-i Ulûm serisinin ilk kitabı olduğu düşünülen eser, bir başlangıç kitabı olması itibariyle 45 sayfadan ibarettir. Kitabın zahriyesinde sayfanın alt kısmında diğer ciltlerde de olduğu gibi bir özlü söz vardır: "el-İbâdetü yümîtü'ş-şehvete" yani ibadet, şehveti öldürür denmektedir. Kitaba dair baskı yeri ve tarihi gibi başka bir detay kaydedilmemiştir. Yalnız cildin sonuna kim tarafından, ne zaman yazıldığı ve eklendiği/konulduğu bilinmeyen bir kağıt parçası bulunmaktadır ve bu parçada kitabın 1836'da Malta'da basıldığı belirtilmiş, ayrıca Özege kataloğundaki kayıt numarası kaydedilmiştir. Nitekim bu kayıt Özege kataloğundan teyit edilmiştir. Roper da bu baskı tarihini teyit etmektedir; fakat kitabın sayfa sayısı için 34 demektedir. [245]

Boyutları 19x11 cm olan kitabın kapağı [EK-V] zâyi olmuştur. Zahriyede elle yazılmış Osmanlıca iki istishap kaydı da bulunmaktadır. İlk kaydın üzeri mürekkeple boyandığı dikkat çekmekte, diğer kayıt sayesinde eserin bilahare Ziver Efendi'ye intikal ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Ziver Efendi isminin altında bir de mühür yer almakta, okunamayan mührün alt kısmında (H.) 1276 (M. 1859-60) tarihi dikkat çekmektedir.

Eser oldukça ilginç bir biçimde "Besmele"yle başlamaktadır. Bir Türkçe elifbası olmak itibariyle önce harfler ve ardından hece sayısına dikkate alınarak tek ve çok heceli kelimeler verilmiş, her bir kelime grubu ardından genelde nasihat içerikli özlü sözler aktarılmıştır.

[245] Roper, Arabic printing in Malta, s. 342.

Harfleri müteakip her bir harfin kelimenin başı, ortası ve sonunda aldığı şekiller gösterilmiştir. Hemen ardından 1'den 10'a kadar rakamlar kaydedilmiş ve bahis yeniden hece sayısına göre tertip edilmiş kelimelere intikal etmiştir. "Ders" başlığı altında bir-iki harfli hece örneklerinden sonra artık (s. 13) cümle örnekleri verilmeye başlanmıştır. İlk cümle örnekleri "Medh-i Hudâ" üst başlığı altında, genelde Hazret-i Allah'ın sıfat ve fiillerine dairdir.

Ardından 3-4 harfli heceler/kelimeler (s. 14-15) gelmektedir. Bu grupta verilen kelime örneklerinden sonra "2. Ders" başlığı altında ve yine "Medh-i Hudâ" sadedinde örnek cümleler aktarılmaktadır. Ardından 5 harfli hece/kelimeler (s. 19) yer alır. Örnek kelimeleri müteakip "3. Ders" başlığıyla "edep" konulu cümleler aktarılmaktadır. Örnek olarak verilen cümlelerde dikkat çekecek kadar tekrar eden nasihat ve temalardan (s. 17, 20, 21, 25, 40, 41 vd.) birisi "okumak"tır. Müellif/mütercim Fjelstedt, çocuklara oyunun beyhude olduğunu, okumanınsa marifet için biricik yol olduğunu tembihlemektedir.

Sayfa 24'te çok heceli ve altı harfli kelimelere geçilir. Yazarın belirttiği gibi bu tip kelimeler Türkçede azdır ve haliyle numune olarak verilen kelimeler daha çok Arapça ve Farsçadan seçilmiştir. Kelime örneklerinden sonra 4. Ders sehven atlanmış ve "5. Ders" başlığı altında yine nasihatler ve özlü sözlere yer ayrılmıştır. Sayfa 25'te 3 heceli ve çok harfli kelimeler aktarılmış ve sayfa 28'de "6. Ders" başlığıyla bu kelimelerin zikredildiği örnek cümleler verilmiştir. Bu başlık altındaki cümlelerde tema "nimet ve şükür"dür.

Arap harfli Türkçe okur-yazar kitleye hitaben ve özellikle okul çağındaki çocuklar düşünülerek hazırlandığı[246] anlaşılan eserin özellikle inanış ve yaşayışa dair birtakım nasihatler ve telakkiler içeren örnek cümlelerinde kullanılan İslamî kavramlar ve retorik, kasten tercih edilmiş görünmektedir. Örneğin ibadet, bir kulluk ifadesi olarak bütün semavî dinlerin ortak pratiklerinden biri olsa da ibadet kelimesinden sonra "namaz"ın bir kulluk ifadesi olarak zikredilmesi (s. 29) dikkat ve titizlikle seçilmiş bir kullanılmış bir ayrıntıdır. Yine ilerleyen sayfalarda

[246] Roper Arabic printing in Malta, s. 166.

kullanılan birtakım kavramlar (s. 35: nefs-i emmâre; s. 37: sırât-ı müstakim vb.) da metnin İslamî havasını teyit/tekit eder niteliktedir. Yazar kat'i surette bu metnin bir Hıristiyan metni olduğunu izlenimini vermek istememektedir.

Sayfa 33'te 3 heceli ve şeddeli kelimeler kaydedilmiştir. Hemen ardından da 4 heceli kelimeler verilir. Kelimelerin bu şekilde hecelere/harflere ayrılarak tasnif ve tertibinde herhangi bir dilbilgisi kuralı gözetilmediği düşünülmektedir. Nitekim kimi çok heceli kelimeler yapım ekleriyle (değirmenci, s. 32) oluşturulmuş müstakil anlam içeren lafızlarken kimileri çoğul ekleriyle (manasına, s. 31) uzatılmış ve artırılan hecelerle birlikte yeni bir anlam kazanması söz konusu olmamıştır.

Sayfa 32'de "7. Ders" adı altında bu defa "Mübâhase" başlığıyla örnek cümleler verilmiştir. Örneklerdeki içerikler yine dinî/dünyevî nasihat sadedindedir. Sayfa 33'te 5 ve 6 heceli kelimeler aktarılır. Hemen kelimelerin ardından bu kez "Pend" başlığıyla genelde kısa cümlelerden mürekkep nasihatler yer almıştır. Sayfa 36'da 7 heceli kelimeler nakledilmiştir. Birkaç örnek kelimeden sonra yine "Pend" başlığıyla nasihat cümleleri sıralanır.

Eserin bu cildinde de ileride görülecek diğer ciltlerdeki gibi ifade, imlâ ve bir hayli mürettip hatası göze çarpmaktadır. Sayfa 39'da bir "Pend"e daha yer verilmiş ve asından sayfa 40'ta "Ba'zı Nasîhat-âmîz İbâreler" başlığıyla birtakım öğüt cümleleri aktarılmıştır. Yukarıda da temas edildiği gibi bu cümleler içinde de en çok tekrarlanan nasihat "okumak/ilim tahsil etmek"tir. Sayfa 41'de bu defa "Ba'zı Müfîd Hikâyât" başlığıyla muhtelif içeriğe sahip kimisi fabl türünde kısa hikayelere yer verilmiştir.

Eser (s. 44-45) birkaç satırlık yine ilme ve Tanrı'ya şükre dair temennilerin paylaşıldığı bir "Hitâm" bahsi ile son bulur. Son sayfanın alt kısmında bir de "ferâğ kaydı" yer almaktadır. "Temme'l-kitâbü bi-anvillâhi te'âlâ el-melikü'l-mennân" ibaresinden ibaret olan kayıtta müellif, mekan, tarih vs. zikredilmemiştir. Bu son kısımda da dikkat çekeceği gibi eser yalnız içerik değil, form olarak da Türk-İslam gelenek ve anlayışını yansıtmaktadır. İngiliz misyonerlerce Türk-İslam kitle için

hazırlanan ve eğitim faaliyetlerine bir başlangıç olarak değerlendirilen bu ilk çalışmada yazar maksadını ve kimliğini ele vermemek için son derece ihtiyatlı ve titiz davranmıştır.

2. Cilt

Söz konusu eserin elimizdeki ilk cildi olan ikinci kitabı eksiksizdir ve toplam 70 sayfadan ibarettir ve ebadı da 14x21.5 cm'dir. Kitabın zahriyesinden önceki yan kâğıdında 2266 rakamı bulunmaktadır. Rakamın neyi temsil ya da işaret ettiği ve ne zaman kim tarafından yazılmış olduğu konusunda herhangi ipucuna sahip değiliz.

Kitabın zahriyesine, klasik bir İslamî eser gibi, kitabın adı olan "Medhal-i Ulûm" ibaresi yerleştirilmiş ve üzeri siyah-beyaz bir serlevhayla[247] süslenmiş, etrafına da Doğu motifleriyle bezeli bir çerçeve çekilmiştir. İsmin hemen altında "derece-i sânî" ifadesi yer almaktadır ve muhtemelen bu, ilgili nüshanın kitabın 2. cildi olduğunu işaret etmektedir. Yine aynı yerde, derece-i sânî ibaresinin altında Farsça bir özlü söz yer almaktadır: "Nâ-hânde kâmil olmaz deryâ-yı fikr ise de". Anlamı aşağı-yukarı şu şekildedir: "Okuyup-yazmayı bilmeyen kimse '*fikir deryası*'ndan ibaret olsa da kâmil bir insan olamaz." Kitabı telif ya da dibacede yer alan şekliyle *inşâ*[248] edenin bu ibareyle verdiği mesaj, *kemal*in ancak bilgi yoluyla elde edilebileceği, kişinin sair yollarla elde ettiği bilginin onu *kâmil bir insan* olabilmek imkanına kavuşturmayacağı şeklinde anlaşılmaktadır. Halbuki İslam geleneğinde kemâlin ancak 'marifetullâh' ile mümkün olduğu ve marifetullâh için de salt bilgi ile değil, başka pek çok vasıtayla elde edilebileceği[249] bildirilmektedir.

---

[247] Zahriye, serlevha, bezeme vb. İslamî matbu ve yazma eserlere ait terminoloji için bkz. Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eserler Terminolojisi*, İstanbul 2007, s. 200.

[248] Medhal-i Ulûm, *dibâce* kısmı. Kitabın bir derleme olduğu içeriğinden de anlaşılmaktadır. Kitabı hazırlayan yaptığı bu derleme işini "inşa" olarak değerlendirmeyi uygun bulmuştur.

[249] Kemâl ve marifet kavramları için sırasıyla bkz. Süleyman ULUDAĞ, "Kemâl", DİA, XXV, 222; Süleyman Uludağ, "Marifet", *DİA*, XXVIII, 54-56.

Eserin henüz başında dikkat çeken noktalardan birisi yukarıda da vurgulandığı gibi kitabın hedeflediği kitlelerden biri olan Müslüman topluma yönelik usullerin takip edildiğidir. Zahriye kısmında şeklen var olduğunu belirttiğimiz detaylar, Türkçe okur-yazar İslam toplumu için kitabı cezbedici kılabilecek özelliklerdir.

Dibace yani önsözden anlaşıldığı kadarıyla söz konusu kitap serisinin temel meselesi öğrencilere *kitabet*i öğretmektir. Kitabet lügatte yazmak demektir; fakat kitap içeriğinden de anlaşılacağı gibi bugün bu kelimenin vaktiyle "yazı/kompozisyon" karşılığında kullanıldığı fark edilmektedir. Öğrencilere kompozisyon yetisi kazandırmak için onları genel kültür, coğrafya, astronomi vb. muhtelif ilimler/fenler hakkında bilgilendirmek gerektiği fikrinden hareket edilmiş, kitapta söz konusu bilim dallarına dair muhtasar bilgiler verilmiştir. Yine bu cildin dibace kısmında yer alan "… Derece-i evvel ve sânî ve sâlis ve gayr[uhüm] i'tibâiriyle hâceler şâkirdânına kırâ'at ettirdiklerinde hem hâce olan zâta sıklet olmayıp ve hem nâzik-beden olan sıbyâna müzayaka gelmeyeceği derkârdır. Binâ'en-aleyh işbu safhada ikinci derecede olan şâkirdânın kırâ'at eylemeleri için gâhî ulûm ve gâhî mesâ'il ve gâhî ibârât-ı riyâziyye derç ve tezyin olunup…" ifadesinden eldeki cildin öğrencilerin seviyeleri dikkate alınarak derece derece hazırlandığına işaret edilmiştir.

Eserin içeriği bir hayli karmaşıktır. Kitap bölümlemeleri bazen fasıl, bazen mebhas ve bazen bâp şeklinde oluşturulmuş ve herhangi bir bütünlük sağlanamamıştır. Fakat her şeye rağmen içerik şu şekilde detaylandırılabilir: 3. sayfadan başlayan ilk kısım "pend" yani nasihat üst başlığıyla verilmiş ve 7 fasla ayrılmıştır. Bölüm 8. sayfada sona erer. Fasılları içerik olarak birbirinden ayıracak herhangi bir kıstas gözetilmeksizin her bir fasılda kimisi bir özdeyiş, kimisi bir atasözü ya da nasihati andıran aksiyom sadedinde cümlelere yer verilmiştir. Mesela 1. fasılda "Ayak ayak nerdibâna [merdiven] çıkılır." ya da "Mahlûkātın dediği olmaz, Bârî Te'âlâ'nın emr-i şerifi olur.", 2. fasılda "Hatâ kuldan, afv Bârî'den." Ya da "Sözü söyleyene bakma, ma'nâsına dikkat eyle.", 5. fasılda "Bin dinle bir söyle." yahut "Kalp söz, kalp akçe sâhibine döner." gibi başlıklardan herhangi biri altında

kendine yer bulabilecek cümlelerin 1., 2. ya da 5. fasıllarda yer almasını izah edebilmek mümkün olmamıştır.

8. sayfada "Ba'zı ulûma dâ'ir muhtasar ebhâs" diye bir üst başlık açılır ve sayfa 27'de başlayıp 31'de sona eren "İlm-i Hey'ete Dâ'ir Mübâhase" bahsine dek 4 "bahs" altında birtakım genel kültür ve coğrafya konularını işler. Söz konusu sayfa aralığındaki bahisler sualli/cevaplı usulle düzenlenmiştir. Mesela sorulardan biri, "Sene nasıl taksîm edilir?" şeklindedir ve cevaben "Fusûl [mevsim] ve şuhûra [aylara]" denir. Sayfa 14'ten sonra başlayan ve 27'ye kadar devam eden 3. *mebhas*ta münhasıran coğrafya işlenir. Bu bahsi de 3 kısma taksim etmiştir metnin *inşâ*cısı.

İlk ve ikinci kısımda önce coğrafya ilminin ne olduğunu sorup cevaplayan yazar ardından dünyanın şekli, çapı, yer şekilleri vb. birtakım özellikleri, güneş vs. ile olan mesafesi gibi konulara temas eder. Üçüncü kısımdaysa ülkeler coğrafyasına değinir. Önce Osmanlı, ardından İngiltere ve son olarak Fransa'ya dair birtakım demografik ve ticari bilgilere yer verir. Bu kısımda özellikle Osmanlı başkenti ve zikredilen diğer 2 önemli ülkenin başkentleri arasında yapılan tarif ve tasvir dikkatlerden kaçmayan detaylar içerir. Mesela Osmanlı başkenti olan İstanbul, "…Beyne'l-bahreyn ya'nî Karadeniz ve Akdeniz boğazlarının mâ-beyninde ziyâde memdûh ve dil-küşâ mevzi'de mahrûs ve nigâristân-ı lâ-nazîr demeğe sezâ" bir şehir diye, yalnızca pitoresk güzelliğiyle ön plana çıkarılırken "bir milyon elli bin" nüfusa sahip Londra, "*…İmdi şehr-i mezbûr azîm ticâret-gâh ve cesîm ağniyâ ve tüccârândan meskûn ve bâ-husûs nice bîmârhâneler ve medâris ve sâir imârât-ı acibelerden müzeyyen ve lâ-yüsemmâ fukarâ ve zu'afâ ve sıbyân ve cühelâ kesânın ma'âş ve hüsn-i terbiyeleri içün yevmiyye masârıf-ı küllî olur bir şehir*[dir]." Yani gönül çelici bir mekanda kurulmuş olmaktan başka herhangi bir vasfı zikredilmeyen İstanbul yanında Londra, "büyük bir ticaretgahtır. Pek çok zengin ve tüccar oturur Londra'da. Bir sürü hastane, okul ve sair imaretler vardır. Fukaraya, çoluk çocuğa ve cühelaya bakıp onları terbiye edebilmek için günlük çok ciddi masraflar yapılır."

Paris'in de çok başka hususiyetleri vardır. Aşağı yukarı İngiltere kadar yani neredeyse 1 milyon nüfusu vardır Paris'in. Ayrıca milli kütüphanesinde 800 bini aşkın kitap bulunur ve bu son derece methe şayan bir durumdur. Londra gibi Paris de dikkat çeken muhtelif yönleriyle övülürken aşağı yukarı benzer niteliklere[250] sahip olduğu düşünülen İstanbul'un methe şayan başkaca bir hususiyeti sebebiyle anılmayışı oldukça manidar görünmektedir. Metin, örtük olarak, kıyaslanan şehirler arasında üstün olanların Londra ve Paris olduğunu, hangi bakımdan üstün olduklarını gözler önüne sererken İstanbul'un bu iki şehre kıyasla geride kaldığını ima etmektedir. Dolayısıyla metni okuyan hedef kitle yani Osmanlılar da ülkelerine kıyasla Avrupa'nın, özellikle İngiltere ve Fransa'nın daha ileri, daha müreffeh ve yaşanmaya layık bir yer olduğu düşüncesine sürüklenecektir.

Sayfa 31-34 arasında "Ba'zı İbârât-ı Riyâzī" başlığı altında bu defa kısmen uzun cümlelerden müteşekkil bir dizi nasihat sıralanır. "*Ey oğul ömr-i zî-kıymet bir define olduğunu bilip hayırlı ameller ile sarf eylemesine cehd eyle*." ya da "*Peder ve vâlideler evlâdlarına farzullâh olanı bildirmeli*." vb. türde daha çok dinî ve uhrevî birtakım öğütler verildiği görülmektedir. Sayfa 34'teyse Arap lisanına da övgü içeren bir cümleyle, "Her elsinenin müntehabı olan Arabî ibârelerden tercüme olunmuş ba'zı müfîd nasihatler" şeklinde uzunca bir başlık atılır ve Arapçadan çevrilmiş toplamda 7 parça nasihate yer verilir. Ardındansa son olarak "Lü'lü-veş ve Nasîhat-âmîz Lokman Hakîm'in Ba'zı Emsâl ve Hikâyetleri" üst başlığı altında fabl türünde kıssadan hisse niteliğinde ufak metinler görülür ve eser bu 34 kıssadan oluşan bu bölümle son bulur.

3. Cilt

Medhal-i Ulûm başlıklı eserin 3. Cildine ait tek bir kopyaya ulaşmak mümkün olmuştur. İlgili nüsha, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Merkez Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü'nde yer almaktadır ve 2014 yılında taranarak dijital ortama

[250] Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 235'te 1840'larda İstanbul nüfusunun yaklaşık 500 bin olduğunu belirtmektedir.

aktarıldığı tespit edilmiştir. Kütüphaneye ulaşılmasına rağmen kitabın fizikî özellikleri ve kondisyonu hakkında bilgi alınamamıştır. Bir sayfasında 22 satır bulunan eser, 20 sayfadan ibarettir ve son kısmı eksik görünmektedir. Baş tarafında yer alan unvan sayfasında Medhal-i Ulûm ismi yer almaktadır. Hemen altında bu nüshanın "cild-i sâlis" olduğu kaydedilmiştir. Sayfanın alt kısmında üstte "*İnneme'-l'amâlü bi'n-niyyât*" [251] hadis-i şerifi yer almakta ve onun altındaysa "Tubi'a fî-Malta, 1836 M" ifadesi dikkat çekmektedir.

Söz konusu eserin bu cildinde dikkat çeken ilk nokta, kapağın hemen ardından gelen unvan sayfasında bir *hadis*e yer vermiş olmalarıdır. Yukarıda incelenen ve değerlendirilmeye çalışılan eserlerde olduğu gibi bu hareketin hedef olarak belirlenen Müslüman kitleye yönelik bir taktik olduğu düşünülmektedir. Daha önce andığımız eserlerden farklı olarak yazar bu defa bu niyetini çok alenî bir biçimde daha kitabın başında okuyucusuna hissettirmiştir. Hatta hadis olduğunu belirttiğimiz bu ifadeyi Türkçeleştirerek verebilecekken bu biçimde olduğu gibi aktarması İslam'ı benimsemiş olan hedef kitlesinin bütün dikkat ve rikkatini esere yoğunlaştırmayı amaçladığını işaret etmektedir.

Yine bu ciltte ilk defa söz konusu eserin künye detayıyla karşılaşılmaktadır. Daha önce incelenen hiçbir eserde baskı tarihi ve yerine dair bilgi verilmemişken bu ciltte verilmesinin sebebini (İlm-i Edeb ve Merâsim-i Ülfet) anlayabilmek mümkün olmamıştır. Fakat, aşağıda tekrar temas edileceği gibi, büyük bir ihtimalle bu eser de İlm-i Edeb başlıklı yukarıda bahsi geçen çalışma gibi bir gayr-i Türk tarafından hazırlanmıştır ve eser boyunca göze batan ifade ve imla hatalarının sebebi budur. Acaba adını ve şöhretini bilemediğimiz bu kimse bir Arap'tı ve misyonerler için böyle bir çalışmayı yapması kendisine yönelik bir kötülemeye sebebiyet vermesi/vesile olması diye bir nevi itizârda mı bulunmak istemişti? Yani bir anlamda "Ben misyonerler için böyle bir kitap hazırlamış olabilirim; ama niyetim onlar gibi İslamları dinlerinden döndürmek değil, belki onlara fayda sağlamaktır."

---

[251] İmam Ebû Abdullah Muhammed bin İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, ed. Muhammed Muhammed Tamir, I, Kahire 2005, s. 3. Meşhur hadis-i şerifin Türkçesi şu şekildedir: "Muhakkak ki ameller niyetlere göredir."

mı demek istemişti? Açıkçası elde sadece bu kadar bilgi varken yapılacak herhangi bir yorum hakikatten çok spekülatif mahiyette kalmaya mahkumdur.

İlk 20 sayfası elimizde olan kitabın içeriğine değinilecek olursa; kitap bir mükâleme/konuşma bahsiyle açılır. Ardından sayfa 3-8 arasında soru/cevap yöntemiyle oluşturulmuş 3 kısım yer almaktadır. 1. Kısım, *tabî'iyyât* yani doğa bilimleri hakkındadır; fakat sadece devekuşu, tavuk vb. kanatlı hayvanlara, ayrıca balık vesaireye dair birtakım sorular sorulur ve cevapları verilir. Mesela "Kuşların en büyüğü hangidir?" sorusuna, "Devekuşu olup kırk beş kıyye kadar gelir." diye karşılık verilir. Yine bir başka maddede, "Acaba deryâda olan balıkların dahi teneffüs edecek havâları var mı?" diye sorulur ve "Belî azizim; zîrâ suyun her tarafından havâ bulunur." denir. 2. kısım fen bilimlerine tahsis edilmiştir. Konuların işleniş tarzı yine soru-cevap usulüyledir. İlgili kısımda yer alan soru ve cevap örnekleri şöyledir: "Havâs ta'bîr olunan kaçtır ve ne tesmiye olunur?" sorusuna, "Beş olup kuvvet-i şâmme, kuvvet-i zâyika, kuvvet-i sâmi'a, kuvvet-i lâmise ve kuvvet-i basîra tesmiye olunur." diye cevap verilmiştir. Hayvanlara dair olan bölümde "Örümceğin kaç gözü vardır?" diye sorulmuş ve "Sekiz" diye cevap verilmiştir. İkinci kısmın ilerleyen bölümünde teknik birtakım meseleler de irdelenir. Mesela "Sadâ bir dakīkanın zarfında ne mikdâr uzağa gider?" diye sorulmuş ve "1142 mil mesafeye giderse de sür'ati havânın i'tidâl yâhud gayr-ı i'tidâline menûttur." denmiştir.

3. kısma da "Hayvânâta Dâ'ir" diye müstakil bir başlık atılmış ve yaklaşık iki sayfa boyunca muhtelif cins ve tür özelliklerine dair detaylar verilmek suretiyle sadece hayvanlar incelenmiştir. Bu kısmın ilk sorusu da "Hayvân demekten ne anlaşılır?" şeklindedir. Verilen cevap İslam mantığında[252] da geçtiği gibidir, "Cihânda kâ'in mevcûdâtın hareketi olup ve hâb ve teneffüs eden canlı vücûdlar demektir." Sorular içinde fantastik denebilecek, neden sorulduğu ve cevaplandığı anlaşılmayacak olanlar da bulunmaktadır. Mesela "Kaplu-bağa heykelde ne resimdedir?" sorusuyla şeklen bir kaplumbağanın tarif edilmesi istenir. Cevap,

---

[252] Esîrüddîn el-Ebherî, *Îsâ Gûcî*, İstanbul 2015, s. 2-5. (Mecmû'atü'l-Mütûn içinde)

“Çâr-pâ olup başı kara kurbağanın başına benzer ve kemik nev‘inden câme-şûy teknesi gibi yekpâre bir kabuktan vücûdu bütün mahfuz ve muhît olup kibri şol derecedir ki, vakt-i hâcette ayaklarını ve başını kabuğu derûnuna gizildebilir. İmdi bu hayvân birkaç cins olup hatta bir cinsi ırmak kenârlarında iskân ve mu‘tedil havâda derûn-ı ırmakta yüzdüğü müşâhede olunur…” şeklindedir.

8. sayfadan sonra elde mevcut 20. sayfaya kadar toplam 11 hayvan hakkında bilgi verilir. At, eşek, koyun, keçi, geyik, köpek vs. gibi hayvanların ne oldukları ve ne gibi hususiyetleri olduğu açıklanmıştır. Her bir hayvan için ortalama 1 sayfa ayrılmıştır.

Kitabın mevcut bu 20 sayfalık parçasından, yukarıda da izah edilmeye çalışıldığı gibi, öğrencilere yönelik hazırlanmış bir fen/doğa bilimleri, bir hayat bilgisi çalışması olduğu anlaşılmaktadır. Her şeye rağmen kitabın hemen ilk sayfasında karşılaşılan tarih ve baskı yerine dair bilgi, yine kapakta varlığından bahsettiğimiz hadis kitabın birtakım dinî çağrışımları da muhtevi olduğunu ihsas etmektedir. Gerek kitap hakkında ilk izlenimler gerekse içerisinde kullanılan dil, diğerlerinde de tekrar eden imla ve ifade hataları, bu çalışmanın da söz konusu Medhal-i Ulûm serisine ait olduğu hakkında kanaat oluşturmaya yetmektedir. Muhtemelen eksik olan ¾’lük kısımda da diğer ciltte ve öteki örnekte (İlm-i Edeb) gördüğümüz kıssa-hisse bölümleri yer almaktaydı. Fakat bu konuda net olarak bir şeyler söyleyebilmek imkânı maalesef yoktur.

4. Cilt

Medhal-i Ulûm serisinin elimizdeki son kitabı 4. cilttir. Başında ya da sonunda herhangi bir eksik bulunmayan çalışma toplamda 124 sayfa metin ve 7 sayfa planştan ibarettir. İrdelediğimiz serinin en hacimli çalışması budur. Boyutları 12x19 cm’dir. Kitabın zahriyesinden önceki yan kâğıdında herhangi bir işaret/alamet yahut not bulunmamaktadır. Kitabın satır sayısı 23’tür.

Eserin zahriyesinde verilen tam ismi *Medhal-i Ulûm ve Mebde-i Fünûn ya‘nî Zarâfetlü Mektep Çocuklarının Kırâ’at Eylemeleri için Ulûm-ı Mütenevvi‘anın*

Müfîden ve Muhtasaran Beyânında şeklindedir. Hemen altında birkaç satırlık boşluktan sonra "dördüncü cilt" ifadesi yer almaktadır. En alttaysa incelenen diğer iki ciltte de karşılaşıldığı gibi bir özlü söz yer almaktadır. "Şahsun bilâ-edebin ke-cesedin bilâ-rûhin" (Edepsiz insan ruhsuz ceset gibidir.) şeklindeki sözün bir *hadis* değil, Arap atasözü/vecizesi[253] olduğu düşünülmektedir.

Kitabın dibace yani önsözünde 2. ciltte de olduğu gibi kitabet kavramı üzerine vurgu yapılmaktadır. Daha önce de izah edildiği gibi kitabetten anlaşılması gereken doğru okuyup/yazabilmek, kompozisyon oluşturabilmek yetisidir. 2 buçuk sayfayı bulan takdim kısmına başlarken "*İlm-i kitâbet cemî'-i ulûm ev fünûn-ı müstahsenenin miftâh ve medhali olup kitâbet olmadıkça hiçbir ilmin tahsili mümkün ve müyesser olmayacağından*…"[254] ifadeleriyle bu yetinin ne kadar önemli olduğuna temas edilmektedir. Nitekim bütün insanlar için hayatta en çok lazım olduğu ileri sürülen "ilm-i hâl"i de kitabet ilmi olmaksızın anlayıp yaşayabilmek, Allah'ın emir ve nehiylerini layıkıyla bilip ona göre amel edebilmek imkânsızdır. Hatta bu ilimle mücehhez olmayan kimseler, fazilet sahibi insanlar nazarında ayıplanmış (medhūl) ve küçümsenmiş (hāmil) kişilerdir. Daha da fenası, bu ilimden gafil olan insanlar "fısk u zinâ ve şekāvet"e esir olurlar.

Bu ilmi tahsil çocukken daha münasiptir;[255] haliyle mekteplerde çocuklara talim edilmelidir. Zorluğundan şikâyet edilse de bu şikayetler "*mütekaddimînin akvâl-i meçhûlesinden*"dir, dikkate alınmaya şayan değildir. Yepyeni ders usulleri ortaya konmuş, bu işi kolaylaştıracak bir hayli kitap kaleme alınmıştır. Dolayısıyla artık kitabeti öğrenmek kesinlikle müşkül değildir.[256]

İlk dört sayfada yapılan girizgahın ardından sayfa 5-9 arasında "Masdar-ı Ulûm" üst başlığı ve "Der-beyân-ı ta'rîf" alt başlığı altında ilmin tarifi ve kaynağı üzerine

---

[253] Nitekim henüz 23 yaşında (1783-1806) ölmesine rağmen bir Arapça gramer kitabı kaleme almış olan Fransız oryantalist Auguste F. J. Herbin, *Developpemens Des Principes De La Langue Arabe Moderne* başlıklı çalışmasında (s. 220) mevzubahis sözü "Arap atasözü" başlığı altında vermektedir.

[254] *Medhal-i Ulûm*, IV, s. 2.

[255] *Medhal-i Ulûm*, IV, s. 3.

[256] *Medhal-i Ulûm*, IV, s. 4.

değerlendirme yapılır. İlim için lazım gelen ilk madde "tarif"tir. Bölüm de tarifin tarifiyle başlar. "Ta'rîf ne olmalı?" sorusuna verilen cevap, "Bir mâddeyi açıktan anlatması için iktiza eden vasıf ve ta'rîflerdir." şeklindedir. Ardından ilmi tahsil için aracı olan akıl, kıyas, burhan üzerine durulur.

Bu maddeler de tarif ve örneklerle izah edildikten sonra ilim iki kısma taksim edilir: Vahyî ilim, tecessüsî/tafahhusî ilim. İlki, yani vahyî ilim adlandırmadan da anlaşılacağı gibi risaletlerine iman edilen peygamberlerin vahiy yoluyla bildirdikleri ilim, daha doğrusu şeriattır. Tecessüsî ya da tafahhusî ilimse insanın yukarıda verilen akıl, kıyas, burhan gibi vasıtalar kullanarak elde edebileceği ilimdir. Tecessüs yoluyla elde edilen bilgi vahiyle/şeriatla çatışmıyorsa bir problem teşkil etmez; aksine makbuldür ve teşvik edilir. Fakat bu yolla edinilen bilgi şeriatla çatışıyor, ona aykırı duruyorsa kabul edilemez; zira bu küfürdür.

Ardından "Fasl-ı Evvel" başlığıyla insandan bahsedilmektedir. Bu kısımdaki ilk soru insanla ilim münasebetine dairdir: "Bir âdemin beyne'l-akrân azîz ve indallâh makbul ve ebnâ-yı cinsine hayır-hâh olması için ne ta'lîm etmek elzem ve muktezī olur?" sorusu sorulur ve cevaben, daha önceki ciltlerde olduğu gibi, fenn-i kitabet yani okuma/yazma öne çıkarılır; onun *talim ve tahsiline cehd ü ikdâm* edilmelidir. Zira "cemî'-i ulûma zîver"dir fenn-i kitabet. Kitabetten sonra diğer ilimleri de öğrenmek ve bu sayede ilim ve fazilet sahibi biri olmak için gayret göstermek gerektiği vurgulanır.

İlk sorudan sonra ilim ve sanatın ne demek olduğu sorulur; tarif ve örneklerle iki kavram da açıklanır. Birinci fasıl herhangi bir alt başlığa taksim edilmeden bu şekilde son bulur.

Sayfa 11'de başlayan ikinci fasıl "der-beyân-ı" şeklinde başlayan başlıklarla muhtelif ilim, hadise ve olgulara dair açıklama ve örneklemeler verilmektedir. Herhangi bir şekilde bölümlere ayrılmayan ve sadece *fasl-ı sânî* altında birbiri peşi sıra yer alan başlıklarla değerlendirilen bu bölümde toplam 36 konu işlenir. Konu çeşitliliğinin görülebilmesi için başlıklar sırasıyla şu şekilde kaydedilebilir: *İlm-i ilahî, ilm-i edeb, ilm-i tabiat, ğamâm ve sehâb (bulutlar), bârân, jale, berf (kar),*

yahçe (dolu), ra'd u berk (gök gürültüsü ve şimşek), zıyâ-ı şimâl (kuzey ışıkları), zelzele, cebel-i âteş-feşân (yanardağ), medd ü cezr, ilm-i tıb, ilm-i teşrih, cerrahlık, eczacılık, ilm-i kimya, ilm-i nebâtât, ilm-i maâdin, nukt u elsine, ilm-i sarf ve nahv, ilm-i kelâm, ilm-i tahrir, ilm-i tab', ilm-i gâye, ilm-i rakam, ilm-i cebr, ilm-i basiret, edevât ve âlât, ilm-i heyet ve ilm-i arz, coğrafya-i tabî'î, coğrafya-i umûr ve son olarak uhûd-ı meşhûre (önemli tarihler) başlıklarıdır.

Görüldüğü gibi konu başlıkları alan çeşitliliği açısından oldukça zengindir ve yapılan açıklamalar bu çapta bir eser için doyurucudur. Kabaca ilahiyat, beşeri ve tabiî coğrafya, tıp, kimya, biyoloji, matematik, fizik vb. pek çok alana dair başlıklar açılmış ve nihayet insanlık tarihi açısından önemli kabul edilen birtakım tarihler verilerek çalışma noktalanmıştır. Sayfa sayısı bakımından mevcut diğer iki cilde nazaran hacimli olduğu görülen bu eserde, misyonerlerce hazırlandığına işaret edebilecek konu başlıkları ilahiyat ve tarih olabilirdi. Buna rağmen eserin tamamı okunup irdelenmiş, kitabın başlangıç tertip ve düzeni, metinde takip edilen soru-cevap usulü, üslup, yinelenen imla ve ifade hataları (mesela s. 13'te *tezekkür* yerine *tezkîr* denmesi, s. 81'de, *tenvîr* yerine *tenevvür* denmesi, s. 85'te *seyyâre-i mezbûre* yerine *mezbûr* denmesi) tahkik edilen diğer ciltlerle paralel bulunmuştur. Bu ciltte Hıristiyanî öğeler ve inanç değerlerinin alenen verilmediği, bunların yazanın bakış açısı ve birtakım örtük ifadelerinin arkasına gizlendiği görülmüştür. Hatta Allah'tan, bazı peygamberlerden, birtakım dinî kavramlardan vs. bahsedilirken tercih edilen kelimeler, tarihlerin kitap boyunca Hicrî takvime göre verilişi, araya sıkıştırılan *kelâm-ı kibâr*, *ayet* ve *hadis*lerle metnin İslamî bir bakış açısıyla kaleme alındığı izlenimi oluşturulmuştur. Mesela "Cenâb-ı Allah Te'âlâ şânühû bî-nihâyet olan kereminden" (s. 6), "ni'meti bî-ihsâ ve lütf ü keremi bî-pâyân Cenâb-ı Bârî celle-celâlühû hazretlerinin" (s. 9), "Cenâb-ı Hâlık-ı münezzeh mine'z-zulüm" vb. nitelemeler yanında, peygamberlerden bahsederken tercih edilen "Cenâb-ı Hak'tan meb'ûs olan enbiyâ salavâtullâhi aleyhim hazerâtının" ibaresi Müslüman bir okuyucunun metni benimsemesi vesile olabilecek unsurlar olarak dikkat çekmektedir.

Öte yandan yukarıda da belirtildiği gibi metnin dinî yönelişini 2. faslın ilk başlığı olan "ilm-i ilâhî" kısmında anlayabilmek ya da en azından sezebilmek mümkün olmaktadır. Nitekim ilgili başlık altında yer alan "Allâhü Te'âlâ Hazretleri'nin vücûd ve sıfât-ı zâtiyyeleri ne ile mesbûttur?" sorusuna verilen cevap içerisinde "*…Fî-zamâninâ kelâmullâh cihânın etrâf-ı erba'asında tezkîr olunmakta olup sekene-i rûy-ı zemîn ol Feyyâz-ı lem-yezel hazretlerinin ism-i celâl-i kibriyâsını istimâ' edip ve etmektedirler*."[257] şeklindeki satırlar, dikkatli bir zihne mesaj gönderir gibidir. Henüz o devirlerde mevcut ve meskûn olduğu kabul edilen 4 kıtadan biri olan Amerika'da İslam'ın herhangi bir varlığı yoktu. Haliyle "cihânın etrâf-ı erba'asında" okunmakta olan "kelâmullâh" Kur'an-ı Kerîm olamazdı, bilakis dünyanın dört bir tarafına dağılan misyonerlerin hararetle tebliğ ettiği İncil olmalıydı. Yine aynı bölümün devam eden satırlarında meseleyle doğrudan alakadar ve çok açık bir soru sorulmaktadır: "Dîn-i hakīkī hangi olmalı?" Bu soruyla muhatap olan okur İslam, Hıristiyan ya da Yahudilik gibi net bir karşılık bekleyecektir. Fakat verilen cevap şu şekildedir: "*Vahy-i Rabbânî üzerine müteessis olan dîn-i hakīkī ve kavm-i cühelânın kendi re'y-i menhûseleriyle ve bâ-husûs ehâdîs ve avârızātla mahlût ve mülevves olan dîn bâtıldır*." Görüldüğü gibi cevap, "hakiki din"in ne olduğu sorusuna karşı verilmiş bir yanıt değil, ne olmadığının izahıdır. Takip edilen bu yöntemse metnin bir şeyleri alenen söylememek, aksine ima etmek gibi bir derdi olduğunu göstermektedir.

Hıristiyanlığa yapılan üstü örtük atıf, "*ehâdîs ve avârızātla mahlût ve mülevves olan dîn*" denilerek tenkit hatta hakaretle yaftalanan İslam'a karşı geliştirilen söylem, zihinlerde oluşturulmaya çalışılan *hak din* algısının Hıristiyanlık olması gerektiğini düşündürmektedir.

Metnin Hıristiyanî, zaman zaman da Batılı bakış açısıyla kaleme alındığını ihsas eden diğer bazı noktalar da vardır. Mesela sayfa 118'de, "Her millet haftayı bir siyâk üzere mi hesâb ederler?" sorusuna cevaben, "Hayır, efendim; Mesîhîler Pazar'dan ya'nî Hazret-i Îsâ'nın kıyâmeti gününden ve Yahûdîler Cum'a-ertesi

[257] *Medhal-i Ulûm*, IV, s. 12-13.

gününden ve İslâm Cum'a'dan bed' ederler." denmiş ve açıkça görüldüğü gibi İslam toplumuna hitap ettiğini söylediğimiz metinde Hıristiyan nokta-i nazarı öncelenmiştir. Hatta Hıristiyanlıktan sonra araya bir de Yahudilik sıkıştırılmış ve İslam son olarak zikre layık görülmüştür.

Batılı bakış açısına örnek olarak gösterilecek ifade ve ibareler de dikkat çekmektedir. Örneğin sayfa 98'de, "Sekenesi kesîr olan iklîm hangi olmalı?" diye sorulmuş ve fakat "iklîm-i Avrupa" diye cevap verilmekle yetinilmemiştir. Derhal diğer kıtalarla kıyasa girişilerek, "İşbu iklîm, ekālîm-i sâ'ireden her ne kadar küçürek ise de sekenesi vâfir olup lâ-siyemmâ fünûn ve ulûm bahsinde her bir iklîmin sekenesinden meşhûr ve mümtazdırlar." denerek Avrupa'nın ve Avrupalıların diğer kıtalara/kıta sâkinlerine üstünlükleri de vurgulanmadan geçilmemiştir.

Verilen örnekler ve yapılan yorumlardan da anlaşılacağı gibi, mevcut diğer iki ciltte olduğu gibi bu ciltte de (biraz daha yoğun olmak kaydıyla) metni kaleme alanın pozisyonu, itikadı ve fikriyatı neredeyse hiçbir alenî işarete tevessül edilmeden, oldukça örtük bir biçimde muhataba dikte edilmeye çalışılmıştır.

*Kitabet*i konu edinen bu çalışma, bu isimle (Medhal-i Ulûm) ulaşabildiğimiz mevcut olan ciltlerin sonuncusudur. Eldeki ciltlerin dibâcelerinde (önsöz) de değinildiği gibi bu başlıkla sunulan eserlerde önemsenen ilk madde, öğrencilere öncelikle kitabeti yani okuma-yazmayı öğretmek ve onları bu konuda ilerletmektir. Üzerine ihtimamla durulan ikinci maddeyse öğrencilere muhtelif ilim dallarına dair temel birtakım bilgiler vermek, onları hemen her alanda var olan son ilmî verimlerden haberdar etmektir. İkinci ciltte açıkça temas edildiği gibi bu bilgi aktarımını yaparken muhatapların bilgi-görgü düzeyleri hesaba katılarak cilt sıralamasıyla kolaydan zora, basitten karmaşığa doğru bir düzen takip edilmiştir. Bu düzen gerek haklarında bilgi aktarılan ilim dallarının giderek çeşitlenmesi ve gerekse bu dallara ait yapılan izahatın artması ve kullanılan dilin komplike hale gelmesinden anlaşılmaktadır.

2.1.1.4. Kitâb-ı Du'â-i Umûmî ve Eczâ-yı Esrâr-ı Mukaddes[e]

Söz konusu kitap Book of Common Prayer başlıklı eserin bir tercümesidir ve tam adı Kitâb-ı Du'â-i Umûmî ve Eczâ-yı Esrâr-ı Mukaddes[e] ve Kiliseye Dâir Sâir Rüsûm ve Tertîbâttır ki İngiltere ve İrlandiya'nın Müttehid Kilisesinin Usûlü Üzere İsti'mâl Olunur ve Kiliselerde Kırâ'at Olunacak Vech Üzere Muntazam Olan Mezâmir-i Davud ve Kavâid-i Taklid-i Esâkıfe ve E'imme ve Şemâmise ve Kavanîn-i Dîndir" şeklindedir.

Tercümeye konu olan The Book of Common Prayer başlıklı eser Anglikan Kilisesi tarafından ilk defa 1549'da bir araya getirilen muhtelif dua kitaplarından ibaretti. Söz konusu derlemeyi yapansa Canterbury Başpiskoposu Thomas Cranmer'dı. Kilise ayini sırasında okunan dua ve sair ritüellerle birlikte dindar Hıristiyanların yıl boyu günbegün neler yapacaklarını, ne zaman hangi duayı okuyacaklarını, hangi ibadeti ne şekilde ifa edeceklerini bildiren bir dua kitabı niteliğindeydi. İlk defa 1549'da yapılan derleme yetersiz görülünce çeşitli ve ciddi değişiklikler yapılarak 1552'de ikinci versiyonu hazırlandı. 110 yıl boyunca ufak tadillerle kullanılmaya devam edilen kitaba 1662'de nihai şekli verildi. O tarihten bu yana ufak birtakım değişikliklere rağmen İngiliz kilisesinin resmi dua kitabı olarak varlığını bugün de koruyan eser, hazırlandığı tarihten beri misyoner faaliyetler çerçevesinde pek çok dile çevrildi.[258]

Sözkonusu bu kitap, diğer onlarca dil gibi, kısaca *Kitâb-ı Du'â-i Umûmî* adıyla Türkçeye de çevrilmişti. Bu kitap da yukarıda içerikleri izaha çalışılan diğer Türkçe eserler gibi İngiliz misyoner cemiyeti Church Missionary Society için çalışan Fjellstedt tarafından Türkçeye çevrilmişti. Fjellstedt tercümenin kontrol ve tashihinde yerli bir "mühtedi"den de destek almıştı. İstanbul'da da görev yapan İsveçli Fjellstedt, 1830-1840 yılları arasında CMS adına İstanbul'da misyonerlik faaliyeti yürütmüş, ortamın misyon için (istenilen düzeyde) uygun olmayışı ve faaliyetlerinden verim alınamayışı sebebiyle emekli edilerek Londra'ya davet edilmişti. Birkaç yıldır üzerinde çalıştığı bu tercüme projesini Londra'da

[258] Bayard Hale Jones, "Book of Common Prayer", *Grollier's Encyclopedia*, IV, 356-357.

tamamlayan Fjellstedt, eseri SPCK'nın da desteğiyle Leipzig'de Tauchnitz'in matbaasında bastırdı.[259]

İBB Atatürk Kitaplığı'ndan[260] elde ettiğimiz, 1842 tarihli söz konusu nüsha 24 sayfalık bir fihrist ve 712 sayfa metinden ibarettir. Deri ciltle kaplı, kondisyonu iyi görünen ve ebatları 13x21 cm. olan eserin her sayfasında ortalama satır sayısı 23'tür. Rahat okunabilen ve dengi diğer Türkçe metinlerle[261] karşılaştırıldığında bir hayli sade olduğu gözlemlenen eserin zahriyesi cetvelle çevrilmiş ve köşebentlerle tezyin edilmiştir. Söz konusu süs unsuru olan cetvel, eser boyunca bütün sayfalarda kullanılmıştır.

Eserde herhangi bir mukaddime, mütercim sözü ya da başka bir açıklama yer almamaktadır. Fjellstedt'e ait olduğunu belirttiğimiz diğer tercümeler gibi bu eser de onun kaleminden çıkmasına rağmen bu ayrıntıya dair herhangi bir ipucuna rastlanılmamaktadır. Okullara yönelik olduklarını belirttiğimiz yukarıdaki eserlerin aksine *Kitâb-ı Du'â-i Umûmî* başlıklı bu çalışma umuma hitaben hazırlanmıştır ve artık İslam kitle tarafından "eserin ne olduğu ilk bakışta sezilmemek" gibi bir kaygı taşımadığı anlaşılmaktadır. Nitekim kitabın daha künyesinde "kiliseye dâir sâir rüsum ve tertîbât" ibaresi böyle bir endişeden uzak olunduğunu ortaya koymatadır.

"Mezmurların hangi tertip üzerine okunması" gerektiğine dair bir bahisle başlayan kitap 24 başlıkta muhtelif dua ve vazifelerin ne zaman ve nasıl

---

[259] William Muss-Arnold, The *Book of Common Prayer Among the Nations of the World*, Londra 1914, s. 165.

[260] İBB Atatürk Kitaplığı, Demirbaş No. #Bel_Osm_K.06701. Fizikî özelliklerine dair ufak hatalar olmakla beraber Özege kataloğunda (C. II: 895, #10933) da yer alan eserin umuma açık Nadir Eser derleyen herhangi başka bir kütüphane kataloğunda kaydına rastlanmamıştır.

[261] *Kitâb-ı Du'â*'nın ilk sayfalarında yer alan, "Kitâb-ı mezâmir-i Dâvûd sabâh ve akşam du'âlarında tahsis olunduğu vech üzere her ayın zarfında bi't-tamâm okunmalıdır." ifadelerine karşılık avama mahsus (Ziyad Ebuzziya, "Cerîde-i Havâdis", *DİA*, VII, 406) çıkarılan Cerîde-i Havadis'in ilk sayısının (1 Cemaziyelevvel 1256/31 Temmuz 1840) mukaddimesindeki, "Ma'lûm olduğu veçhile tahsil-i hüner ve ma'rifet ve kesb-i sanâyi' ve hırfet bi'l-cümle milel ve akvâmın lâzime-i uhde-i insâniyetleri olup çünkü bu âlemde Cenâb-ı Hakk'ın kendisine ihsân eylediği…" sadedinde yer alan ibareler, iki metin arasında üslup, kelime kadrosu ve dil farkı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

yapılacağına, birtakım itikadî meselelerde neye/nasıl inanılacağına dair bilgiler vermektedir. Birkaç başlık zikretmek gerekirse: 1- Sabâh du'âsının kā'idesi, 2- Akşam du'âsının kā'idesi, 3- Yağmur için du'â, 4- Güzel Havâ için du'â, 5- Cenk ve fetret vakitlerinde vb.

Kitaba dair kısmî detaylar ancak eserin sonunda yer almaktadır. 1842'de Leipzig'de Tauchnitz matbaasında basıldığı belirtilmekte[262] ve başta da söylendiği gibi başka bir ayrıntı verilmemektedir.

İncelediğimiz dönemin son demleri olan 1860 yılına gelindiğinde misyonerler açısından Müslümanlara yönelik yayın faaliyeti, diğer yöntemlere nispetle en fazla tercih edilen, tercih edilmek durumunda kalınan metottu. Islahat Fermanı'nın ardından doğuştan Müslüman olan birinin de din değiştirmesine müsaade eden sistem, İslam toplumunda misyonerler karşı var olan ikircikli tavrı tamamen ortadan kaldırabilmiş değildi. Ulu orta İncil ve sair dağıtıp göze batmak ve şimşekleri üzerine çekmek pek makul görülmüyordu.[263] Bunun yerine Türk-İslamlara yönelik çalışmalar ikili münasebetlere hasredilmeliydi. Ayrıca şüphesiz İncil ve sair dinî yayınların da arzu edenlere ulaştırılması temin edilmeliydi. Belki Müslümanlardan celp edilen cemaatle âyin yapılabilecek rakamlara erişilmemişti, ama çarşıda pazarda rast gelindiğinde yahut dükkan ve kahvehanelerde fırsat bulunduğunda muhakkak bunlara tebliğ adına bir şeyler yapılmalı, kalpleri sıcak tutulmalıydı.[264]

Misyonerler yayınların dağıtımı işini de sosyo-psikolojik birtakım prensipleri dikkate alarak yapıyorlardı. Bilhassa kendilerine tebliğ götürdükleri insanlara yaklaşım yöntemlerine de önem atfediyorlardı. Bilgiyi öyle vermeli, eserleri öyle takdim etmeliydiler ki, muhataplarını cezp ve ruhlarını tahrik edebilsinlerdi. "Vaktiyle okullardaki öğretmenler kalıplara sokulmuş bilgileri tekrar ettire ettire öğrencinin kafasına sokuyorlardı. Sadece işin kabuğu ve formuyla uğraşıyorlardı;

---

262 [Peter Fjellstedt], *Kitâb-ı Du'â-i Umûmî ve Eczâ-yı Esrâr-ı Mukaddes*, Leipzig 1842, s. 712.
263 *The Church Missionary Intelligencer*, (Ocak 1861), XII, s. 3.
264 *The Church Missionary Intelligencer*, aynı yer.

hâlbuki bu şekilde insanların ruhuna ve aklına hitap etmek olanaksızdı. Nitekim misyonerler de yine yalnızca işin formuyla alakadardı, manasıyla değil."[265] Fakat asıl olan manaydı; dolayısıyla yeni kazanılan müntesipleri "soyut düşünmeye" alıştırmalı ve onlara böylece dinin özünü kavratmalılardı.[266] Halbuki misyonerlerin bu ayinler esnasında muhataplarına vermek istedikleri birtakım "esrar" da oluyordu, ancak böyle bir din olgusuyla karşılaşmış bir topluluğun o dine ait temel iman esaslarını henüz kavramadan "teslis"i ve Tanrı'nın İsa'ya hululünü anlayabilmelerine imkan yoktu. Yani düpedüz usul hatası içindeydiler.[267]

19. asrın başından beri özellikle ilk misyoner matbaasının kurulduğu Malta ve ardından İzmir ve İstanbul'da yoğun bir biçimde devam eden yayın faaliyetleri rakam olarak ciddi boyutlara ulaşmıştı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde bir bütün halinde Kitab-ı Mukaddes yaklaşık 100 dile, yalnız Yeni Ahit 120 dile, sadece muhtelif cüzlerinin olduğu fasiküller de hemen hemen 300 farklı dile çevrilmişti. Hatta Asya ve Afrika'da henüz yazıya aktarılmamış muhtelif dillere dahi tercümeler yapılmış, kimine ait gramer ve lügatler meydana getirilmişti[268]. Diğer risale ve sair dinî içerikli kitapçıkların tezimizi ilgilendiren 22 yıl boyunca milyonlarca sayfa baskı yaptığı tespit edilmiştir.

Church Missionary Society'ye (Kilise Misyon Cemiyeti) bağlı Küçük Asya Misyonu tarafından sadece 1845 yılında satılan ya da dağıtılan kitapların isim, tür ve adetleri örnek teşkil etmesi bakımından şu şekilde gösterilebilir: [269]

---

[265] Roland Allen, *Educational Principles and Missionary Methods*, Londra 1919, s. 64-65

[266] Allen, aynı yer. Bu cümleden olmak üzere İngiliz misyonerlerin Tahiti'de başlarına gelen bir olay dikkat çekicidir. Tahitili vahşilere tebliğe giden bir grup misyoner toplanan 50 kişilik bir yerli grubuna bir müddet sohbet etmiş, tercüman misyonerlerin anlattıklarını aktarıp da sözünü bitirince yerli reislerden biri, "Hani bunların tanrıları; görmezsek iman etmeyiz!" demişti. (*South Sea Islander*, s. 45-46)

[267] *The South Sea Islander*, s. 52-53

[268] Smyrnaios, "Manuals of Conversion", s. 120; Samuel Crowther ve John C. Taylor, *Gospel on the Banks of Niger*, Londra 1859, s. iii.

[269] CMS/B/OMS/CMO,70/41B

I. Kitab-ı Mukaddes

1- Türkçe Kitab-ı Mukaddes: 3 Adet

Yeni Ahit: 8 Adet

Tekvin ve Mezmurlar: 11 Adet

2- Ermeni harfli Türkçe Kitab-ı Mukaddes: 12 Adet

Yeni Ahit: 15 Adet

Mezmurlar: 28

3- Karamanlıca Kitab-ı Mukaddes: 10 Adet

Yeni Ahit: 17 Adet

Mezmurlar: 18 Adet

4- Farsça Kitab-ı Mukaddes: 1

5- Yunanca Kitab-ı Mukaddes: 11

Yeni Ahit: 29 Adet

Mezmurlar: 30 Adet

Resuller: 2 Adet

6- Ermenice Yeni Ahit: 7 Adet

Mezmurlar: 5

7- İtalyanca Yeni Ahit: 7 Adet

8- İngilizce Kitab-ı Mukaddes: 2 Adet

9- Almanca Kitab-ı Mukaddes: 3 Adet

10- İbranice İncil: 2 Adet

Yeni Ahit: 4 Adet

Mezmurlar: 5 Adet

11- Ladino Yeni Ahit: 7 Adet

Toplamda Kitab-ı Mukaddes ve muhtelif bölümlerini içeren 232 kitap satılmış/dağıtılmış.

II. Umumi Dua Kitapları:

Türkçe: 1 Adet

Modern Yunanca: 2 Adet

İtalyanca: 1 Adet

Fransızca: 1 Adet

Ladino: 2 Adet

Toplamda 7 adet satılmış/dağıtılmış.

III. Church Missionary Society'nin Neşriyatı

Türkçe İmla Kitabı: 115 Adet

Okuma Kitabı: 80 Adet

"Do" (Okuma kitabı): 77 Adet

Ahlakiyat: 100 Adet

Uygulamalı İlahiyat: 33 Adet

Toplamda 405 Adet satılmış/dağıtılmış.

Muhtelif kitap ve risaleler

Yunanca: 86 Adet

İtalyanca: 16 Adet

Arapça: 3 Adet

Timothy ve Titus üzerine mütalaalar: 4 Adet

Üç İncil üzerine mütalaalar: 4 Adet

Scripture Help, by Rev. E. Bickersteth: 4 Adet

Toplamda 117 adet satılmış/dağıtılmış.

IV- CMS tarafından neşredilmeyen kitap ve risaleler

Ermeni harfli Türkçe: 63 Adet

Yunanca: 111 Adet

Karamanlıca: 40 Adet

Ermenice: 10 Adet

Toplamda 224 adet satılmış/dağıtılmış.

Genel toplam: 985

Yayıncılık yoluyla gerçekleştirilen faaliyetler zümresine azınlıklar adına ve en azından bir kısmı onların kullandıkları dilde yapılan haftalık/aylık yayınlar da dâhil edilebilirdi. Mesela 1837 yılında başlatılıp birkaç yıl devam ettirilen, bir kısmı İngilizce ve bir kısmı da Yunanca yayımlanan "Monthly Magazine" de bu kabilden neşriyatlardandı.[270]

2.2. Okul faaliyetleri:

Misyonerlerin haricî tebliğ bölgelerinde sözlü anlatım çabaları ve yayın neşrinden sonra başvurduğu metotlardan biri de okullaşma faaliyetiydi. Bu faaliyet sayesinde hedeflenen esas kitle zihnen, fikren ve kalben şekillenmeye daha müsait olan çocuklardı. Daha çok eğitim çağındaki çocukların hedef alındığı okul faaliyeti alanında misyonerler bir hayli hırslıydı. Onlara göre, özellikle "küfrün" hükümran olduğu topraklarda İncil'i okuyabilecek insan yetiştirilmeli ve böylece onun hakimiyetini (Tanrı'nın Krallığı) gözleyen nesillerin inşası için çalışılmalıydı. Aksi halde misyonerlerce on-yıllardır verilen çabalar heder olup giderdi.[271]

İngiliz misyoner okulları özellikle küçük yaşlardan itibaren yetiştirilmesi ve bu amaca hizmet etmesi istenen çocukların eğitim ve öğretimi için oldukça önemliydi. İstenilen düzeyde ve biçimde endoktrinasyon[272] ve akültürasyona[273] müsait hale getirilen bu çocuklar misyonun geleceği açısından hayati addediliyordu. Ancak eğitim/öğretim sayesinde Osmanlı toplumu moderniteyle tanışabilir ve verilmek istenen mesajı alabilirdi.[274] Bu çerçevede özellikle 19. yüzyılda Protestan İngiliz misyonerlerin temel hedeflerinden biri de misyon için ulaştıkları kitlelerin kendi kendini idare edebilen ve ilerleyen süreçte dahilî tebliğ faaliyetlerini kendi bünyesinden çıkan elemanlarla yürütebilen topluluklar yaratmaktı.

[270] *CMS Missionary Register* (Şubat 1839), s. 83.

[271] *CMS Missionary Register* (Ocak 1851), s. 3.

[272] *Collins English Dictionary In Colour And Thesaurus*, s. 609.

[273] "Bir topluluğun kültürel hususiyetlerini asimile etmek; onları kendine benzetmek" anlamına gelen kavram İngilizceye Fransızcadan geçmiştir. *Webster's Third New International Dictionary*, s. 13.

[274] Mehmet Ali Doğan, "Missionary Schools", *Encyclopedia of Ottoman Empire*, 385.

Temel anlamda bu hedefe yoğunlaşan misyoner okulları son derece muayyen ve disiplinli bir sisteme sahipti. Sezon başlarken tespit edilen müfredat ve ders saatleri sıkı sıkıya takip edilirdi. Pek çok okulda gün, sabahın erken saatlerinde icra edilen toplu âyinler ve motivasyon artırıcı ilahilerle başlıyordu. Gün boyu yatılı ve gündüzcü öğrenciler için ayrı ayrı uygulanan programların tamamlanmasıyla günler sistematik bir döngü halinde birbirini takip ediyordu. Yemeklerin ardından dua, unutulmaması gereken bir zorunluluktu. Kazandırılan bu tip alışkanlıklar çocukların velilerine de tembihleniyor, aynı sistemin mümkün mertebe evlerde de tatbik edilmesi zarureti velilere de aktarılıyordu.[275]

Okullar sadece ilköğretim ve ortaöğretim çağındaki çocuklara mahsus kurumlar değildi. Çoğu yerde okul kompleksleri içerisinde küçük çocuklara mahsus kreşler de açılıyor, oyun ağırlıklı sürdürülen program çerçevesinde onlara da oyunlar yoluyla doktriner bir eğitim veriliyordu. Genelde anadilleri yanında bir hatta iki (İngilizce ve Fransızca) öğretilen kısmen daha büyük çocuklar, müfredat kapsamında aldıkları temel bilimler dersleri yanında sosyal bilimlerde de eğitim görüyor, ayrıca özellikle kız çocuklarına yönelik haftanın belli günlerinde dikiş-nakış dersleri veriliyordu.[276]

Misyonerlerin başvurduğu okul yoluyla tebliğ metodu temelde üç ayrı klasmanda uygulanıyordu. **Birincisi**, Anadilde Gündüz Okulu (Day School) olarak adlandırılıyordu. Bu okullarda eğitim dili hedef kitlenin anadiliydi. Çocuklara dini bilgiler veriliyor ve yine kendi dillerine çevrilen İnciller okutuluyor, zaman zaman ezberletiliyordu.[277] **İkincisi**, Yatılı Okullardı (Boarding/Home School). Adından da anlaşılacağı gibi bu okul kaydettiği öğrencileri yatılı olarak barındırıyor ve eğitim veriyordu. Erkek öğrenciler için de hizmet verenler varsa da bu tip yatılı okullar genelde kızlara mahsus okullardı. Öğrenciler yatılı olarak barındırılmak suretiyle

---

[275] Gollock, *River and Sand*, s. 91-92.

[276] Gollock, *River and Sand*, s. 135.

[277] Örneğin İzmir'de CMS'ye bağlı İngiliz misyonerler tarafından 1831'de eğitim-öğretime başlayan okulda 1847 yılına gelindiğinde faaliyetler aralıksız devam ediyordu. Söz konusu okulda öğrencilere okutulan derslerden biri de John Chrysostom'a (347-407) ait İncil yorumlarıydı. Ayrıca öğrencilere her gün muhakkak İncil'den pasajlar okumaları, onu hayatlarının bir parçası yapmaları tembih ediliyor ve İncil'den muhtelif bölüm ve ayetler ezberletiliyordu. ("Chrysostom, St. John", *EB*, V, 734.)

“ahlak bozucu ve küfre bulanan toplumlarıyla birliktelikten uzaklaştırılıyor, ilahî bir nimet olan Hıristiyanlık şemsiyesi altında Hıristiyan bir eş ve anne olmaya” hazırlanıyorlardı. Yetişmiş Hıristiyan bir anne olabilmek önemliydi; zira ancak bu eğitimden geçmiş annelerin yetiştireceği nesiller sayesinde[278] yerli kiliseler ihdas edilebilirdi. **Üçüncüsü** ise, Enstitülerdi (Institutions). Buralarda verilen eğitim biraz daha üst düzeydi. Öğrenciler hem İngilizce hem de kendi anadillerinde eğitim/öğretim görüyorlardı.[279]

Okullar öte yandan (ister misyoner okulu, ister devlet ya da özel okullar olsun) yoğun bir biçimde çalışan misyoner matbaaları için bir nevi en vazgeçilmez pazar ya da diğer tabirle “temel müşteri” gibiydi. Bu kurumlar da misyonerler için elde edilen kitlenin sosyal ve kültürel anlamda standartlarının yükseltilmesini hedefliyor görünseler de asıl maksat, misyonerlik faaliyetlerine muhatap olan toplulukları dinî anlamda bir dönüşüme tabi tutmak ve özellikle Osmanlı kimliği taşıyan azınlıklar arasında bireyci ve etnik bilinç uyandırarak[280] onların imparatorlukla olan bağlarını tahrip etmekti. Tabiatıyla bu okullar birer kamuflaj, esas maksada ulaşmak için kullanılan bir enstrümandı. Ayrıca gerek hâkim unsur olan Türklerden ve gerekse Protestan faaliyetlerinin toplumları için muzır ve bozguncu etki yaratabileceğini düşünen cemaat liderlerinden tepki alan misyonerler[281] için cazip ve karşı konulamaz bir sahte kimlik benimsenmesine vesile oluyordu: öğretmenlik. Misyonerlik faaliyetlerinde amaç birilerini dininden döndürmek olunca

[278] *CMS Missionary Register* (Ocak 1850), s. 9.

[279] *CMS Missionary Register* (Temmuz 1855), s. 304.

[280] Sina Akşin Somel, “The Religious Community Schools and Foreign Missionary Schools”, *Ottoman Civilization*, I, ed. Halil İnalcık-Günsel Renda, s. 388.

[281] Özellikle değerlendirmelerimize esas teşkil eden hicrî 1260-1275 tarihleri arasında yerel Ortodoks ve Gregoryen cemaat liderlerinden Protestan misyonerleri aleyhine merkeze iletilen pek çok şikayete rastlamak mümkündür. Misyonerlere gösterilen tepkiler zaman zaman şiddet ve darp olaylarına dönüşmüş ve hükümet tarafları teskin ve sulh edebilmek için ciddi mücadele vermiştir. Kimi zaman da Protestanlığı kabul edenler (mesela Ermeniler arasında) cemaatleri tarafından hapsediliyor ve ancak Osmanlı hükümetinin doğrudan müdahalesiyle kurtarılabiliyorlardı. BOA, Sadaret Divan Kalemi ve Mühimme Evrakı, Sadaret ve Dahiliye Mektubî Kalemi evrakı, Hariciye İrade ve Mektubi Kalemi evrakı, yine Hariciye Siyasî ve Londra Sefareti evrakı arasında konuya dair pek çok vesika bulunmaktadır ve bir kısmı şunlardır: BOA. A.DVN, 82/27; BOA. A.DVN, 54/12; BOA. HR.MKT, 4/18; BOA. İ.MSM, 34/ 967.

misyonerlerin bu tip direnç ve muhalefetle karşılaşması muhakkaktı; dolayısıyla tıbbî misyon gibi okullaşma faaliyetleri de bu direnç ve muhalefeti kırmanın bir aracı olarak tercih edilmişti.

Herhangi bir tebliğci, “misyoner” etiketiyle toplum içine girdiğinde kendisine yanaşmak istediği zümrelerce dışlanıyor, en azından temkinle yaklaşılıyordu. Zaman zaman bu soğukluk misyonerlere karşı şiddet eylemine de dönüşebiliyordu. Mesela 1849 yılı Mayıs ayında İzmir’de Bay Sandreczki ve ailesinin kaldığı misyon evi müştemilatında bir yangın çıkmış, can kaybı yaşanmadıysa da ağır hasara yol açan yangının Protestan misyonerleri hoş karşılamayan sair cemaat mensupları yahut misyonerlerce istihdam edildiği görevinden uzaklaştırılan biri tarafından çıkarıldığı düşünülmüştü. Bu tip tepkileri de asgariye indirmeyi arzu eden misyonerlerin “öğretmen” kimliğiyle muhatap toplulukların arasına karışmaları, öğrencilerin ve tabii velilerinin kalbini kazanabilmeleri son derece kolaydı; çünkü vaaz eden değil, ama öğreten daima kutsal ve muteberdi. [282]

Bir yörenin sömürgeleştirilmesinde ilk adım, her zaman askeri ve siyasi hamleler ve müdahalelerle yoluyla olmuyordu; eğitim yani okullaşma faaliyeti bu anlamda daha az dikkat çekici ve ürkütücü bir sızma yöntemi olarak değerlendiriliyordu. Ticaret ya da din propagandası için yabancı topraklara sokulan İngiliz unsurlar, okullaşma faaliyetlerine de katılarak zaman zaman devletin birer sömürge ajanı gibi vazife üstleniyorlardı. Misyonerler eliyle yürütülecek “eğitim/öğretim” faaliyetlerinin genel politikası, merkezî hükümetin müdahalesiyle şekillenen ve kurumlaşan yapılar oluşturmaktı. Bu yapılar kanalıyla okullara kaydolan yerlileri birer memur ve sekreter olarak eğitip sömürge hükümetinde görev almalarını sağlamak amaçlanıyordu.[283] Haliyle göreve gelen kimseler halk nezdinde ve gözünde “yerli” olsalar da zihnen, fikren ve aslen merkezî hükümetin birer elemanıydılar. Dolayısıyla atılacak bu ikinci adım sayesinde elde edilen o sömürgenin sürdürülebilir olması amaçlanıyordu. Bu doğrultuda en münasip yöntem ‘yabancıların’ devreden

---

[282] Smyrnaios, “Manuals of Conversion”, s. 118.

[283] Brian Holmes (editör), *Educational Policy and Mission Schools*, Londra 2014, Giriş, s. xix.

çıkartılması, yerlerine yerli insan/beyin gücünün istihdam edilmesiydi. Açılan muhtelif düzeydeki okullar sayesinde "geleceğin okul müdürleri ve yerli misyonerleri"[284] de yetiştirilmeliydi. Misyonerlik faaliyetinin görev alanı açısından değerlendirildiğinde "okul müdürlüğü, İncil okurluğu, tebliğci, papazlık" gibi birkaç alanda insana ihtiyacı vardı. Yerliler arasından ilgili alanlar için eleman seçip yetiştirebilmek ve onları bu işler için istihdam etmek çok zor ve zaman alan bir çabaydı. Bu tiplerin kaliteleri sınırlı ve yapılacak işler için sahip oldukları özellikler genelde yetersizdi. Bunların eğitilebilmesi de haliyle zaman alacak bir olguydu; ortalama dört ila beş yıl kadar sürebiliyordu. Fakat bu eğitim ve öğretimi gören yerliler kendilerinden beklenen düzeyde faaliyet gösterebilecek kıvama geliyordu.[285] Ayrıca misyoner olacak yerli çocukların bir avantajı daha vardı: parçası oldukları toplumun sadece dilini değil, mimiklerini de biliyorlardı.[286] Sistematik olarak yetiştirilen bu çocuklar, toplumu asimile[287] faaliyetine katkı sunuyorlardı. Yani işgal, siyasî ya da ekonomik olmak itibariyle tek boyutlu değil, çok boyutluydu ve yetişmekte olan nesillere dil yoluyla zerk edilen fikriyat toplumun sadece bugününü değil, geleceğini de ablukaya almayı hedefliyordu.

Yerlilerin bu şekilde eğitilerek misyon faaliyetlerinde bilfiil bulunması yeni coğrafyanın elde tutulabilmesi orayı yönetecek vali, asker, politikacı, tüccar, sanatçı, akademisyen, basın mensubu gibi lokomotif kadroların yerlilerden oluşturulmasına, mümkün mertebe yabancılardan arındırılmasına bağlıydı. Doğal olarak sömürülen mıntıkalardaki yerli gençlerin var olan yönetim kadrolarında istihdam edilebilmesi için okullaşma faaliyetlerine hız verilmesi adeta kaçınılmazdı.[288] Zira ancak bu okullar sayesinde özellikle gayr-ı müslim tebaanın kendilik/kimlik bilinci tahrik edilip uyandırılıyordu.[289] Nitekim Müslümanlar arasında yayılma ve Müslümanlar

---

[284] *CMS Missionary Register* (Ağustos 1839), 380.

[285] *CMS Missionary Register* (Temmuz 1855), 304.

[286] Sara H. Sohmer, "Christianity Without Civilization: Anglican Sources for an Alternative Nineteenth-Century Mission Methodology", *The Journal of Religious History*, XVIII/2 (1994), s. 188.

[287] *South Sea Islander*, s. 58.

[288] Ayşe Aksu, "İngilizlerin Malta'daki Deniz Feneri: Malta Protestan Koleji (1846-1868)", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 8, (2016), s. 58

[289] Ayşe Aksu, "Türkiye'deki Yabancı Okullar Üzerine Yapılan Çalışmalar", *TALİD*, VI/12 (2008), s.

tarafından fazlaca rağbet görme olanağı bulamamış olsa da okullaşma faaliyeti gayr-ı müslim nüfus arasında ciddi sonuçlar vermekteydi. Bu kapsamda misyoner faaliyetlerin 1830'ların ilk yıllarında başladığı Sakız adasında 20 yıl içerisinde 5 misyoner okulu hizmete açılmış ve kısa ya da uzun eğitim gören öğrenci sayısı 5158'di.[290]

Irka dayalı ulusal ideolojiler çerçevesinde yeniden tanımlanan millî benlikler, Osmanlı toplumunun heterojen yapısında zamanla ciddi çatlaklara ve Türklerden nefret[291] sonucu ayrılıkçı hareketlere zemin oluşturuyordu. Misyonerlerin özellikle okul faaliyetinde bulundukları yerlerde Müslüman hedef kitlenin alacağı okul/eğitim faaliyeti aracılığıyla birtakım menfaatler elde etmek peşine düştüğü de gözlemlenmektedir. Osmanlı Türkiye'si ve Akdeniz'e çevre Arap coğrafyasında açılan misyoner okullarında eğitim gören İslam çocuklarına müfredat gereği verilen derslerden biri de İngilizceydi. Vaktiyle Avrupa'da eğitim görmüş komşuları Rum ve Ermenilerin öğrendikleri dil sayesinde mesleki ve sosyal anlamda temayüz ettiğini fark eden İslam kitlesi, kendi çocuklarının da istikballeri için Batı dili eğitimi almalarını arzuluyordu.[292] Zira Müslümanlar Osmanlı coğrafyasında varlığı hissedilen ve etki alanı giderek genişleyen İngiliz nüfuzunun farkındaydılar. Zaten o dönemin Osmanlı bürokrasisinde hizmet gören önemli İngiliz simalarından biri olan Redhouse'un da pek çok sözlük, gramer çalışmasını, İngiliz nüfuzunun giderek hissedilir olması gerekçesiyle yaptığını belirtmesi bunun bir göstergesiydi.[293]

Aktarılan ifadelerden de anlaşılacağı gibi okul faaliyetleri, misyoner çalışmalarının önemli bir cephesiydi. Özellikle ilahiyat okulu/enstitü (seminary)[294] olarak faaliyet

212.

[290] *CMS Missionary Register* (Ocak 1851), 350.

[291] James Carlile McCoan, *Our new protectorate, Turkey in Asia: Its Geography, Races, Resources, and Government*, Londra 1879, s. 63.

[292] Gollock, *River, Sand and Sun*, s. 91.

[293] Harun Tuncer, Doğu ile Batı Arasında Bir Köprü: James William Redhouse, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MSGSÜ, Tarih Bölümü, İstanbul 2012, s. 50)

[294] "Seminary" kelimesi için Redhouse, "Katolik papazlarının talimine mahsus medrese" izahatını

gösteren okullarda haftalık ders programı hem yoğunluğu hem de çeşitliliği açısından dikkat çekiciydi, öğrenciler açısından oldukça doyurucuydu. Örneğin Bay Kruse tarafından Kahire'de açılan ilahiyat okulunda haftada yaklaşık 50 saat ders işleniyordu.[295] Okul müfredatında iki dil hâkimdi; yerel dil olduğundan özellikle Arapça eğitim şüphesiz ihmal edilemezdi. Ayrıca İngilizce de bir anlamda okulu kuran ve idame ettiren misyoner teşkilatının dili olduğundan o da göz ardı edilmiyordu.[296]

Program içerisinde bilhassa kız öğrencilere temel hayat-geçim becerisi kazandırılmak amacıyla biçki, dikiş, nakış ve çeşitli elişleri de öğretiliyordu. Kadın ve kızlara yönelik faaliyetlerinde misyonerler, Doğu toplumunda hâkim olduğunu iddia ettikleri kadın-erkek eşitsizliği[297] meselesini de istismar ediyorlardı. Misyonerlerin söylemine göre özellikle Doğu'da hâkim ataerkil sosyal yapı, kadını eve mahkum etmekte ve kadınlardan yalnız ev işlerine müteallık iş/emek beklemektedir. Hâlbuki Batı toplumunda kadın, hususiyle 19. yüzyılda işgücüne olan ihtiyacın artmasıyla, erkeklerle beraber iş hayatına atılmak zorunda kalmış, bu zorunluluk kadınlar tarafından erkek-egemen bir toplumda eşitlik elde etme çabası olarak tezahür etmiştir. Doğu'daysa kadın bu tip imkân ve haklardan mahrum edilmiş, evin sınırları içerisine hapsedilmiştir. Bu şekilde dört duvar arasında hayat sürmeye hüküm giymiş

---

vermektedir. Bu tanımda yalnız "Katolik papazlarını" zikredip Protestan papazlarının bu isim altında yürüttükleri çabaları yok saymak ya da gizlemeye çalışmak çabası da yatıyor olabilir. (James William Redhouse, *A Lexicon, English and Turkish*, s. 672.)

[295] Bay Lieder'in rapor ettiğine göre haftalık toplam ders saati 47'iydi. Fakat detaylarda da görüleceği gibi verilen haftalık ders ancak 39 saati buluyordu. Lieder'in belki bir hesap hatası yaptığı ya da birkaç derse ait saat detaylarını atladığı anlaşılmaktadır. *CMS Missionary Register* (Ağustos 1839), s. 380.

[296] Arapça işlenen dersler şu şekildeydi: 5 saat nahiv (gramer), 4 saat Kitab-ı Mukaddes okumaları, 3 saat aritmetik, 2 saat yazı, 4 saat coğrafya, 4 saat çizim, 3 saat müzik, 2 saat dünya tarihi ve 2 saat de kompozisyon olmak üzere toplam 29 saatti. Geriye kalan 18 saatlik İngilizce işlenen derslerin de dağılımı şöyleydi: 6 saat Kitab-ı Mukaddes vb. dinî metin okuma, 4 saat de İngilizce yazı dersi. *CMS Missionary Register* (Ağustos 1839), s. 380-381.

[297] Müslümanların kadınlara karşı tavırları ve telakkileri hakkında özellikle İngiliz basın organlarında çıkan yayınlar konuyu fazlasıyla dramatize ediyor ve alenen tezyife varan karalama kampanyaları yürütüyorlardı. Bu vesileyle Redhouse da Türk şiiri üzerine kaleme aldığı bir risalesinde meseleye Müslümanlar lehine bir izah getirmiş ve söz konusu iftiraları reddetmişti. Detaylar için bkz. James W. Redhouse, On *the History, System and Varieties of Turkish Poetry*, Londra 1879, s. 7-11.

kadınlar, devletin topluma sunduğu sosyal, kültürel, terbiyevî vb. haklardan erkekler gibi ve onlar kadar istifade edebilmek şansına sahip olmamıştır. Bu mahrumiyet kadınları "skandaldan başka konuşacak şeyleri olmayan" edilgen birer nesneye dönüştürmüştür. Misyonerlerin kadınlara yönelik çaba ve faaliyetlerinde Doğu/İslam kadınını bu açmazdan kurtarmak, onun hayatını değiştirmek, ona hayatını değiştirebileceğine dair umut ve güven aşılamak ve onu geliştirmek hedeflenmişti.[298]

Tez kapsamında değerlendirilen dönemde, Anadolu'nun ve Osmanlı memleketlerinin muhtelif noktalarında bilfiil İngiliz misyonerlerce açılan ve işletilen okul sayısı ancak 10 kadardı.[299] Bu okullar ağırlıklı olarak CMS'nin Filistin ve Suriye Misyonu tarafından o bölgelerde açılan müesseselerdi. Anadolu coğrafyasındaki İngiliz misyoner okullarıysa İzmir ve Buca'yla İstanbul'da bulunuyordu. Misyonerlerin okul ve neşriyat faaliyetleri sadece bu okullardaki öğrencilere yönelik değildi. Özellikle gayr-i müslimlere ait okullara da nakdî yardımlar yapılıyor ve misyonerlerin çıkardıkları yayınlar söz konusu okulların öğrencilerine de, çoğu zaman ücretsiz olarak, dağıtılıyordu.[300]

Misyonerlerce işletilen okullarda 4 yaşından 20 yaşına kadar geniş bir yaş aralığı sergileyen öğrenci yelpazesi vardı. Her bireri Hıristiyan prensiplerine göre talim ve terbiye ediliyordu. Hemen her yaşa hitap eden okullar kızlar için ayrı, erkekler için ayrıydı[301]. Misyonerler tarafından hizmete açılan bu okullarda okuyan öğrencilere yerel hükümet tarafından sosyal anlamda pozitif ayrımcılık da yapıldığı oluyordu. Mesela 1830'ların sonu ve 40'lı yılların başında Mısır'da öteki mekteplerde okuyan ya da oralardan mezun olan gençler kollarından tutulup fabrika yahut muhtelif devlet hizmetlerinde çalışmak üzere götürülürken misyoner okulu mezunları okullarından aldıkları belgeleri ibraz etmeleri durumunda bu tip angaryalardan muaf

---

[298] Gollock, *River, Sand and Sun*, s. 136.
[299] Mutlu, *Misyoner Okulları*, s. 238.
[300] *CMS Missionary Register* (Şubat 1839), s. 84.
[301] *CMS Missionary Register* (Nisan 1838), s. 204

tutuluyorlardı.[302] Bu gibi vakalar aynı zamanda misyoner faaliyetlerin yerel siyasî otoriteye ne derece nüfuz ettiğinin de bir nevi işaretleriydi.

Yerli papaz ve ruhbanın misyonerlerin esas hedeflerini tespit edince doğal olarak onlara karşı tavır[303] almış; bu tavrı sadece misyonerlere değil kendi dindaşlarından onların safına geçmeyi tercih edenlere[304] de yöneltmişler, hatta mezhep değiştirenleri yalnız yaşarken değil öldüklerinde de kendi muhitlerine ve kabristanlarına yaklaştırmamışlardı. Ruhbanın bu davranışı için ileri sürdüğü birtakım gerekçeler ya da bahaneler şüphesiz vardı.[305] Onlara göre misyonerler, kendilerine göre İncil uydurmuşlardı. Esiri oldukları sapkınlığın bir ürünü olan bu kitaplar toplum tarafından kat'i surette alınmamalı ve okunmamalıydı; bilakis ele geçirilmesi durumunda yakılarak ya da gömülerek derhal imha edilmeliydi. Nitekim ruhban ve misyonerler arasında bu tip çatışmaların sıklıkla yaşandığı yerlerden biri olan İzmir'de 1839 yılının yaz aylarında misyonerlerce dağıtılan İnciller toplanmış ve halkın gözleri önünde yakılmıştı.

Protestan misyonerlerin *köhne* olarak değerlendirdiği Doğu kilisesi müntesipleriyle aralarındaki itikadî ve fikrî anlaşmazlıklar zaman zaman Protestan misyonerlerin raporlarına da yansıyordu. Faaliyet yürüttükleri sahada ara sıra diğer mezhep

---

[302] *CMS Missionary Register* (Ağustos 1839), 380.

[303] Konu hakkında birkaç farklı muhitten verilen örnekler için bkz. H. G. O. Dwight, *Christianity in Turkey: a Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church*, Londra 1854, s. 92-95. İlgili bölümde Osmanlı sultanının ruhbana hitaben, "…sizler de sürünüze sahip çıkınız!" uyarısı da dikkate değerdir. Bu açıdan Osmanlı hükümetiyle ruhbanın misyonerlerden aynı ölçüde rahatsızlık duydukları ve onlara karşı ortak tavır takındıkları söylenebilir.

[304] Konu hakkında pek çok kötü muamele örneği Osmanlı arşiv vesikalarına da yansımıştır. Mesela Edirne'de evi taşlanan, kiremit ve pencereleri kırılan bir protestan "hocası", ev sahibinin zararı kendinden tazmin etmek istediğini, valiye haber verdiği halde şikayetinin dikkate alınmadığını ve bu konuda valinin ikazı için yazı yazılmasını sadaretten rica ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. BOA, A.DVN 89/97. Kütahya'da cereyan eden bir başka ilginç hadise de Protestan oldukları için oturdukları Ermeni muhitinden kovulan Ermeniler için Protestan cemaatinden bir nevi tazminat bedeli istenmesiydi. (BOA, A.DVN 105/13. Bazen hayli dramatik sonuçları da olabiliyordu bu cemaat tepki ve baskılarının. Mesela Adapazarı'nda geceleyen evi basılan bir ailenin çıkan kargaşada küçük bir çocukları ölmüştü. Bkz. BOA, HR.MKT 12/75.)

[305] Osmanlı Arşivi'nde misyonerler ve "*âyin-i kadîmini terk eden Ermeni/Rumlarla*" yerel Rum/Ermeni ruhban arasında yaşanan bu tip gerginliklere dair yüzlerce şikayet örneği görmek mümkündür. (Mesela BOA, A.MKT 41/7; BOA, A.MKT.MHM 1/14; BOA, A.DVN 82/27.)

mensubu din adamlarıyla da karşılaşan misyonerlerle muhatapları arasında birtakım meseleler münakaşa mevzuu oluyordu. 1847 yılı Haziran'ında İzmir'de bir Rum papazla karşılaşan Dalessio, muhatabını şefaat konusundaki yanlış fikirleri dolayısıyla ikaz etmişti. Papazların böyle hassas bir konuda öteki dünyada insanlara yardımcı olamayacağını, ruhların ancak İsa Mesih sayesinde ve onun aracılığıyla kurtulabileceğini, günah işleyen ya da hata edenin Papa bile olsa bu günahına karşılık ateşle cezalandırılacağını hatırlatmıştı.[306]

İki grup arasında en büyük açmazlardan biri de papazların İncil'i okuyabilmek ayrıcalığını yalnız kendilerine tahsis ettiği, inananların bir başlarına bu işi yapamayacakları konusundaki ısrarları, ayrıca okuduklarını halka izah ederken fesahat ve belagatten vazgeçmeyişleriydi. Dalessio'nun münakaşa ettiği Rum papaz, "Anlaşılmak derdine düşüp de belagati elden bırakamam!"[307] diyordu. Çarpıcı bir örnek olarak aktarılabilecek bir vaka şöyle cereyan etmişti. İki genç Yunan'a arkadaşları, "Nereye gidiyorsunuz?" diye sormuştu. Taraflar arasında cereyan eden muhavere şu şekilde devam etti:

- Bay Dalessio'ya.

- Neden?

- İncil okumaya.

- İncil kilisemizde okunuyor zaten!

- !?

- Biz Dalessio'yla yaptığımız okumalar sayesinde birkaç gün içinde Hıristiyanlığa dair hayat boyu öğrenmediğimiz kadar çok şey öğrendik.[308]

Rum kilisesi hakkında dönemin raporları dikkate alındığında bu iki gencin haklılık payı fazlaydı; Yunan kilisesinde cemaate dönük yeteri kadar vaaz programı yapılmıyordu, bir başka şekilde ifade edilecek olursa yeteri kadar vaiz yoktu. Öte

[306] *CMS Missionary Register*, (Haziran 1847), s. 265.
[307] *CMS Missionary Register*, (Haziran 1847), s. 266.
[308] *CMS Missionary Register*, (Mayıs) 1850: 244.

yandan az sayıdaki vaizlerin de büyük bir kısmı itikaden sıkıntılı ve zaaflarına mağlup olmuş insanlardı.[309]

Misyonerlere bu konuda en fazla müşkül çıkaran dinî grup Rumlardı. Misyonerler karşısında kendi pozisyonları kaybetmemek, bilakis tahkim etmek isteyen Rum ruhban, misyonerlerin isim ve haysiyetlerini lekelemek için halkın kulağına gidecek birtakım yalanlar uyduruyor ve bu sayede halk nazarında misyonerlerin itibar kaybetmelerine yol açmayı hedefliyorlardı. Mesela misyonerlerin farmason olduklarını, pek çoğunun kötü niyetli birer büyücü olduğunu ve ne Tanrı ne de başka bir mukaddese inanmadıklarını ileri sürüyorlar ve bu rivayetlerin kendi toplumları içinde yayılması için ellerinden geleni yapıyorlardı. [310]

Bu durum misyonerlerin tebliğini makul bulup Protestanlığı seçen Rum ve Ermeniler için olduğu kadar bizzat misyonerler için de büyük bir sıkıntı ve açmazdı. Siyasi ve dinî konjonktür gereği[311] o dönemde Müslüman kitleye zaten fazlaca yanaşamayan misyonerler ulaşıp ikna ettikleri ve birer birer mezheplerine kazandırdıkları insanları da maruz kaldıkları ya da kalmaktan korktukları bu sosyal baskı sebebiyle kaybediyorlardı. Her ne kadar, "Bu ruhbanın bize iftirasıdır; bizim İncilimizdekiler de onların İncilinde olanların aynıdır." deseler de ne ruhbanı ne de halkı ikna edemiyor ve susturamıyorlardı. Bu sıkıntı biraz da halkın okuma-yazma bilmemesinden kaynaklanıyordu. Eski Yunancayla kilisede dinledikleri kadar olsun aşinalık geliştirebilmiş Rumlar, modern Yunancayı okuyup yazmakta zorluk çekiyorlar, haliyle kendileri için modern Yunancaya çevrilen İncilleri okuyup anlamakta sıkıntı yaşıyorlardı. Üzerinde tartışmalar ve kavgalar yapılan işte bu metinler, okurları tarafından anlaşılmayınca da halk, onlar hakkında türetilen ve ortalıkta dolaşan doğru-yanlış hükümlere kulak kesiliyordu. [312]

---

[309] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1853), 102.

[310] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1839), 295.

[311] "İrtidad"ın kategorik olarak yasak olduğu ve İslam'dan dönenlerin ölümle cezalandırıldıklarına dair detaylar verilen bir makale için bkz. Halide Aslan, "Tanzimat Döneminde Dinî Değişim Halleri, İhtida-Gizli Din-Tanassur ve Osmanlı", *Toplum Bilimleri Dergisi*, VI/12 (2012), s. 68.

[312] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1839), 293-294.

Söz konusu direnç ve şiddet içerikli tavırları zamanla bir şekilde pasifize edilebiliyordu. Kimi yerlerde İngiliz misyonerlerce yürütülen okul faaliyetlerinde sağlanan başarı sayesinde yalnız velilerin değil, devlet yetkililerinin de dikkatleri çekiliyor ve takdirleri toplanıyordu.[313] Okullar açısından güdülen düşünce şuydu: Şayet hedef kitleye okuma-yazma öğretilebilirse tebliğ, ellerine verilecek kitap ve risalelerle kendiliğinden başlamış olacaktı.[314]

Misyonerler tarafından işletilen okullarda 19. yüzyılın ilk yarısında revaç bulan Lancaster sistemi uygulanmaya çalışıyordu. İngiliz eğitim/öğretiminde reform yapmak ihtiyacı hisseden eğitimciler Joseph Lancaster'ın ortaya attığı sistemi benimsemişlerdi. Kabaca ifade edilecek olursa bu sisteme göre öğrenciler, aralarında yaş ve bilgi seviyesiyle temayüz eden üstleri tarafından talim ediliyordu[315]. Sistemle elde edilmeye çalışılan temel değer ve kazanımlar çalışkanlık, disiplin ve düzendi. Sistem gereği her biri bir öğretmen gibi telakki edilen üstler altlarındaki öğrencileri hem ders hem de ahlak açısından denetleyen birer nâzır[316] gibiydiler. Bu yöntem vasıtasıyla amaçlanan şey toplumun siyasî ve sosyal bünyesini geliştirmekti. İngiltere'de birtakım güncellemelerle hâlâ uygulanan bu sistem 19. yüzyılın başında, Fransız İhtilali'ni müteakip hızla artan şehirleşmenin getirdiği sosyal ve siyasî sıkıntıları aşmaya matuf kullanılmıştı. BFSS (Britanya ve Ecnebi Memleketler Okul Cemiyeti) kanalıyla, özellikle misyonerler aracılığıyla ulaşılan ülkelerde yaygınlaştırılmaya çalışılan bu sistemden oralarda beklenense "Tanrı'nın çocuklarını normalleştirmek, onları siyasî ve sosyal açıdan geliştirmek[ti]."[317]

Nitekim misyonerlerin özellikle Doğu Kiliselerini ihya için geldikleri Osmanlı topraklarında güttükleri temel prensip de bu sistemle örtüşüyordu. Zira misyonerlerin amaçlarından biri de "kendine-yeter" toplumlar teşekkül ettirmekti.

---

[313] Ortodoks Rum halkın, devlet adamları ve papazların bu konuda zaman zaman takdirleri de kaydedilmiştir. Bkz. CMS, Missionary Register (Şubat 1850), 81.

[314] Arzu M. Nurdoğan, "The Landing of CMS Missionaries to an Ottoman Dominion: Missionary Education in Egypt (1825-1862)", *Educational Sciences: Theory & Practice*, XVI/2 (2016), s. 400.

[315] I. L. Kandell, "Monitorial System", *Collier's Encyclopedia*, XVI, 459.

[316] Şemseddin Sami, "Nâzır", *Kamûs-ı Türkî*, II, 1449.

[317] Paul Sedra, *From Mission to Modernity*, Londra 2011, s. 11-12.

Yürüttükleri faaliyetlerle Doğu'da tohumlar ekiyorlardı ve bir gün o tohumların baş verip filizlenerek atıl Doğu Hıristiyanlığını ihya edeceğine inanıyorlardı. Kendileri efendi ya da lider değillerdi; sadece birer nasihatçiydiler. "Halk yükselsin, biz alçalalım." diyorlardı. Onlara göre bir toplumu ancak o toplumun öz evlatları diriltebilirdi.[318]

Batılı devletler ecnebi topraklarda yürüttükleri bu din propagandası çabasında birbirlerine karşı hiç de kıskanç değillerdi. Mesela bir İngiliz misyoner civardan topladığı çocuklara pekâlâ bir Hollanda konsolosluğunun şapelinde ya da bir başka uyruklu misyonerin evinde eğitim yahut telkinler verebiliyordu.[319]

Genelde eğitim alabilecek yaşta olan çocuk ve gençlere yönelik yürütülen okul faaliyetlerinde misyonerlerin tecrübe edindikçe geliştirdikleri birtakım temel yöntemler ortaya çıkmıştı.[320] Hıristiyan eğitimi üzerine kaleme alınan bir makalede bu yöntemler 5 maddede şu şekilde özetlenmişti:

1- Sınıfta birtakım işler öğrencilere gördürülmeli; öğretmen, vaktinin tamamını derslere ayırmalıydı.

2- Yapılan işler net olmalıydı; zira misyonerlik eğitimi alan bir öğrenci için dağınıklık ve muamma oldukça la-dinî görünürdü.

3- Bu netlik, had safhada bir istatistikçiliğe de varmamalıydı; çünkü sayfalarca rakamı peş peşe dizip yine de hakikate ulaşamamak da mümkündü.

4- Öğretmen ders esnasında muhtelif öğretim teknikleri kullanmalıydı; zira aynı tekniğin haddin fazla tekrarı uyuşukluk ve kayıtsızlığa sebebiyet verebilirdi.

318 George William Knox, "What Modifications in Western Christianity May Be Expected from Contact with Oriental Religions on the Mission Field?", *The American Journal of Theology*, XI/4 (1907), s. 570-571

319 Knox, aynı yer.

320 Homer K. Ebright, "Aims And Methods of Teaching Missions", *Christian Education*, VI/2 (1922), s. 102.

5- Öğretmen kullanacağı teknikler konusunda esnek, tavırlarında net ve istekli olursa öğrenciler de daima zinde, ilgili, arzulu, soruşturan, hatırlayan ve ilham verici tipler olurlardı.

İngiliz misyonerler, hem eğitimci kadrosu hem de eğitim felsefesi açısından hayli kafa yordukları ve sistematik olarak yürütmeye çalıştıkları okullaşma faaliyetinden de *tebliğ* adına arzu ettikleri kazanımları elde edemediler. Aksine 1830'lu yıllarda Osmanlı coğrafyasına gelen ve başlarda İngiliz misyoner ve bürokratların ciddi lojistik ve siyasî destek verdiği Amerikalı misyonerler okul faaliyetlerinde İngiliz dindaşlarına nispetle hatırı sayılır başarı elde ettiler.[321] 1830 yılından itibaren kısmen gayr-ı resmi mekanlarda başlatılan okul faaliyetleri 1880'lere gelindiğinde önemli bir merhaleye erişmişti. Dönemin muhtasar kaynaklarından birinde verilen bilgiye bakılacak olursa 50 yıl gibi bir süre zarfında 348 misyoner okulu açılmış; bu okullarda toplam 12,887 öğrenci tedrisattan geçirilmişti.[322]

2.3. Tıbbî faaliyetler:

Tıbbî faaliyetler de misyonerlerin kullandığı yöntemlerden biriydi. Toplumun sağlıklı bir biçimde yaşamını sürdürebilmesi adına zaruri bir faaliyet olarak kabul edilen bu faaliyet, bir hizmet gibi yürütülerek bu imkâna muhtaç insanlar hem tedavi ediliyor hem de tedavi sırasında kendilerine yapılan sözlü telkinlerle Hıristiyanlaşmaya yönlendiriliyorlardı.

Osmanlı Devleti'nin savaşlarla geçen son iki yüzyılı, devletin sosyal ve bayındırlık alanına yapabileceği yatırımları büyük oranda zaafa uğratmıştı. Bir diğer sosyal hizmet olan eğitim faaliyetleri, özellikle reform çağı olarak kabul edilen 19. yüzyılda bir şekilde devam ettirilmişse de gerek ulaşım ve iletişim ve gerekse sağlık hizmetleri istenilen düzeyde geliştirilebilmiş ve yaygınlaştırılmış değildi. Bu zafiyetten istifade

---

[321] McCoan, *Our New Protectorate*, s. 67. American Board'un öncülüğünde özellikle 1860'tan sonra Osmanlı'ya yönelik faaliyetlerde ciddi bir artış yaşandı. Bkz. Theodor Christlieb, *Protestant Foreign Missions: Their Present State. A Universal Survey*, Boston 1880, s. 137-143.

[322] Frank S. Dobbins, *A Foreign Missionary Manual: Geographical, Synoptical, Statistical, And Bibliographical*, Philadelphia 1881, s. 48.

etmeyi tasarlayan misyoner cemiyetleri, her zaman ve her yerde teşekküllü binalar inşa edemeseler de muhtelif müştemilat vs. yerlerde[323] sağlık hizmeti vererek devletin gayr-ı ihtiyari ihmal ettiği mıntıkalarda varlıklarını bu yolla hissettirdiler. Kendilerine mecburen müracaat eden insanlara tedavi imkânı sunmak yanında dinî tebliğ faaliyetinde de bulundukları tespit edilmiş bir hakikattir.

İngiliz misyonerlerce verilen sağlık hizmetleri kendilerine mahsus hastane çapında mekânlarda gerçekleşmedi.[324] Mahsus hastane binaları daha çok ABCFM'nin organizasyonuyla gerçekleşti.[325] Zaman zaman bu tip mekanları Amerikalılarla ortak kullanan İngiliz misyonerler, bu tip sağlık hizmetini ayrıca geçici çadırlarda yahut mesken olarak kullandıkları mekânlarda veriyorlardı. Bu kapsamında açılan sair oda/mekanlara uğrayan, yatarak ya da ayakta tedavi gören yıllık hasta sayısı binleri bulabiliyordu. 19. yüzyıl boyunca özellikle Osmanlı coğrafyasında diğer yöntemlerle fazlaca dikkat çekemeyen ve insan toplayamayan misyoner cemiyetleri için hastaneler yoluyla elde edilen bu rakamlar oldukça önemliydi. Her bir hasta potansiyel bir mümin olarak görülüyordu; haliyle sair tebliğ yöntemleriyle bir yıl içerisinde Hıristiyanlaştırdıkları insan sayısı 10'u bile bulamayan misyonerlerin kendilerine zarureten gelen ve kendilerini onlara muhtaç hisseden insanlara doğrudan ve dolaylı yöntemlerle yaptıkları bu tebliğ faaliyeti daha verimli sonuçlara ulaşmalarını sağlıyordu.[326]

Misyonerlerin öteden beri kullanıldığını iddia ettiği "bir misyon aracı" olarak tıbbî faaliyetler, Hıristiyanlığın ilk döneminden itibaren yürütülmekteydi. Hatta misyonerler bu yöntemi Hz. İsa'ya dayandırmaktadırlar. İncil'de Hz. İsa'ya atfen aktarılan pek çok mucizevî tedavi hadisesi tıpla misyon faaliyetinin irtibatı için bir referans addedilmektedir. Bu anlamda Matta İncil'inin IV. bâbında zikredilen 23.

[323] Woman's Foreign Missionary Society of the Presbyterian Church, *Hospitals in Syria*, Philadelphia 1907, s. 4-6.

[324] Richter, *History of Protestant Mission*, s. 157-158.

[326] Daniel Jerome Macgoven, *Claims of The Missionary Enterprise On The Medical Profession: An Address Delivered Before The Temperance Society of The College of Physicians And Surgeons of The University of The State of New York*, New York 1842, 24 s.; Gollock, River, Sand and Sun, s. 104.

ayet, bu referansa zemin teşkil eden ayetlerden biridir. "*Ve İsa bütün Celîl'i [Galilee] dolaşıp cemaatlerinde talim ederek melekûtun beşâretini vaaz ederdi. Ve halk arasında her türlü maraza ve her cins hastalığa şifa verirdi*."[327] meâlindeki ifadeler neden bu ayetin tercih edildiğini izah edecek niteliktedir.

Burada şu detaya da temas etmek gerekmektedir: Misyonerlerin itikadınca, Hz. İsa eliyle şifa bulan bütün hasta ve hastalıklar, onun sahip olduğu teknik ve teknolojik beceri sayesinde değil, sırf ona bahşedilen mucizenin eseri olarak mümkün olmaktaydı. İsa hiçbir tedavide birtakım pratik tıbbî uygulamalardan istifade etmemiş, aksine hastalara yalnızca dokunmak ya da onları 'okumak' suretiyle onlara şifa eriştirmişti.[328] Dolayısıyla misyonerlerin İsa'nın bu hususiyetine yaptıkları atıf, yürütmeyi planladıkları tıbbî misyonerlik için esasen bir teorik temel oluşturmaktan daha öteye gitmiyordu. Haliyle misyonerler için İsa, bir doktor gibi hastaların beden sağlığını iade etmekle beraber aslında onları ruhen de sağaltan bir manevi doktor mesabesindeydi. Onun eliyle iyileşenler ona karşı minnet besliyorlardı. İsa'nın bedenen ve ruhen tedavi ettiği hastalar, İsa'ya bu iyiliği karşılığında şükran borçlu oluyor, ona karşı iman ve sadakatleri artıyor ve onun davasını benimsemekte bir beis görmüyorlar; bilakis memnuniyetle onun dinini kabule meylediyorlardı.

Modern misyonerliğin doğduğu asır olarak kabul edilen 19. yüzyılın ilk yarısında başta İngiliz misyonerler olmak üzere dünyanın her tarafına gemiler dolusu misyoner grupları sevk ediliyordu. Misyon elemanlarının ulaştıkları ve faaliyete başladıkları bölgelerse daha çok medeniyetten mahrum, teknikten ve teknolojik imkân ve teçhizattan yoksun yerlerdi.[329] Hâlbuki Batı'da sanayi devriminin ardından tıp alanında da kaydedilen gelişmeler Doğu'yla kıyas kabul etmez derecede üstündü. 19. asrın ortaları özellikle ilaç, eczacılık, ameliyat ve hijyen bakımından önemli

---

[327] Söz konusu ayet meali, "el-İncîl alâ-Rivâyeti Matta el-Azîz" unvanıyla muhtemelen 1855'te Türkçe-İngilizce yayımlanan İncil nüshasından alıntılanmıştır. Osmanlı Arşivi'nde BOA, HR. İD. 2159/21 kodlu dosya içerisinde mevcut söz konusu nüshadan beni haberdar eden Kasım Hızlı'ya teşekkür ederim.

[328] İdirs Yücel, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri*, Ankara 2017, s. 80.

[329] J. Rutter Williamson, The *Healing of The Nations, A Treatise on Medical Missions, Statement and Appeal*, New York 1899, s. 35.

mesafelerin alındığı bir dönem oldu. Bu gelişmeler sayesinde salgın hastalıklara neden olan mikropların da keşfedildiği görüldü. Tıpta kat edilen bu mesafe sayesinde devrin tıpçı misyoneri artık tifo, kolera, veba, sıtma vb. pek çok salgınla baş edebilecek; birtakım ameliyatları anestezi sayesinde acısız gerçekleştirebilecek bir donanıma erişmişti.[330]

Misyoner örgütlerinin eleman sevk ettikleri haricî mıntıkalarda tıbbî becerileri dolayısıyla tercih ettikleri mütehassıslar, önce yalnız hastalığa yakalanan misyonerler ve aileleri için hizmet veriyorlardı. Daha sonra bu iş için hazırlanan ve tahsis edilen mahsus odalar ve binalarda bir istasyondaki "hasta ruhlar" için de hizmet vermek olanağı düşünüldü ve hayata geçirildi. Nitekim Hz. İsa da insanların yalnız maddi sıkıntı ve hastalıklarını tedavi etmiyor, ayrıca onları manen de sıhhat ve huzura erdiriyordu.

Okul faaliyetleri bahsinde değinildiği gibi, misyonerlerce hedef olarak belirlenip çıkarma yapılan ecnebi memleket halkı, onları daima hoş karşılayamayabiliyordu. Bu anlamda özellikle Anadolu'da yerleşik Doğu kiliselerinin hâkim olduğu mıntıkada şayet halk ve ruhban misyoner faaliyetlere nefes aldırmayacak kadar katı bir tutum takınıyorsa o yörede sağlık hizmeti gibi umuma açık ve dinî faaliyetle irtibatlandırılmayacak bir yöntem benimseniyordu. İnsanların öteden beri ihtiyaç duyduğu ve duymaya şüphesiz devam edeceği böyle bir hizmet genelde beklenen neticeyi veriyordu; misyonerler sağlık/hastane hizmeti sayesinde potansiyel mümin olarak gördüğü yerel halkla temasa geçmek imkânını rahatlıkla buluyorlardı. Bu faaliyetin de bir tebliğ yöntemi olduğunu sezen ruhbansa önce hastaneye gidenleri "dinden çıkmış" ilan etmiş, hatta bu kimselerden ölenlerin cenazelerine iştirak etmemiş olsa da daha sonra yumuşamıştı. Mesela Kudüs'te bu tip sağlık hizmeti kılıfıyla tebliğ faaliyeti yürüten Macgowen[331] isimli İngiliz misyoner, şehirden

---

[330] Yücel, *Amerikan Misyonerliği*, s. 84.

[331] Esasen Osmanlı Yahudilerine tebliğ için görevlendirilen Edward Macgowen hakkında detaylı biyografik bilgi için lütfen bkz. Efraim LEV-Yaron Perry, "Dr Edward Macgowan (1795–1860), a long-term pioneer physician in mid-nineteenth century Jerusalem: founder and director of the first modern hospital in the Holy Land", *Journal of Medical Biography*, XVI/1 (2008), s. 52-56.

ayrıldıktan bir müddet sonra geri dönünce ruhban kendisini şehrin girişinde karşılamış, bir hayli tazimde bulunmuştu.[332] Zaman zaman önyargılarını yıkmak mümkün olsa da esasen Anglikan-Protestan misyonerler de sırf bu köhnemiş ve yeniliğe kapalı zihniyetleri sebebiyle ruhbanlar ve ruhbanlık müessesesine karşı oldukça mesafeliydi.[333]

Verilen örneklerde de görülebileceği gibi tıbbî faaliyetler, misyonerlerin tebliğ için içlerine girdikleri toplulukların gösterdiği direnç ve muhalefeti bertaraf edebilmek, yerel halk nezdinde misyonerlere saygın bir konum kazandırabilmek[334] için tercih ettikleri metotlardan biri oldu. Çünkü tebliğ sadece sözlü olarak yapılırsa şüphe, önyargı ve kimi zaman düşmanlık uyandırabiliyordu. Hatta muhatabın gururunun örselendiği de oluyordu. Oysa sosyal hizmetler kılıfı altında sunulan ve ortak amaç güden çabalar (yani hastane, okul vb. faaliyetler) çıkması muhtemel münakaşaları engelliyor, kalpleri birbirine karşı açıyor, merhamet ve adalet hissi doğuruyordu.[335]

İngiliz misyonerlerce Osmanlı coğrafyasının muhtelif noktalarında tıbbî misyon için açılan hastane ve bu amaçla kullanılan sair mekanların işleyişi ve kadrosu şüphesiz kendisine mahsustu. İçerideki sistem ve günün akışı da sıradan bir hastaneye kıyasla farklıydı. Bir ibadethaneymiş gibi misyonerlerle beraber hasta erkek ve kadınlar da kendilerine mahsus odalarda ayin için yerlerini alıyorlar ve gün, sabahın ilk ışıklarıyla birlikte yapılan toplu ayinle başlıyordu.[336]

Bu şekilde İngiliz misyonerlerin tebliğ faaliyeti hastanede de ara verilmeden sürdürülüyordu. Mesela hastaneye tedavi için gelip doktor için sıra bekleyen hanım gruplarına hanım misyonerler, erkek gruplarınaysa erkek misyoner ve İncil-hânlar

[332] *CMS Missionary Register* (OCAK 1851), s. 374-375

[333] *The Christian's Petty Magazine*, XVII, (1862), s. 13

[334] Yücel, *Amerikan Misyonerliği*, s. 85.

[335] Charles Richmond Henderson, "Social Significance of Christianity in Modern Asia- III", *The Biblical World*, XLII/5 (1913), s. 277

[336] Gollock, *River, Sand and Sun*, s. 85; Smith and Choules, The Origin and History of Missions, I, s. 102.

yaklaşıp Kitab-ı Mukaddes'ten kıssalar naklediyorlar ve anlattıklarını izah ediyorlardı.[337]

Sağlık-evlerine bir vesileyle işi düşen, gördüğü tedavi ve muameleden sonra "Ben bir daha Müslüman'ım demem."[338] diyen hastalar oluyordu.

Yataklı hastalar da bu hizmetten azade değillerdi. Özellikle Müslüman olduğunu bilinen, yarı bilinçli yarı bilinçsiz yatağında uzanmış hastalara uğrayan bakıcı-misyonerler tebliğ ve muhataplarını dinlerinden döndürme faaliyetini aralıksız sürdürüyorlardı.[339]

Misyonerler tarafından işletilen şifahanelerde tedavi olmak ya da bir yakını için refakat etmek amacıyla bir biçimde oralara gelen kimseler, sözü edilen muhtelif yöntem ve söylemlerle tebliğe maruz kalıyorlardı. Az ya da çok onların söylediklerine, öğreti ya da tavsiyelerine kulak veren ve bunlara inanan hasta ya da hasta yakınları da dolaylı ve doğal birer misyonere dönüşmüş oluyordu.[340] Hastalar ve hasta yakınları gördüğü karşılıksız hizmetten doğal olarak memnun kalan ve orada muhatap olduğu birtakım dinî bilgileri çok fazla sorgulamadan tanıdık ve çevresine aktaran insanlar tabir caizse örtük birer misyon elemanı oluyordu. Bu tip insanların belki adları misyoner ve hususi kasıtları misyonerlik değildi, ama yaptıkları ve etraflarına sözlü olarak anlattıklarıyla misyonerlerin faaliyetlerine ortak olmuş oluyorlardı.

Tıbbî misyoner faaliyetlerin bir diğer ve kayda değer veçhesi de bu unvanla haricî istasyonlara giden sağlıkçı misyonerlerin ilgili yerin florasına dair bilgi toplamalarıydı. O günün tıbbı modern tıbba nispetle natürel terkiplere daha fazla başvuruyordu ve bu terkipler de şüphesiz bitkilerin karıştırılmasıyla elde edilebiliyordu. Bu anlamda muhtelif coğrafyaların bitki çeşitliliğini detaylı biçimde tespit edebilmek ve kayıt altına almak için işin uzmanı olan insanların bizzat söz konusu mıntıkalara gitmesi temin ediliyordu. Yoksa bu tip bir tespit yapılan kısa süreli seyahatlerle mümkün

[337] Aynı yer.
[338] *Hospitals in Syria*, s. 4.
[339] Gollock, *River, Sand and Sun*, s. 111.
[340] Gollock, *River, Sand and Sun*, s. 110.

olabilecek bir şey değildi.[341] Bu şekilde misyonerler tabiri caizse bir taşla, birkaç kuşu birden vurmuş oluyorlardı.

2.4. Gezici/seyyar faaliyetler:

Tebliğ faaliyetlerinde kullanılan yöntemlerden biri de gezici[342] misyoner ya da misyonerler grubunun 'imansız'ların mesken/mıntıkalarına bizzat gidip onlarla birebir muhatap olması ve davette bulunmalarıydı. Misyonerlerin bu tür sözlü/seyyar tebliğ faaliyetlerine kendilerince oluşturdukları jargonda "*street preaching*" yani "sokak vaazı" deniliyordu.[343]

İngiliz misyonerler umumiyetle komite merkezinden gelen talimat doğrultusunda Osmanlı coğrafyasının muhtelif noktalarına seyahate çıkıyor ve seyahat boyunca hem gözlem yapıp rapor tutuyorlar hem de tebliğ faaliyeti yürütüyorlardı. Yanlarına aldıkları İncil ve sair yayınları dağıtmak, muhtelif cemaatlere ait kiliselerde vaazlar vermek ya da fırsat buldukça ve davete elverişli birilerini gördükçe onlarla birebir sohbet etmek 'gezici tebliğ' yönteminin öne çıkan enstrümanlarıydı.[344] Seyyar misyonerlerce yürütülen seyahatlerin bir diğer amacı da dine döndürülmüş yeni müminlerin özellikle azınlıkta oldukları bölgelerde yalnız olmadıklarını onlara hatırlatmak, onlara hem moral açıdan destek vermek hem de manevi terakkilerini sürdürmelerini sağlamaktı.[345]

Seyyar misyon faaliyetleri bir açıdan yayıncılık faaliyetleriyle iç içe yürütülüyordu. Misyonerler önce muhataplarıyla tanışıyor ve ardından onların eğitim ve anlayış derecesine göre icap edenlere yanlarında taşıdıkları İncil ve sair dinî içerikli kitaplardan veriyorlardı.[346] Mesela İzmir merkezde ve misyonerlerin İzmir'de bir nevi

---

[341] MacGoven, *Claims of The Missionary Enterprise*, s. 8-9.

[342] Gollock, *River, Sand and Sun*, s. "179.

[343] *CMS Missionary Register*, (Ağustos) 1855: 349.

[344] *CMS Missionary Register* (Ağustos 1839), s. 373.

[345] *CMS Missionary Register* (Haziran 1850), s. 76.

[346] Benzer vakalar misyoner raporlarında yer aldığı gibi Osmanlı bürokrasisine de intikal ediyordu. 1848 yılında Nişan adında Protestanlaştırılmış bir Ermeni, Bursa'da yanlarında oturduğu İngiliz

karargâhı konumundaki Buca ilçesinde özellikle Bay Dalessio ve T. Wolters faaliyetlerini insanlarla birebir temas kurarak sürdürüyor ve bu şekilde münasebet peyda ettiklerine İncil'in muhtelif parçalarını ya da sair dua vb. risaleleri dağıtarak cemaatlerine yeni müminler katmaya çalışıyorlardı.[347] Şayet muhatapları zaten Hıristiyan'sa ve özellikle onların köhne kabul ettiği Doğu Kiliselerinden birine mensupsa sohbet aracılığıyla onların besledikleri yanlış itikatları düzeltmeye çalışıyorlardı.

İngiliz misyonerlerin birebir muhatap alıp kendi mezheplerine kazandıkları yeni müntesiplerden misyon adına istifade etmeleri de söz konusu oluyordu. Zeka ve çalışkanlıklarının yanı sıra ticaretle meşguliyetleriyle temayüz eden Ermeni milletinden[348] Protestanlaştırılmış olanlardan bazıları (Akhisar bölgesinde) temel birtakım ilmihal bilgilerine vâkıf kimselerdi. Birinin bakkala benzer bir dükkanı da vardı. Sattığı sair malzeme yanında bir raf da ilmihal, risale ve İncillere tahsis edilmişti. Yine bir başka Ermeni olan Montesanto'nun da eczanesi vardı; raflarda ilaçlarla birlikte İncil ve sair risaleler de boy gösteriyordu. Bu dükkanlara uğrayan ilgililere hem sözlü tebliğler yapılıyor hem de ellerine bazen ücretsiz bazen de muhatabın maddi imkanları doğrultusunda ücretle bu kitaplardan veriliyordu. Bu yöntemle amaçlanan şey orada mevcut potansiyel kitleyi birden ve topluca iman ettirmek değildi. Peyderpey gelenlerin zihinlerinde en azından hâlihazırda benimsedikleri itikat ve mezheplerine dair şüphe uyandırmak, onları inançlarını sorgulamaya sevk etmekti.[349]

Misyonerler gittikleri mıntıkada hedef kitlelerini gözlemler ve onlara karşı muhtelif retorik yöntemler denerlerdi.[350] Muhataplarının eğitim düzeyi, kültür seviyeleri ve

---

papazlardan temin ettiği ve Kütahya'da 3 Ermeni'ye gizlice verdiği 3 cilt kitap Kütahya Muhassılı Osman Bey tarafından ele geçirilip Hüdavendigâr Müşiri Mustafa Bey'e gönderilmiş ve Nişan'a ne yapmaları gerektiği sual edilmişti. Mustafa Bey de vaziyeti derhal Bâb-ı âli'ye iletmişti. (BOA, A.MKT. 133/75.)

[347] *CMS Missionary Register* (Ocak 1851), 102.

[348] "Caucasus Republics", *Lands and People*, III, 184.

[349] *CMS Missionary Register* (Ocak 1851), s. 105-106.

[350] *CMS Missionary Register* (Haziran 1840), s. 293-294.

merakları doğrultusunda ya direkt İslam ve Hıristiyanlık arasındaki akait ve dinî prensipler üzerine münakaşaya girişirler[351] ya da daha basit bir yol izleyerek mesela İslam ve Hıristiyan devletlerin siyasî ve soysal vaziyetleri hakkında karşılaştırmalar yaparak ötekilerin giderek çökmekte ve çözülmekteyken berikilerin (Hıristiyan devletler) sırf dinleri sebebiyle her geçen gün yükselmekte olduklarını ileri sürerlerdi.

Misyon faaliyetini yerleşik ve yerel bir cemaat oluşturulamamış mıntıkalarda bu şekilde gezici olarak sürdüren misyonerler, mesajlarını ilettikleri insanlardan birden ve tastamam bir iman beklemiyorlardı. İlk planda muhataplarının zihinlerinde şüphe uyandırmak ve onları inandıkları değerler hakkında bir şeyler sormaya yöneltmek yeterliydi.[352] Misyonerlerin yanlarına gittiği kimseler şayet içinde bulundukları manevî mahrumiyeti ikrar eder ve bir "Kurtarıcı" ihtiyaç/arayışı içinde olduklarını itiraf ederek onlara açılırlarsa bunlara "yeni başvuranlar" denirdi ve özel bir dikkatle üzerlerine düşülürdü. Günahlarından kurtulmak arzusunda olduklarını samimi bir biçimde gösterir ve kiliseyle tanışmak istediklerini bildirirlerse "vaftiz adayı" olarak sınıflandırılırlardı. Biraz ön-bilgi ve muayyen bir müddet sınamadan sonra vaftiz edilirlerdi. Hal ve tavırlarıyla bu ilahî ikrama boş yere muhatap olmadıklarını ispat ederlerse cemaate kabul edilir ve onun bir üyesi olurlardı. Ayine de iştirak etmek isterlerse bir defaya mahsus sadece "izleyici" olarak katılmalarına izin verilir ve ardından ayin için katılımcı adayı olurlardı. Bir müddet sonra da adaylıkları uygun görülür ve o dakikadan sonra ayinin bir parçası kabul edilirlerdi. Sayılan her bir aşamayı oluşturan bu cemaat sınıflarının her bireri (mesela çocuklar, bekâr erkekler, bekâr hanımlar, evliler, dullar vs.) için ayrı ayrı toplantılar tertip edilirdi. Her bir sınıfta onları alakadar eden uyarı ve tembihlerde bulunulur ve Kitab-ı Mukaddes'in öngördüğü bir yaşantı çerçevesi çizilirdi. Vaftiz edilen ve ayin müsaadesi alan her bir talip belirli aralıklarla bizzat misyonerleri ziyaret eder ve cemaate dair bilgiler alır ve nasihat dinlerdi.

[351] *CMS Missionary Register* (Ağustos 1839), s. 374.
[352] *CMS Missionary Register* (Haziran 1850), s. 76.

Misyonerler cemaatlerinin her bir ferdine ayrı önem verir, her birinin ne vaziyette olduğunu bilmek isterdi. Sair tebliğ faaliyetleri yanında bütün bunlara da vakit ayırması imkân harici olduğu için "mürtet"ler arasından hal ev etvârı tatmin edici olan ve cemaat tarafından saygı duyulanlardan kendisine bir asistan seçerdi. Her iki cins için de seçilen bu asistanlara tahsis edilen sınırları muayyen mıntıkalar olurdu ve asistanlar bu mıntıkada yer alan cemaati meskenlerinde ziyaret ederdi. Hastalara şifa diler, aralarında sulh ve dostluğu temin eder, ayrılıkları gidermeye çalışır ve ahengi sağlamaya uğraşırdı. Böylece kazanılan her bir insanın Kitab-ı Mukaddes'e uygun bir hayat yaşayıp yaşamadığı gözlenir; uygunsuz hareket sergileyenler cemaatten uzaklaştırılırdı, ta ki pişman olduğunu diliyle ikrar edip tavırlarıyla gösterinceye kadar.[353]

Kazanılan yeni müminlerin kaybedilmemesi ve yeni itikatlarına uygun bir yaşayış benimsemesi konusunda başka örnekler de yaşanıyordu. Mesela İzmir'de Dalessio ve Walters'ı ziyarete gelen bir Ortodoks Rum bir papaz, "*Şimdi Protestan olduğumu ifşa ve ilan edersem ruhban bana eziyet eder, dindaşlarım da beni aşağılar*." diye endişesini dile getirmişti. Muhataplarını her halükarda mezheplerine kazanmak isteyen Dalessio ve Walters da kendisine vaktiyle reform hareketlerine ön ayak olan Protestanları örnek vermiş ve "*Onlar ölüm ve işkence tehdidiyle karşı karşıya kalmalarına rağmen Protestanlığı benimsediklerini adeta haykırmışlardı*." diyerek muhataplarını cesaretlendirmeye çalışmışlardı. Onlara göre, şimdi hakkı ve hak kelamı söyleyemeyen, iman etmiş kabul edilemezdi. Kitab-ı Mukaddes'i bilen ve ona uygun yaşadığını düşünen, fakat onu insanlara tebliğ edebilmek için mücadele etmeyen bir papaz, tıpkı Tanrı'nın kendisine kabiliyet bahşetmesine rağmen bu kabiliyeti kullanmayarak adeta toprak altına gömen insana benzerdi. Öğrenmek önemliydi; ama yeterli olmazdı. Hele hayat gayesi ve işi tebliğ olan bir papaz için bu tamamen böyleydi. Eğer inanıyorsa bunu yaşayacak ve inandığını söylemekten geri durmayacaktı. Çok da rasyonel olmayan bu yaklaşıma bakılacak olursa İngiliz misyonerler kendilerine tâbi yeni müminler kazanmak ve cemaat oluşturmak

[353] Smith and Choules, The Origin and History of Missions, II, s. 179-180

konusunda bir hayli sıkıntı yaşıyorlardı. Özellikle yeni Protestanlaşan Doğu kilisesine mensup ruhbanın da cemaatlerine öncülük edip yeni müminler kazanmaya vesile olacakları düşünülerek bu tip riskli adımlar atması salık veriliyordu.

Misyonerler, yakınlaştıkları ve kendilerine çekmek istedikleri kitlelere dinlerini daha cazip göstermek için zaman zaman sözlü bazen de fiilî birtakım yapmacık tavırlar sergileyebiliyorlardı. Onların hâkim oryantalist söylem tarafından "durağanlıkla"[354] yaftalanan Doğu karşısında belirgin birtakım üstün vasıfları olması kaçınılmazdı. Bu söylem ve inanışa göre Batılılar ya da Hıristiyanlar "gayret, sabır ve azim sahibi" insanlardı ve İslamlarda (ya da gayr-ı müslim de olsa Doğulularda) bulunmayan bu vasıfların menşei Hıristiyanlıktı. Batı'nın özellikle 19. yüzyılda eriştiği refah ve elde ettiği her türlü kazanım hadisenin sadece zahirî yüzü, görünür olan kısmıydı. Bu refaha ve terakkiye vesile olan şey onların şüphesiz doğru ve doğrultucu kabul ettikleri inançlarıydı.[355] Hıristiyanlık ayrıca inananları maddi ve manevi anlamda taze tutan, ulvi duygularla besleyen biricik kaynaktı.

Misyonerler ayrıca gittikleri yerlerde genellikle hem yeni bir müminler cemaati oluşturmak hem de eldeki cemaati dine ısındırmak için yerine göre günde iki ve Pazar günleriyse üç defa ayin icra ediyorlardı. Ayinlerin yanı sıra birtakım dualar da okunuyor ve misyonerlerin sohbetleri de oluyordu. Tebliğ faaliyeti sonuç vermeye başladıktan ve intisap eden mürtetlerin sayısı belli bir yekuna ulaştıktan sonra ayin ve sohbet sıklığı azaltılabiliyordu.

Ortaya konulan bütün çabalara rağmen İngiliz misyonerlerin hedef aldıkları kitlelere davetlerini ulaştırabilmek için ilk kıvılcımı ateşleyebilmeleri, diğer bir deyişle söze girebilmeleri her zaman kolay olmuyordu. Potansiyel olarak davetlerine meyyal olduğunu düşündükleri kimseleri sözlü olarak yokladıktan sonra şayet sunacakları yeni inanca yönelik bir kabiliyet ve parıltı görürlerse tebliğe o zaman

[354] Gerek İslam dini ve gerekse peygamberi hakkında Batı'da yer etmiş pek çok fikri özetleyen bir şahsiyet olarak İngiliz müsteşrik/misyoner William Muir'in değerlendirmeleri örnek olarak verilebilir. Bilal Gökkır, "İngiliz Oryantalist-Misyoner Literatüründe Kur'an ve Peygamber", *VII. Kutlu Doğum Sempozyumu*, ed. İsmail Yakıt, Isparta 2004, s. 239-244.

[355] A. T. Mahan, "Twentieth-Century Christianity", *North American Review*, 199/701 (1914), s. 593.

girişebiliyorlardı. Muhataplarını vermek istedikleri mesaja kalben ısındırmak istiyorlarsa ve onlarda kısmî bir şahsiyet zaafı da sezmişlerse kimilerine para[356] bile verebiliyorlardı. Nitekim bu uygulamanın zaman zaman Türkiye'nin hatta dünyanın muhtelif yerlerinde günümüzde de uygulandığı görülmektedir.[357]İşte bu şekilde maddi bir karşılıkla yeni dine ısındırılan ve kazandırılan bağlılar, devam eden tebliğ sürecinin bir parçası olarak planlanan ve düzenlenen "İncil Okuma Dersleri"ne davet ediliyordu. Fakat misyonerlerin ders davetine muhtelif mıntıkalarda muntazaman katılan 6-7 kişi dışında fazlaca itibar eden olmuyordu. Hatta kimileri bu davete icabet için açıkça maddi beklenti içinde olduklarını söylüyorlardı. Muhtemelen bu itiraz ve beklentilerinin sebebi, bu insanların başlangıçta "özendirici" bir unsur olarak parayla cezbedilmeye çalışılmalarıydı. İlk davetle beraber maddi bir karşılık elde eden yeni sâlikler, sonradan külfet olarak algılanabilecek birtakım program, ayin vesaire için çağrıldıklarında bu tip dinî içerikli programları kendi manevi hanelerine sevap olarak işlenecek ameller değil de zoraki benimsedikleri dinin temsilcilerinin ricasıyla yaptıkları birer angaryaymış gibi değerlendiriyorlardı. Fakat yıllardır Akdeniz misyonunu canlansın diye oraya para aktaran Church Missionary Society'nin idarî merkezi, artık bu tip menfaat-perest sözde-sâliklere tolerans gösterilmemesini, onların kaprislerine alet olunmamasını emrediyordu.[358]

Amaç "Tanrı'nın sözünü" bir şekilde imansız kabul edilen kitleye ulaştırmak olunca bu gayretin boyutları çok farklı noktalara da varabiliyordu. Mesela Tataristan'da yetişkin Müslümanları dinlerinden döndürme çabaları sonuç vermeyince İngiliz

---

[356] McCoan, *Our New Protectorate*, s. 73. McCoan ayrıca parayla Hıristiyanlaştırılan pek çoklarının esasen öyle göründüğünü, fakat menfaatleri kalmadığında yeniden eski inançlarına döndüğünü pek çok defa dinlediğini kaydetmektedir.

[357] Ömer Topçu, *Protestanların Türkiye'deki Faaliyetleri*, (M. Ü. İlahiyat Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 57-61. Bu bağlamda örnek teşkil edebilecek dikkat çekici bir hadise de Bursa kazasına bağlı Timurtaş köyünde yaşanmıştı. Birtakım Protestan misyonerler yerel Rum halk arasına karışmış ve etraflarına bir hayli sâlik toplamayı başarmışlardı. Bir zaman sonra ciddi bir kitle haline dönüşünce Protestanlığı benimsemeyen diğer Rumlara eza vermeleri söz konusu olmuş; mesele İstanbul Rum Patriği tarafından zikredilen misyonerlerin oradan uzaklaştırılarak "meslûb olan emn ü âsâyiş ve rahatlarının i'âdesi husûsuna müsâ'ade-i merâhim-'âde-i seniyye[nin] bî-dirîğ ve erzân buyrulması" ricasıyla Bâb-ı Ali'ye iletilmişti. (BOA, A.DVN, 82/27, tarih: 14 Muharrem 1269/28 Ekim 1852.)

[358] *CMS Missionary Register* (Şubat 1853), 103.

misyonerler esir pazarından elde edilen çocuk ve gençler fidye karşılığında satın alınıyor ve Hıristiyan geleneklerine göre vaftiz edilip yetiştiriliyordu.[359]

Müslüman kadınları da ihmal etmeyen ve onları da irtidada davet için fırsat kollayan İngiliz misyonerler, İslam-Türk toplumun aile yapısına vâkıf olduklarını hissettiriyorlardı. İslam-Türk toplumunda kadının eşine her anlamda bağlılığından ve ondan habersiz iş göremeyeceğinden haberdar olan misyonerler onları ziyaret için özellikle Cuma günü, Cuma namazı saatlerini tercih ediyorlardı. Alışkanlık gereği o saatlerde bir araya gelen ve daha önce bir biçimde misyonerlerle irtibat kurup gizliden gizliye dinlerine intisap etmiş hanımlardan biri misyonerlerden edindiği bir İncil'den parçalar okuyordu.[360]

İngiliz misyonerler Anadolu'nun muhtelif noktalarında idari anlamda birer misyon istasyonu kurarak faaliyet yürütmekteydiler. İlk planda hedef kitle olarak benimsedikleri Doğu Hıristiyanlarının nüfusunun istasyon kurmayı gerektirecek çapta olmadığı noktalaraysa seyyar misyon ekibin sevk ediliyordu. Mesela 1830'ların sonunda ortalama nüfusu 60.000 olarak tahmin edilen Kütahya'da takriben 5.000 kadar Hıristiyan bulunuyordu ve misyonerler buraya götürülecek hizmetin seyyar bir ekiple halledilebileceği kanaatindeydi.[361] Gayr-i müslim azınlıklara ait okullar da bu seyahatler sırasında uğrak mekânlardandı. Yanlarında bulundurdukları Kitab-ı Mukaddes ve sair yayınlardan okul öğrencilerine de veriyorlar ve özellikle öğretmen ve müdürlerden öğrencilerine karşı dinî tebliğ faaliyetini önemsemeleri tavsiye ediliyordu.[362]

İngiliz misyonerler bilfiil işgallerine maruz kalan ya da siyasî olarak İngilizlerce hâkim olunan toplumlara kendi kültürlerini yayabilmek için kimi zaman önce onların dillerini öğrenip onlarla sıcak bir bağ kurmak yolunu tercih ediyorlardı, kimi zaman da kendi dillerini yetişkinler yerine çocuklara öğreterek toplumu asimile[363]

[359] Smith and Choules, *The Origin and History*, II, s. 218.
[360] Smith and Choules, aynı yer.
[361] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1839), s. 84.
[362] *CMS Missionary Register*, (Ağustos 1839), s. 379.
[363] *South Sea Islander*, s. 58.

faaliyetine katkı sunuyorlardı. Yani işgal tek boyutlu değil, çok boyutluydu ve yetişmekte olan nesillere dil yoluyla aşılanan kültür ve fikriyat toplumun sadece bugününü değil, geleceğini de ablukaya almayı hedefliyordu. Osmanlı topraklarında faaliyet yürüten misyonerler, özellikle ilk geldikleri yıllarda dil problemini henüz aşamamışken yerli ahaliden resmi ya da gayr-ı resmi tercümanlar ediniyor ve gerek ikili görüşmelerde gerekse tebliğ faaliyetlerinde bunlardan istifade ediyorlardı.[364]

Gezici/seyyar misyon faaliyetlerinin zaman zaman uçuk fikir sayılabilecek çapta geliştirildiği de görülüyordu. Özellikle İngiltere limanlarına uğrayan yolculara yönelik gerek İncil ve sair dinî neşriyatın dağıtılması, gerekse de sözlü telkin ve tebliğler yoluyla misyonerlik faaliyeti yürütüldüğü vakiydi. Dahilî faaliyet de gösteren İngiliz misyoner cemiyetlerinden bir kısmı bu iş için özel bütçe tahsisatı da yapmaktaydı. Bu faaliyet için terci edilen şehirler limanlarının işlek olduğu bilinen Plymouth, Southampton, Liverpool gibi kentlerdi. İngiliz ticaret gemileri yanında uluslararası ticaret ve seyahat gemileri tarafından da uğranılan bu kentlerin limanlarını sık sık ziyaret eden gezici misyonerler kısa ya da uzun süreli limana demirleyen gemilere uğruyor ve yolculara birtakım dinî talimatlar, telkinler ve tavsiyeler veriyor, mensubu oldukları cemiyetlerce tedarik edilen dinî-ahlakî kitapları yahut İncilleri dağıtıyorlardı.[365]

Özellikle gemilerde gerçekleştirilen bu gezici misyon faaliyetinin muhatabı sadece uluslar arası yolculuk yapan yolcular olmuyordu. İngiltere'den yahut Avrupa ve Amerika'nın muhtelif noktalarından Kudüs'e hac için giden yolcular da kendilerine mahsus gemilerle kutsal kabul ettikleri topraklara dinî görevlerini ifa için gidiyorlardı. Bu amaçla yola çıkan insanlar şüphesiz sıradan mümin ya da kafirlere oranla misyonerlerce aktarılacak kıssa, onlarca yapılacak telkinlere daha açık oluyorlardı. Zaman zaman misyonerlerin bir geminin güvertesinde toplanan ve sayıları 400-500'leri bulabilen kalabalıklara hitap ettikleri de görülüyordu.[366]

---

[364] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1839), s. 293.
[365] *CMS Missionary Register* (Aralık 1855), s. 494.
[366] *CMS Missionary Register* (Aralık 1855), s. 494-495.

Bu tip faaliyetin mekan ve muhatap bakımından bir hayli çeşitlilik gösterdiğini söylemek mümkündür. Bazen misyonerin şahsına ait evde, bazen yol üzerinde, zaman zaman öğrenci, öğrenci velisi ya da akrabalarından olan muhatabın evinde hane halkına, hane halklarının eş-dost ve akrabalarına, etraftaki okullarda görevli öğretmenlere ve onların yakınlarına ulaşılıyor, onlarla misyon adına temas kuruluyordu.[367]

Anadolu'da özellikle İzmir-Aydın-Denizli mıntıkası kadim kiliselere mensup Doğu Hıristiyanlarınca meskûndu. Protestan İngiliz misyonerleri de bahusus 1840-50'li yıllarda gezici-seyyar misyonlarını bu bölgelerde yoğunlaştırmışlardır. [368] Bu tercihlerine yol açan gerekçelerden biri, Müslüman Türklerle doğrudan muhatap olmanın sosyal ve idarî anlamda doğurduğu ve doğurabileceği problemlerdi. Gerek toplum, gerekse dini temsil eden ulema sınıfı "yoz ve kapalı" olarak [369] değerlendiriliyor ve dışarıdan gelen bu tip fail/ajanları hiç de hoş karşılamıyordu.

Bu geziler sırasında potansiyel mümin olarak gördükleri ve haber aldıkları isimlerle yakından ilgileniyorlar, onlara sözlü tebliğ yanında heybelerinde taşıdıkları muhtelif dillere çevrilmiş İncil ve sair dinî neşriyattan hediye ediyorlardı. Bu neşriyat ve özellikle İnciller kişilerin aydınlanması ve gerçek İsa'yı tanıyabilmesi için oldukça önemliydi; hatta bir "hayat ekmeği" (Bread of Life)[370] mesabesinde görülüyordu. Mesela 1846'da Söke'ye (Aydın) bir misyoner geldiğini haber alan bir Ermeni, oturduğu kahvehanede misyonerlerin gelişini beklemiş ve geldiklerinde kendilerinden Ermeni harfli Türkçe bir Eski Ahit rica etmişti.[371]

Church Missionary Society üyesi İngiliz misyoner Wolters, 1845 yılı Nisan ayında Akhisar'da Rumları ve 1832'de inşa edilmiş bir Rum kilisesini ziyaret etmiş, eşlik eden yerli ruhbanla birlikte kendileri için öğle yemeği hazırlıkları yapılan eve doğru giderlerken 2 Türk okuluna uğramışlardı. Muhtemelen bir sıbyan mektebi olan

[367] *CMS Missionary Register*, (Mayıs) 1850, s. 242.
[368] *CMS Missionary Register*, (Haziran) 1847), s. 265-266.
[369] "Turkey", *Lands and Peoples*, s. 249.
[370] *CMS Missionary Register*, (Ocak 1850), s. 3.
[371] *CMS Missionary Register* (Haziran) 1847), s. 266.

okulda ağırlıklı olarak erkek çocuklarının bulunduğunu, aralarında birkaç da kız çocuğunun olduğunu kaydediyordu. Öğrencilerden kiminin cüz hecelediğine, kiminin de hocanın karşısında Kur'an okuduğuna şahit olmuştu. Wolters, ders veren öğrencinin dışındaki talebelerin yüksek sesle çalıştıklarını, böyle bir ortamda hocanın ders veren öğrenciyi nasıl duyduğuna hayret ettiğini bildiriyordu. Okuldan ayrıldıktan sonra hocalardan birine birkaç Türkçe kitap göndermişti.[372] Herhangi bir şekilde ne oldukları belirtilmeyen bu kitapların da okumayı henüz öğrenen öğrenciler için hazırlanmış olan ve tezde de değerlendirilen *Medhal-i Ulûm* serisi olma ihtimali de vardır.

Misyonerler bu tip buluşmalarda birebir tebliğ yaparken muhataplarının inançları konusunda oldukça hassas olmalıydılar; başarı sağlayabilmeleri bu hassasiyete bağlıydı. Bir defa muhataplarına, onları "dinine döndürmek için" konuştuğu düşüncesini vermemeliydiler. Önce, sanki Hıristiyanlık değil de başka bir dinin elçisiymiş gibi, muhataplarına Hıristiyanlık hakkında ne düşündüklerini anlayabilecek sorular sormalıydılar. Takındıkları tavır bir şeyler öğretmeye ya da dayatmaya gelmiş bir insan değil, bir şeyler öğrenmek isteyen bir heveskâr pozu olmalıydı. Muhataplarına evvela kendi dinleri hakkında konuşma fırsatı vermeli, anlamak için sorular sormalı; böylece tesis edilen ünsiyetin ardından, şayet onlar da arzu ederlerse, Hıristiyanlığı anlatmaya girişmeliydiler.

Yine Ege bölgesinde faaliyetlerine devam eden CMS üyelerinden Bay Dalessio, İzmir'de 1847 yılının Kasım ayında uğradığı ve ağırlıklı olarak Rumların devam ettiği bir kahvehanede Türk müşterilerin de olduğunu fark edince Yunanlı muhataplarıyla yaptığı görüşmeye Türkçe devam etmişti. Amacı zaten Türkçe de bilen Rumlardan başka orada bulunan Türk müdavimlerin de dikkatini anlattıklarına çekmek ve onlara da tebliği ulaştırabilmekti. Spesifik olarak verilen bu örnekte de görüldüğü gibi misyonerler bulundukları mıntıkada konuşulan dilleri öğrenme ve icabı halinde kullanabilme potansiyel ve kıvraklığına sahipti.[373] Özellikle İzmir merkezde ve

[372] *CMS Missionary Register*, (Haziran 1845), s. 269.
[373] *CMS Missionary Register*, (Haziran 1847), s. 269.

faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları Buca'da İngiliz misyonerler bölgenin Müslüman Türk sakinlerine de ulaşmak, tebliği onlara da götürmek konusunda daha istekli ve kararlılardı. Fakat bu konuda başarılı olamıyorlardı. Bu başarısızlıkta kendilerine pay çıkarmak yerine, hesabı adeta Türk hükümetine kesiyorlardı. Zira Türkiye'de İncil'in serbestçe tebliğine müsaade yoktu. Öte yandan bu makus talihin ve kötü gidişatın değişmesi için de dua etmeyi ihmal etmiyorlardı: "Tanrım, İncil bu karanlık topraklarda da rahatça tebliğ edilebilsin!"[374] Fakat ilerleyen süreçte bu konuda yine arzu ettikleri başarıyı elde edememişler ve bu defa kanaatleri, "İncil'e en azılı muhalefetin Müslümanlar tarafından"[375] yapıldığı olmuştu.

Aktarılanlardan da anlaşılacağı gibi, misyonerlerin ait oldukları devletin dış politika araçlarından biri olduklarına şüphe yoktur. Araç olmak bağlamında misyonerler yalnız da değildir; oryantalistler de dolaylı ve doğrudan mensubu oldukları değerler sistemine ve siyaset merkezlerine hizmet ettiler. Politik amaçlar bir yana, gerek misyonerler, gerekse oryantalistlerin ellerinden çıkan hemen bütün metinlerde iki eğilim ağır basıyordu. Birinci olarak, 'Doğu'nun, aşırı şehvetin hüküm sürdüğü bir yer olduğu yolunda ısrarlı iddialar vardı. İkincisi ise, dünyanın bu bölgesinin, tabiatında mevcut olan şiddetle karakterize olmuş bir diyar olduğu iddiasıydı. Bu temalar önem ve önceliklerini Orta Çağ düşüncesinde kazanmışlardı. Eğer Doğulu halkların tembel, şehvet ve şiddet düşkünü ve kendilerini yönetmekten aciz oldukları öne sürülebilirse, o zaman emperyalistler müdahale etme ve yönetime el koyma konusunda kendilerini mazur gösterebileceklerdi.'[376] Bu tür gerekçelerden hareketle sömürgeciler, politik hakimiyet ve ekonomik sömürü için müdahalelerde bulundular. İşte misyonerler ve oryantalistler de bu söylem ve argümanların temel üreticisi ve yayıcısı konumundaydı.

Oryantalizm, İslam'ın yorumlanmasına yönelik yeni bir disiplin yaratmak için tasarlanmış bir sömürgeci strateji; misyonerlik de bu yorumu gerek İslam kitlesi nezdinde gerekse kendi anayurtlarındaki kamuoyu nezdinde yerleştirmek için bir

---

[374] *CMS Missionary Register*, (Haziran 1847), s. 268.
[375] Pierson, The Crisis of Missions, s. 118.
[376] Rana Kabbani'den naklen; *Europe's Myths of Orient*, Indiana 1986, s. 6.

aracıydı.[377] Öte yandan, eğer bu türden yorumlamalar sayesinde, Müslümanların kafalarında şüpheler yaratılıp çelişkiler arttırılabilirse o zaman İslam toplumunu bölmek, onların İslam'a olan bağlılığını zayıflatmak mümkün olacaktı. Fakat aynı zamanda İslam bu şekilde itibardan düşürülerek bir tehlike unsuru olmaktan çıkarılacak ve sömürgeciler İslam beldelerini hâkimiyet altına almaya güç yetirebilir hale geleceklerdi. Görülüyordu ki misyonerler, oryantalistler ve sömürgeciler, İslam memleketlerinde birbirlerinin çalışmalarını tamamladılar. Bunlardan ilki, İslam toplumunun zihnini iğfal etti; ikincisi demokrasi, milliyetçilik, siyasi partiler ve seçimler gibi Batılı ideolojik kavramlardan oluşan seküler modelleri, İslamların alışılageldik politik sistemlerinin yerine geçirmek suretiyle Müslüman toplumların yapısını değiştirdi. [378] Onlar aynı zamanda, kendi seküler kanunlarıyla birlikte İslam hukukunun yerini alan bir hukuk sistemi de getirdiler; nitekim Tanzimat ve Islahat fermanları da bu çabaların bir mahsulüydü.[379]

Mesele Osmanlı özelinde değerlendirildiğinde, Osmanlı topraklarında faaliyet yürüten İngiliz misyonerler de sırf siyasî ve ticarî nüfuz arayışında olan, zamanla Osmanlı'yı 'yarı-sömürge'ye dönüştüren hükümetlerinin işlerini daha da kolaylaştırmak için Müslüman kitlelerin inanç ve zihniyet dünyasını değiştirmeyi, sosyal ve kültürel olarak biçimsizleştirmeyi, onlara kendi inanç ve yaşayış biçimlerini benimsetmeyi hedeflemişlerdi. Gerçi, örnekleriyle açıklandığı gibi, hatırı sayılır İslam kitlesini Hıristiyanlaştırmak hedefini gerçekleştirebilmiş değildi. Sayılabilecek pek çok gerekçe bir yana Alman şarkiyatçı Carl H. Becker'ın iddiası bu başarısızlık konusunda ortaya atılan en makul sebeplerden biridir. Becker'a göre misyonerlerin temelde takip ettiği yöntem, harici misyon istasyonları eliyle Müslümanların Hıristiyanlaştırılması şeklinde tezahür etmişti. Müslümanları bu şekilde dinlerini terke icbar edip onları yeni bir inanca yöneltmek ve bu sayede sömürgeciliğin İslam topraklarında yerleşmesini sağlamak neredeyse imkansızdı. Zira bu yöntem, dinî

[377] Oryantalizm hakkında hem Batı hem de Doğu bakış açısının sunulduğu bir çalışma için bkz. Alim Arlı, *Oryantalizm Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, İstanbul 2014. Özellikle s. 15-34.

[378] Asaf Hüseyin, *Batının İslamla Kavgası*, İstanbul 2006, s. 48-49.

[379] Mümtaz'er Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1991, s. 60-63.

hassasiyetleri büyük oranda diri olan Doğu toplumlarını tahrik edici ve sömürgecilere karşı kışkırtıcı bir etkiye yol açmaktaydı. Bunu deneyen İngiliz ve Fransızlar alenen başarısız olmuşlardı.

Becker'a göre İslam sadece bir din olmaktan ziyade, inananların aklına ve kalbine işlemiş bir politik unsurdu. Haliyle sömürgeciler, artık modası geçmiş olan 'İslam'ı bir din meselesi olarak görmek' hatasından vazgeçmeli, onu 'dahilî ve haricî bir siyaset meselesi olarak' görmeye başlamalıydılar. Böylece Batı, Müslümanları Hıristiyanlaştırmak yerine onların benimsedikleri değerleri Avrupalılaştırmalı, değişen ve kendileriyle benzeşen bu yeni değerler sayesinde onları daha kolayca sevk ve idare edebileceğini bilmeliydi.

Benimsetilmek istenen Avrupalı değerlerin Müslümanlara empozesi de elbette tedricen olacaktı. Bunu temin edebilecek en sağlıklı yöntem de misyon mıntıkalarında tesis edilecek eğitim kurumları olabilirdi. Ayrıca seçilen yetenekli öğrenci ve kabiliyeti fark edilen muhtelif stajyer memurların eğitim ve staj için Avrupa'ya gönderilmesi[380] söz konusu değerler dönüşümü projesi için etkin bir yol olabilirdi. Nitekim Tanzimat döneminde Türkiye'de etkin mevkileri işgal eden devlet adamları ve sair bürokratlar da Batılı anlamda dönüşümün Avrupaî eğitim yoluyla gerçekleşebileceğine inanmaktaydı.[381] Avrupalıların bu yöntemi önemsemelerinin bir diğer gerekçesi de yüzyıllardır ürkülen ve ürküldüğü kadar istismar da edilen İslam'ın fanatik ve köktenci unsurlarından kurtulmak hedefiydi. Zira "İslam ancak Avrupa kültürü temelinde verilecek bir eğitimle [Avrupalılar için] bir tehlike olmaktan çıka[bilirdi]."[382]

---

[380] Bu konuda 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde Sultan İkinci Mahmud döneminden başlamak suretiyle girişimler söz konusu olmuştu. Mesele daha çok Sultan Mecid ve Abdülaziz dönemlerinde gündemde tutulmuş ve yüzyıl boyunca onlarca öğrenci yurt dışına gönderilmişti. Bu konu James W. Redhouse tarafından da İngiliz diplomatlara yazılan mektup vs.'de sıkça gündeme getirilmişti. (Add MS 39101, s. 11.)

[381] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1973, s. 198-199'dan naklen Arzu M. Nurdoğan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim*, İstanbul 2016, s. 14-15.

[382] Becker, "Staat und Mission in der Islamfrage" *Islamstudien*, II, (1932), s. 211, Özcan Taşçı, "C. H. Becker (1876-1933) Örneğinde Uygulamalı Oryantalizm (Angewandte Orientalistik)

İngiliz misyonerler de bu uğurda onlarca yıl Osmanlı topraklarında faaliyet göstermelerine rağmen ciddi başarı elde edebilmiş değillerdi; Müslüman'ken dinlerine döndürebildikleri kişi sayısı aşağı yukarı iki elin parmakları kadardı. Bu gerçekliğe rağmen misyonerler Türkiye'de özellikle iki istasyondan, İstanbul ve İzmir'den, vazgeçmiyorlardı. İmparatorluk gözle görülür bir zaaf içindeydi ve siyaseten düşülen bu alçaltıcı durum, Müslüman kitlede devletlerine ve dinlerine olan bağlılık ve inancı sarsmıştı. Yaşanan bu sarsıntı, İslam toplumunu bir boşluğa ve tutunmak ihtiyacını karşılamak için yeni arayışlara itiyordu. İşte İngiliz misyonerlerin gelişmeler bir türlü ışıltılı olmasa da Türkiye'de ısrarla kalışlarının yegane sebebi buydu.[383] Nitekim bu hareket, İngiliz misyoner faaliyetleri adına yapılan son hamlelerdi. Birkaç sene sonra saha, özellikle okullaşma çabalarını çok ciddi bir sistematiğe döken Amerikalı misyonerlere bırakıldı.

Anlayışı-Oryantalizm Çalışmalarının Siyasallaşma Süreci", *AÜİFD* 47 (2006), S. II: 153-154'ten naklen.

[383] *The Church Missionary Intelligencer*, (Ocak 1861), XII, s. 4.

III. BÖLÜM:

MİSYONER FAALİYETLERİN AMAÇ ve BAĞLANTILARI

Hıristiyan akidesi "oldu olası kütleleri kendi imanına kazanmak yolunda beşeriyete her çeşit tazyiki reva"[384] gördü, İncil araştırmacısı Peter T. O'Brien'ın deyimiyle "dünyanın altını üstüne getirdi".[385] *Büyük Görev*'le kendilerini vazifeli addeden Hıristiyan din adamları ve hatta bütün müntesipleri[386] bu inancın ortaya çıktığı

---

[384] Sâmiha Ayverdi, *Misyonerlik Karşısında Türkiye*, önsöz.

[385] Peter Thomas O'Brien, "Mission, Witness and the Coming of the Spirit", Bulletin for Biblical Research 9 (1999), 203; Ali Ulvi Özbey, "Savaş ve Çatışma Dönemlerinin Misyonerlik Faaliyetlerine Etkisi", *Genç Akademisyen Sempozyumu 2, Bildiriler Kitabı*, ed. Ahmet Akbai Bilal Toprak, Mardin 2016, 101-102.

Suriye'de yaşanan iç savaş sebebiyle ülkesini terk etmek ve başka ülkelere sığınmak durumunda kalan mültecilerin dinlerini değiştirmeye zorlandıkları dünya medyasına yansıdı. Bir başka iddia da Hıristiyanlığın ilticada tercih sebebi olması dolayısıyla mültecilerin "kendi iradeleri"yle Hıristiyanlığı kabul ettikleriydi. Haber için bkz. http://www.dailymail.co.uk/news/article-3225014/How-Muslim-migrants-converting-Christianity-Germany-hundreds-boost-chances-winning-asylum.html (Erişim tarihi, 10/09/2015).

[386] Max Warren, *The Calling of God: Four Essays in Missionary History*, Londra 1944, s. 62.

andan beri inandıkları prensiplerini tebliğ ve insanları İsa'ya ulaştırmak[387] ve onunla dost olmaya çağırmak için ellerinde İncilleri dolaşıp durdular.[388] Rönesans kiliseye ağır bir darbe indirmişti; kilise bu darbenin şiddetiyle tamamen ezilmemek gayretine düştü. Bir yandan "bilgi" silahıyla donanmaya çabalıyorken öte yandan organize ve zengin bir ruhani oluşum meydana getirdi. Amaç kiliseyi yok olmak tehlikesinden kurtarmak, uçurumdan almaktı; bu yolda kilise, mensup olduğu memleketin himayesini kazanmak için elindeki dinî enstrümanı siyasî otoriteye teslim etti.[389] Bu doğrultuda misyonerler, siyaset ve ticaret için bir nevi 'yol açıcı' niteliğindeydiler. İçine girdikleri topluma dair sosyo-kültürel ve siyasî, ekonomik, coğrafî içerikli raporlar üretip[390] söz konusu gruplara doğrudan/dolaylı yardımda bulunuyorlardı; tıpkı birer casus gibi.[391] Bir anlamda misyoner faaliyetlerle sömürgecilik saç örgüsü gibi birbirine girmiş ilişki ağı içindeydi. Bu tip raporların kimi zaman alelacele çalakalem yazıldığı, abartılı heyecanlara ve gereksiz detaylara temas edildiği fikri oluşabilir; fakat özellikle misyon faaliyetlerinin ilk evrelerinde daha çok sahayı taramak üzere gönderilmiş olan seçkin insanların kaleme aldığı bu metinlerin uzun vadeli ve kapsamlı bir plan çerçevesinde[392] oluşturulduğu düşünüldüğünde her bir satırının önemsenmesi gerekliliği de ortadadır.

Keşifler Çağı'yla beraber emperyalist ve merkantilist[393] emelleri doğrultusunda belli başlı Avrupalı devletler de askerî, siyasî ve elbette iktisadî anlamda hâkim oldukları

---

[387] Edwin Munsell Bliss, The *Missionary Enterprise, A Concise History of Its Objects, Methods and Extension*, Londra 1908, s. 4.

[388] Matta İncili, 28:19; CMS tarafından yayınlanan yazı, "The Constitution of CMS as a Community of Mission Service", 2, http://www.cms-uk.org/DesktopModules/Bring2mind/DMX/Download.aspx?Command=Core_Download&language=en-GB&EntryId=2463&PortalId=2&TabId=102 (Erişim tarihi, 10/10/2013).

[389] "Constantinople, Church Missionary Society", başlığı altında yer alan kısa rapor. *The Missionary Register*, (Ağustos 1819), s. 370.

[390] John Pickering, "Address at the First Annual Meeting", *JAOS*, I/1 (1843), s. 2.

[391] Duralı, Çağdaş İngiliz-Yahudi Medeniyeti, s. 94.

[392] Aksu, *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner*, s. 40.

[393] Merkantilizm: Endüstri Devrimine takaddüm eden ticarî dönemde özellikle kolonyal devletlerce takip edilen ekonomi politikasıydı. Askerî ve endüstriyel güç inşa edebilmek için başvurulan bir yöntem oldu. Merkantilizm hükümetlerin ticarî ve ekonomik hayata ve üretime doğrudan müdahalesine açık bir sistemdi. Üreticiyi ithal etmekten çok ihraç etmeye, ülkeye para ve

coğrafyalarda kilisenin misyoner faaliyetlerine göz yumdu, hatta arka çıktılar[394]. Niyetleri dünya çapında kendi dinlerine döndürülmüş dindar bir insanlık görmek değildi; zira 18 ve 19. yüzyıllar, bambaşka bir inanış ve yaşayış hevesiyle moderniteye koşan Avrupa için bir nevi hazırlık sınıfıydı. Zaten "o dakikadan sonra Avrupa'dan dini ve Allah'ı gaye edinen bir şey beklemek biraz hayalcilik olurdu." [395] Kapitalizm evrenseli hedefliyordu. Hedefine ulaşabilmek için var olan bütün gümrükleri imha etmek zorundaydı; hem maddi/ticari gümrükleri, hem de manevi/sosyal gümrükleri. Ticari gümrükleri aşabilmek için para ve teknolojinin gücünü sonuna kadar kullandı; başarılı da oldu. Manevi/sosyal gümrükleri yıkabilmek nispeten daha zordu. Zira "tüketim kalıpları bakımından yerine göre gümrüklerden daha dirençli olan insan davranışları" söz konusuydu[396]. İlgili memleket ve milletleri elverişli bir pazar haline getirebilmenin yolu bu mukavemeti kırmakla mümkün olabilirdi. Bu mukavemet, kendilerine mahsus kişiliklerini yok ederek İslam ülkeleriyle (konu özelinde Osmanlı Devleti'yle) tamamen kendi (Avrupa) yararına hizmet eden ilişkiler kurmak, İslam medeniyetine kendi medeniyetinin damgasını vurmak sayesinde kırılabilirdi.[397]

Misyonerlerin 19. yüzyılda benimsedikleri ve motivasyon kaynağı olarak öne çıkardıkları madde, İkinci Uyanış devresinin gelmiş olmasıydı. Artık yeryüzü, bir kez daha teşrif edecek olacak Hz. İsa için hazır hale getirilmeliydi. Özellikle Hz. İsa'nın doğduğu topraklar olan özelde Kudüs ve genel manada Orta Doğu, İsa'nın hâkimiyetiyle şereflenecek müstakbel milenyum ve Tanrı'nın krallığının tesisi için dînen hazır ve olgunlaşmış olmalıydı. Bu da o coğrafyanın Hıristiyanî doktrinle yeniden yoğrulması ve manevi bir kalıba dökülmesiyle mümkün olabilirdi. İşte

---

değerli maden akışına zorlayan bir yapıyı öngörüyordu. Detaylı bilgi için bkz. "Mercantilism", *Grolier Academic Encyclopedia*, XIII, 303.

[394] Sâmiha Ayverdi, *Misyonerlik Karşısında,* Önsöz.

[395] Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divan*, 2, (1996), s. 2.

[396] D. Mehmet Doğan, *Dil Kültür Yabancılaşma*, Ankara 2011, s. 18.

[397] Muhammed Hüseyin, *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi*, çev. Sezai Özel, İstanbul 2004, s. 9.

misyonerlerin zahirde görülen, üzerine binlerce sayfa güzelleme yazılan en büyük ülkülerinden biri buydu.

Bu maddenin yanı sıra açıkça görülmeyen, belki de gösterilmeyen ya da vurgulanmayan, başka ideal ve hatta görevleri daha vardı misyonerlerin: Mensubu oldukları devletlerin siyasî, ekonomik, diplomatik ve hatta jeo-stratejik çıkar ve ihtiyaçları doğrultusunda çalışmak, daha geniş çerçevede Batılı birtakım sermayedarların faaliyetlerine katkı sağlamak. Denildiği gibi, bu tip yan amaçlara da araç olan misyonerlerin hedef ülke bakımından en kritik fonksiyonları buydu. Onlar bir nevi Batılı sömürgeciliğinin apaçık ve gönüllü vasıtası, birer elçisiydi.[398]

Bu doğrultuda emperyal siyasetin yani kapitalizmin misyonerlik faaliyetlerinden beklentileri oldukça basitti: toplumların inandıkları, öz kültürlerini oluşturan maddi/manevi değerleri alt üst edip onları kimliksiz ve kişiliksiz hale getirmek[399], sömürgeci saldırılara karşı dirençlerini kırmak ve böylece istilacı güçlerin hükümranlıklarına boyun eğmelerini temin etmek. Çünkü 19. yüzyılla beraber özellikle Protestan misyonerlerin yöntemi tebliğ için gittikleri toplumları zor kullanarak dinlerinden döndürmek değildi. Aksine toplumların yabancı unsurlara göstereceği direncin dayanağını teşkil eden din, dil, maddi kültür, ferdî/sosyal hissiyat gibi özlerine ait birtakım kodları telkin ve özendirme yoluyla biçimsizleştirerek onları değiştirmek ve arzu edilen inanç ve şekle dönüştürmekti. Bu dönüşüm zaman zaman açık ve bazen de kapalı birtakım metotlarla yürütülüyordu ve nihayet yerli toplum bu sayede "daha nazik", "daha kültürlü" ve elbette "daha modern" bir görünüme kavuşuyordu.[400] Bunu yaparken öncelikli hedef dönüştürülmek istenen toplulukların tüketim ve yaşam alışkanlıklarını "geri, iptidai ve gülünç" göstermekti. Kendi alışkanlık ve değerlerinden tiksinti duymaya başlayan toplum değişime hazır kıvama gelmiş oluyordu. Böylece yerliler insan, toplum ve devlet düzeyinde kademe kademe "Batılı normlara göre" yeniden modellenmiş

[398] Yüksel Kanar, *Batı'nın Doğusu*, 292-296; Aksu, *İki Amerikalı Misyoner*, s. 38.

[399] Müjdat Öztürk, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul 2008, s. 16; Aksu, *İki Amerikalı Misyoner*, s. 38.

[400] Anna Johnston, *Missionary Writing and Empire*, Cambridge 2003, s. 13.

oluyordu. Maddeten olduğu kadar zihnen de sömürülen Osmanlı coğrafyasında misyonerlerin fonksiyonları böylece ve doğal olarak Batılı sermayenin işini kolaylaştırmıştı. Misyonerler yerli halkın sosyal ve kültürel kodlarıyla oynamış, yaşam biçimlerinin tahrifinde ve biçimsizleştirilip dönüştürülmesinde hayli etkin bir rol oynamışlardı.

Kilisenin ve misyonerlerin ilan edilen gayesi yerkürenin hiçbir noktasında 'ayak basılmadık' yer bırakmamak[401], "zaruret içindeki insanlığa İsa'nın gözüyle bakıp"[402] onlara merhamet eli uzatmak ve onların cehalet ve karanlıkta kalan ruhlarını kurtarmaktı. İnsan dindar bir hayvandı ve ilahi vahyi benimseyen herkesin kurtuluş için İncil'e ulaşabilmesi ve onu bizzat okuyarak dinini öğrenmesi gerekiyordu[403].

Misyonerler tebliğ için ayaklarına kadar gittikleri kitleleri modern bilgiyle de donatmak idealini güdüyorlardı. Haliyle kitlelere yaklaşırken Hıristiyan misyoneri ya hasta olanları iyileştirmek, ya cahilleri eğitmek ya da okul imkânı olmayan çocuklara ve gençlere bu imkânı sunmak yöntemlerini tercih ettiler. Öyle ki bir mahalde "hastane, okul ve matbaa"nın birlikte var olması oranın misyonerlerce mesken tutulduğunu işaret eder hale gelmişti.

Özellikle Sanayi Devrimi'ni müteakip dönemde Hazret-i İsa takipçileri esasen, "*beynelmilel tesîs-i hâkimiyet emel-i mücbirânesine düşmüş ve Roma makâm-ı ruhânîsi Avrupa'da takviye-i nüfûz ettikten sonra âlem-i Şark'a dahi icrâ-yı hüküm eylemek hırsına müptela olmuştu*".[404] Bir başka ifadeyle asıl maksat, emperyal bir iştahla dünyaya yayılan ekonomik ve siyasî hegemonyanın da yardımıyla "öteki"ni hem bedenen hem de ruhen sömürmekti. Misyonerler nazarında keşfedilen her coğrafya, her halk ve her inanış dönüştürülmesi gereken bir saha olarak algılanmıştı. Pazar ekonomisi ya da mesela yazılı kültürle henüz tanışmamış, uzak, kendi içine

[401] "The Missionary Career of Dr. Krapf", *The Church Missionary Intelligencer*, (Şubat 1882), s. 4.
[402] *EB*, XV, 576.
[403] *Christian's Penny Magazine* (Ocak 1836), V/187, s. 1.
[404] Halil Halid, *Fusûl-i Mütenevvi'a, I- İslam ile Nasrâniyet'in Münasebât-ı Asliyyesi*, İstanbul 1326, s. 7.

kapanık her topluluk kasırgayı andıran bu süreçten payını aldı[405]. Üretim tarzı değişmişti ve değişen üretim tarzı tüketim biçimlerini de değişime zorladı; artık İngilizlerin başını çektiği yeni bir çağa girilmişti[406]. Kapitalist ve emperyalist devletler daha fazla kazanmak için daha çok üretmek ve tabi daha çok satmak peşindeydiler. Üretilen ürünün satılabilmesi için yalnız anavatandaki değil, sömürge toplumlardaki kitlelerin de potansiyel bir "tüketici" olması gerekiyordu; yani hayat ve inanışlarının her şeyiyle değişmesi bir zaruretti. İşte misyonerler burada devreye girdi.

Ellerinde İncil'le sömürgelere koşan misyonerler, sömürgeleştirilen toplumların yalnız kalp ve ruhlarını değil; yeme-içme, giyim-kuşam ve eğlenme alışkanlıklarını da değiştirerek güya dünya hayatlarını da kurtarmak istediler. Yani askerî olarak elde edilen yeni coğrafyaların sâkinlerini hem kafa hem de kalben değiştirmek niyetindeydiler. Nitekim mesela Nijer'de misyonerlerin çabasıyla din değiştirmiş, ardından yine onların yönlendirmesiyle ticaret yapan ve elde ettiği başarıyla refah düzeyini yükselten birtakım kabileler, Müslüman olan diğer kabileleri de Hıristiyanlığa teşvikte örnek olarak ileri sürülüyordu. Hıristiyanlaşan o kabilelerin elde ettikleri ticarî başarı benimsedikleri yeni dine atfediliyor ve diğerleri de Hıristiyanlaşmaya özendiriliyordu.

Devletin siyasî ve ticarî hedefleriyle kol kola yürüyen[407] misyon sadece basit bir gereçti; gerçek apaçık ortadaydı. Asya ve Afrika'yı istilaya ve sömürmeye azmeden emperyalist Avrupa için misyonerler adeta birer yol açıcıydı[408]. Sömürgeleştirme faaliyetleri bir beldeye gönderilen misyoner ordularının peşi sıra gerçekleştiriliyordu. Bu orduları yetiştiren de bizzat devletti. Bu misyoner adaylarının eğitimi için mesela Hollanda Leiden Üniversitesi'nde özel bir bölüm bile ihdas edilmişti. Misyonerler

---

[405] Esra Danacığlu, "Karşılaştırmalı Bir Perspektiften 19.Yüzyılda Çin Ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan Misyoner Faaliyetleri", *ÇTTAD*, Yıl: 5, Sy. 12: 4-6.

[406] Teoman Duralı, a.g.e., 12.

[407] S. Crowther – J. C. Taylor, *The Gospel on the Banks of the Niger*, iv-v.

[408] Kanayo Louis Nwadialor, "Political Implications of The Missionary Enterprise And Its Background to Nationalism In Nigeria, 1870-1914", *Bassey Andah Journal*, IV, (2011), s. 109.

siyasî ve askerî işgalin adeta teminatıydı; mesela 1600'lerde siyasî işgalden az önce Güney Asya'ya ayak basan Hollandalı misyonerler belirlemelere göre 1721'de sadece Java'da 100.000 kişiyi Hıristiyanlaştırmayı başarmışlardı. Böylece siyasî işgal adeta zemine yayılmıştı[409]. "Beyaz adamın doymayan gözü ve hırsı, ırkının ahlakî değerlerine ters pek çok harbe yol aç[mış]tı."[410] "Dünya barışına hizmet etmek, vicdanlarının sesine kulak verip ellerindeki kanı yıkamaya ahdetmek"[411] bir retorikten ibaretti.

Yukarıda değinilen amaçlar göstermektedir ki misyonerler, benimsedikleri hedeflerin gerçekleşmesi için gerek siyasî, gerek ticarî ve gerekse ekonomik anlamda bağlı oldukları devletle temas ve dayanışma içindeydi. Bu dayanışma o dereceydi ki Burian'ın (1951) da dediği gibi İngiltere söz konusu olduğunda Kraliçe Elizabeth'ten bu yana "her İngiliz'in arkasında İngiltere'yi görmek, her İngiliz topluluğunun yerleştiği ülkede İngiliz İmparatorluğu'nun temellerinin atıldığını düşünmek"[412] yanlış olmazdı.

Özellikle Protestan İngiliz misyonerlerinin Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri büyük oranda siyasî maksatlı ve destekli olmuştu. Nitekim İngiliz misyoner cemiyetlerinin takip ettiği çizgi ve hedefler, mensubu bulundukları devletin Osmanlı Devleti üzerindeki ekonomik, siyasi vs. amaçlarıyla önemli ölçüde örtüşüyordu[413]. Haliyle İngiliz misyoner faaliyetleri, aynı zamanda İngiltere'nin bir işgal gücü olarak yayılma, sömürgeden nemalanma ve onu etki altına alma politikasına hizmet ediyordu.

Hindistan'ın resmen imparatorluğun bir parçası olmadan (1858) yaşananlar bu realiteye işaret eden adi vakalardandı. 1600'lerin başından itibaren ticarî faaliyetlere girişilen Hindistan'da 1813'te Doğu Hindistan Kumpanyası tüccarlarına verilen

---

[409] Bliss, *The Missionary Enterprize*, s. 54-55.

[410] W. E. Griffis, *Mighty England: The Story of the English People*, Philadelphia 1912, s. 275.

[411] "A Plea With Christians For The Cause Of Peace" *Advocate of Peace (1847-1884)*, VIII/22 (1850), s. 255.

[412] Orhan Burian, "Türk-İngiliz Münasebetinin İlk Yılları", *Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Dergisi*, IX/1-2 (1951), s. 2.

[413] Erkan Cevizliler, "İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme", *Tarihin Peşinde,* 12, (2014), s. 123.

imtiyazın yenilenmesi gündeme geldi. Yenilenen *East India Company Act* yani Doğu Hindistan Kumpanyası İmtiyazı'na bir "misyoner maddesi" de eklenmişti. Buna göre İngiltere yerlilerin menfaat ve saadeti için din ihraç edebilir[414] ve onlar anavatanın tattığı bu nimetten mahrum edilmezlerdi.

İngiltere, Osmanlılarla münasebetlerini de tıpkı Hindistan'da olduğu gibi 1581'de faaliyet imtiyazı alan The Levant (ya da Turkey) Company[415] aracılığıyla başlatmış ve sadece ticari değil, diplomatik ilişkilerini de uzun süre bu kumpanya eliyle yürütmüştü. Ticaret yolları ve akışı her ne kadar 17. asırla beraber büyük oranda Atlantik'e kaysa da İngiltere Doğu ticaretiyle hâlâ ciddi şekilde alakadardı ve bu konuda tekeli hiçbir surette Fransa ya da Hollanda'ya kaptırmak istemiyordu. Bu çabasına rağmen söz konusu kumpanya 18. yüzyılda ticarî ve ardından siyasî önceliğin Fransızlara kayışına engel olamadı. 18. yüzyılın sonunda Mısır'ın Fransızlarca işgali Doğu topraklarında Fransa'nın İngiltere'yle verdiği siyasî ve ticarî nüfuz mücadelesinin bir tezahürüydü. Bahsedilen işgal İngilizlerin verdiği destekle bertaraf edildi ve Mısır Fransızlardan temizlendi.[416] 1600'de Hindistan'da ticaret için krallıktan imtiyaz alan Doğu Hindistan Kumpanyası'yla başlayan Hint ticareti İngiltere için hayati bir öneme sahipti ve Hindistan'a giden yol olan Akdeniz'in herhangi bir rakip tarafından işgali İngiltere için katlanılabilir bir yük değildi. Haliyle İngiltere, Akdeniz'de hükümran olan Osmanlı Devleti'yle olan münasebetlerini son derece önemsiyordu. Fiilen siyasî ve askerî bir işgale kalkışmamıştı, ama başka bir devletin de böyle bir teşebbüste bulunmasına katiyen göz yummamıştı, yumamazdı.

Osmanlıların siyaseten sıkışmış ve ekonomik anlamda istismara açık olduğu bir süreçte Tanzimat, kuzeyde Rusya tehlikesinden sakınmak isteyen devletin var olabilmek için Avrupa'nın yardımına başvurmak zorunda kalışıyla doğdu. Bir nevi zorla dayatılan bir reform çabasıydı; din eksenli şekillenen yönetim ve sosyal düzeni seküler/din dışı unsurların belirleyici olduğu bir sistemle yeniden kurmayı amaçlıyordu. İmparatorluğun bir milletler ve inançlar mozaiği olduğunu bilen Batı,

---

[414] R. Heber Newton, "Religion and Religions", *The North American Review*, 178, (1904), s. 556.
[415] "Corporation", *EA*, VIII, 13.
[416] Mustafa Güler, *Cezzar Ahmed Paşa ve Akka Savunması*, İstanbul 2013, s. 118-119.

bu mozaiğin dağılmasından endişe eden Osmanlılara karşı bu gerçeği kullandı.[417] Tanzimat, hayatta kalabilmek için birtakım organlarını bağışlamak zorunda kalmak gibiydi. Avrupa Osmanlılardan, vatandaşı bulunan Hıristiyanlar için hem reform yapmasını istiyor hem de bu isteği Osmanlıların iç işlerine müdahale için bir fırsat olarak kullanıp adeta reformlara engel oluyordu.[418] Meseleye bugünden bakıldığında ve daha sade düşünüldüğünde niyetin Osmanlı sistemini reforme etmek, başta Hıristiyanlar olmak üzere devletin tebaası bulunan halklara daha müreffeh bir hayat temin etmek olmadığı, aksine artık parçalanması kararlaştırılan yapıya biraz daha direnebilmesi için kerhen zaman tanımak olduğu görülebilmektedir. Düvel-i muazzamanın söz konusu siyasetinden aldığı iradeyle Osmanlılara yeni bir ivme ve heyecanla eğilen misyonerler de çözülmeye giden bu süreçte[419] etkin bir rol oynadı.

3.1. Misyoner Faaliyetlerinin Siyasî Bağlantıları

19. yüzyılda bölgedeki İngiliz varlığı ticarî etkinlik aracılığıyla korunuyordu. Fakat bu etkinlik özellikle bugün Küçük Asya ve civarında İngiliz nüfuzunun ön plana çıkmasına vesile olamamıştı. Aksine aynı dönemde daha çok dinî enstrümanlarla Fransa ve Rusya nüfuz açısından İngiltere'ye nispetle çok daha etkin bir vaziyetteydi. Fakat yine aynı dönemde Rusya'nın hem doğuda hem de batıda önlenemez ilerleyişi İngiltere'yi ciddi anlamda rahatsız etmişti.[420]

Uzun yıllardan beri Fransa Katolikler, Rusya'ysa Ortodokslar aracılığıyla önemli ölçüde dinî ve siyasî etkinliğe/nüfuza sahipti. İngiltere'yse bu düzeyde yakın temas kurabileceği bir cemaate sahip değildi ve sanki İngiltere Akdeniz'in kendi çıkarları için ne kadar önemli olduğunu kavramakta gecikmişti.[421] 19. yüzyılın ilk çeyreği bu açıdan bir milat oldu. Doğu Akdeniz'deki diplomatik temsilcilik görevi, adı geçen kumpanyadan alınarak doğrudan Dışişleri Bakanlığı'na devredildi. Yine aynı süreçte

[417] Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, s. 60-63.
[418] Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, Princeton 1963, s. 8-9.
[419] Lyle L. Vander Werff, *Christian Mission to Muslims*, The Record, 99.
[420] Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Ankara 2003, s. 227-239.
[421] F. Edgar Bailey, "Palmerston ve Osmanlı Reformu, 1834-1839", ed. H. İnalcık - M. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 2006, s. 199.

İngiliz Protestan misyonerlerinin Malta'da organize olup Mısır, Suriye ve Filistin[422] başta olmak üzere Osmanlı coğrafyasında faaliyete geçmeleri, İngiltere'nin nüfuz mücadelesi açısından önemli bir adım oldu.[423] Misyonerlik faaliyetleri, zikredilen iki büyük güce karşı atılan engelleyici ve yayılmacı siyasî adımların ağır ama kararlılıkla yürütülen dolaylı bir boyutu oldu. İngiltere bu faaliyetler sayesinde topluma doğrudan nüfuz ederek özellikle Asya'da sosyal ve siyasî varlığını hissettirmek emelindeydi.[424]

Church of Missionary Society'ye bağlı papazların ilk defa 1815[425] yılında Osmanlı topraklarına gelişiyle beraber İngiliz misyoner faaliyetleri önlenemez bir biçimde yükselişe geçti. "Devlet resmen destek vermedi; faaliyetler neredeyse tamamen birtakım muazzez simaların teşebbüsleriyle, ilgili dindaşların maddi destekleriyle yürüyordu."[426] dense de esasen bürokrat hatta bilfiil İngiliz parlamentosunun misyoner faaliyetlere sağladığı yardım belgelenmişti.[427] Söz konusu destekte en büyük hisse, İngiliz elçisi ve konsoloslarınındı.[428] Özellikle uluslararası ticaretin yoğun

---

[422] W. S. Dumergue, "C.M.S. Work Among Mohammedans", *Church Missionary Intelligencer* (Ocak 1882), VII (Yeni Seri), s. 18.

[423] Cevizliler, "İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme", s. 124.

[424] David Urquhart, *Foreign Policy and Commerce: Speeches delivered at a Dinner Party given by the Commercial Community of Glasgow to David Urquhart, Esq., on the 23rd of May*, *1838*, Londra 1838, s. 3-4

[425] Bu tarihten CMS'ye bağlı İngiliz misyonerler Osmanlı coğrafyasını hedefleyerek Malta'ya gelmişler ve ardından 1819'da İstanbul'a yerleşmişlerdi. 1821'de Yunan isyanı patlak verince de Müslüman ahalinin gayr-ı müslim unsurlara gösterdiği tepkiden endişe ederek ülkeyi terk etmişler ve Türkiye'ye yeniden ancak 1830'ların başında gelebilmişlerdi. Konu hakkında bkz. CMS, *The Church Missionary Atlas, Containing An Account of the Varous Countries in Which the Church Missionary Society Labours and of Its Missionary Operations*, Londra 1879, s. 49-52.

[426] Stephen Neill, *A History of Christian Missions*, s. 214'ten aktaran Smyrnaios, "Manuals of Conversion", s. 119.

[427] Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, s. 140; Smyrnaios, "Manuals of Conversion", s. 119.

[428] İngiliz konsoloslar ve İstanbul'daki İngiliz elçisi ülkeye gelen İngiliz misyonerleri karşılıyor, faaliyetleri sırasında onlara sunulabilecek hiçbir yardımı esirgemiyorlardı. Bu anlamda daha 1818'de (Missionary Herald, XV, 128-129) İstanbul'a sevk edilen James Connor'ın "Here, too, by the interest of the British government, I can obtain whatever facilities for travellig I may require…" ifadesi dikkat çekicidir. Özellikle "-de, da" anlamına gelen ve bu cümlede "burada da" diye çevrilebilecek "too" bağlacı İngiliz hükümetinin nüfuzunu hissettirebildiği her noktada vatandaşlarına müzaheret etmeyi

olduğu mıntıkalarda misyonerler, İngiliz konsoloslarından yardım ve müzaheret görüyorlardı.[429] Bu konsoloslar kimi zaman İngiltere'de doğup büyüyen İngilizlerden olduğu gibi zaman zaman Osmanlı tebaiyetine mensupken bilahare İngiliz vatandaşlığına geçen kimselerden de olabiliyordu.[430]

Şu da bir gerçekti; haricî misyonlarda bulunan elçilik ve konsolosluklarda görev alan din adamları misyoner cemiyetlerinin birer üyesiydi.[431] Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında durum bu şekildeydi; yani misyonerler hem devlet, hem de misyoner cemiyetleri için çalışıyordu. Fakat şurası netti: Misyon faaliyetiyle İngiltere'nin siyasî ya da ticarî menfaatleri çakıştığında tercih edilen, menfaatler oluyordu.[432]

Osmanlı Devleti'nin 19. asrın ilk yarısında siyaseten ve askerî anlamda yaşadığı buhran,[433] karmaşık ve kısmen kontrolden azade ortamın[434] doğurduğu imkânlar

---

şiar edindiğini göstermesi bakımından önemlidir; detaylar için bkz. *CMS The Missionary Register* (Ağustos 1819), s. 370-371. Hıristiyan nüfusun tekil bile olsa yaşadığı sıkıntılara eğilmekten geri kalmıyordu. Mesela 1845 tarihli bir belgede işaret edildiği üzere Bilecik'in bir köyünde ailesiyle birlikte yaşarken Müslüman yapılıp ailesinden uzaklaştırılan Jouvan için İngiliz sefiri Bursa konsolosuna meseleyi çözme talimatı göndermişti. (BOA. HR.İD 1586/41; *CMS Missionary Register*, (Aralık 1818), s. 500.)

[429] Hatta İngiliz misyonerler sadece kendi vatandaşları olan İngiliz konsoloslardan değil, yeri geldiğinde diğer devlet temsilciliklerinden de destek görüyorlardı. Nitekim 1843 yılında Hollanda'nın İzmir konsolosu İngiliz CMS misyonerine Almanlara vaaz ve ayin düzenlemesi için şapelini kullanma izni vermişti. Bkz. *CMS Missionary Register*, (Temmuz 1843), s. 293.

[430] *CMS Missionary Register*, (Mart 1851), s. 142.

[431] E. H. Tejirian – R. S. Simon, *Conflict, Conquest and Conversion*, s. 101.

[432] Aksu, "Buzdağının Ötesi: American Board'un Kuruluşunda ve İlk Faaliyetlerinde (1810-1825) İngiliz Misyonerlerin Katkıları", *Kutadgu Bilig*, 13, (2008), s. 303-304.

[433] İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul 1971, s. 104-122.

[434] Şubat 1821'de başlayan, seneler süren ve Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla sonuçlanan isyanlar; bir müddetten beri nizamı bozan ve askerî ıslahata karşı çıkan yeniçeri ocağının ilgası; Mora Navarin'de "mütecâviz hükümetlerin çirkin saldırıları" sonucunda Osmanlı donanmasının neredeyse tamamen imhası; ordusuz ve donanmasız kalan devlete, Rusların tarihlerine "leke süren bir zebunküşlükle" saldırmaları, Rumeli ve Anadolu'da bir hayli mühim mevkiin kaybı; Fransızların birkaç yıldır abluka altında tuttukları Cezayir'in 1830'da işgali; ardından Mehmed Ali Paşa'nın isyanı; Nizip'te Osmanlı ordusunun Mısır ordusuna mağlup oluşu devleti hem askerî ve siyasî hem de sosyal anlamda büyük bir çöküntünün eşiğine sürükledi. Böyle buhranlı ve dar bir dönemde düvel-i muazzamanın da baskılarıyla ilan edilen Tanzimat; fermanın "usûl-i atîkayı bütün bütün tağyir ü tecdîd" eden yeni düzen sebebiyle yaşanan kafa karışıklığı ve karmaşa söz konusu dönemin seyrini izah için örnek verilebilir. İ. Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV, 104-126; ayrıca bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V, 128-142.

İngiliz misyoner faaliyetlerinin giderek ivme kazanmasına yol açtı. Gelişmelerin bu şekilde seyretmesine yol açan diğer bir sebep de "Katolik misyoner faaliyetlerinin, dolayısıyla Fransız nüfuzunun artışına engel olma isteğiydi".[435] Yürütülen çalışmalar ilk bakışta dinî ve mezhebî bir nitelik arz etse de esasen durum Fransa ve Rusya'ya karşı İngiltere'nin kullanabileceği Protestan kitlenin meydana getirilebilmesi çabasıydı[436]. İlerleyen dönemde adeta zorla oluşturulan bu Protestan kitlenin talep ve mağduriyetleri ileri sürülerek devlet üzerinde baskı oluşturulmuş ve onlar adına birtakım hak ve imtiyazlar elde edilmişti.[437]

Misyonerliğin propaganda metinlerinde hedef olarak ileri sürülen temel maddelerden biri "zaruret içindeki insanlara İsa'nın gözüyle bakıp onlara merhamet eli uzatmaktı". Daha geniş bir tabirle "amaç dünya üzerinde İsa'nın imparatorluğunu tesis etmekti!"[438] Osmanlı Devleti bağlamında güttükleri gaye "İncil'i 'Doğu'nun ölü kiliselerine' ulaştırmak, oraya yeniden hayat vermekti.[439] Bütün bu ifade ve iddialara rağmen gizliden gizliye yürütülen faaliyetlerin amaç ve kapsamı Devlet-i Aliyye'ye ait coğrafyada siyasî ve ekonomik tekel elde etmekti. Bu amaç uğrunda siyaset ve din elbirliği yapmıştı, karşılıklı lojistik ve maddi destek alışverişi içindeydi.

Misyonerler, ait oldukları toplum ve siyasî erkin başka ülkeler/topraklar üzerindeki emellerinin gerçekleşmesinde öncü ve istihbarî destek sağlıyorlar, elde ettikleri bilgileri gayet düzenli bir biçimde sömürgecilerin kullanımına arz ediyorlardı. Misyonerlerden önce bu işi büyük oranda casus[440] ya da seyyahlar görüyorlardı; fakat bu son iki tipin gittikleri mıntıkalarda, görev ya da seyahat sürelerinin mahdut

---

[435] Konu hakkında daha fazla bilgi için Orta Doğu'da Katolik, Protestan ve Ortodoksların iktidar mücadelesini detaylı biçimde aktaran E. H. Tejirian – R. S. Simon'ın *Conflict, Conquest and Conversion* başlıklı çalışmasına bakılabilir. (Özellikle şu bölüm, "Missionaries and European Diplomatic Competition", s. 94-114); Cevizliler, "İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme", s. 124.

[436] Cevizliler, aynı yer.

[437] BOA. A.DVN, 50/81; BOA. C.ADL, 13/852. Örnek olarak verilen belgelerde Protestanlaştırılan ve bir "cedîd millet" teşkil eden topluluk/cemaat için sair cemaatlere verilen imtiyaz ve beratlar gibi berat verilmesi talep ediliyor; ayrıca ölülerini yerleşik kilise mensuplarının tasallutuna maruz kalmadan gömebilecekleri yeni mezar yerleri isteniyordu.

[438] Rufus Anderson, *Foreign Missions: Their Relations and Claims*, New York 1869, s. 146.

[439] Richter, *History of Protestant Mission*, s. 90-94.

[440] Graham Evans, Jeffrey Newnham, "İstihbarat", *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, s. 320-321.

olması dolayısıyla, uzunca kalabilmek imkânları yoktu. Haliyle onlar tarafından yapılan gözlemler genellikle sığ ve yetersiz kalıyor ve doğal olarak bölgeye dair sosyal ve kültürel gerçekleri yansıtmaktan genellikle uzak oluyordu.[441] Bu gerekçeyle misyoner cemiyetlerine bağlı faaliyet yürüten ve bulundukları mıntıkada varlıkları diplomatlarca da meşrulaştırılan misyonerler, toplumlara dair daha uzun soluklu ve sağlıklı gözlem yapabilme imkânına sahiplerdi.

Birer gözlemci, hatta zaman zaman birer ajan gibi çalıştıkları gözlemlenen hem İngiliz hem de Amerikalı misyonerler tarafından kaleme alınan bu tip istihbarî raporlar, günlük ya da sair notlar yahut seyahatnameler, 18. yüzyılla birlikte Batı'da ortaya çıkan, kümülatif olarak büyüyen, kendini tashih etmek yerine her geçen dakika yineleyen ve yenileyen Oryantalist söylemin [442] esiri olmaktan kurtulamıyordu. Doğu ve Doğu insanı hakkında vukuflu yorum yapabilecek kadar bu coğrafyada kalan, kalmayı tercih eden misyonerler ve onlar tarafından ortaya konulan metinler, Doğu ve Doğulular hakkında hâkim oryantalist söylemin dışına çıkmak çabası içindeymiş gibi görünmüyordu. Batı'da karşılaşıldığında takdir edilmemesi imkânsız olan birtakım durumlar ve olgular Doğu'da görüldüğünde üzerinde durulmak bir yana, bahis konusu olmak şansına bile sahip değildi. Mesela Osmanlı idaresindeki Kudüs ya da İzmir ve İstanbul'da onlarca etnik ve dinî topluluğun bir arada ve beklenenin üzerinde bir asayiş ve sükun içerisinde yaşaması temasa dahi şayan bulunmayan çarpıcı bir hakikatti. Bunun yanı sıra bahsi geçen şehirlerde ya da herhangi başka bir noktada vuku bulan en ufak bir adlî vaka raporlara tafsilatıyla yansıyabiliyordu.[443] Bir de yaşanan bu tip olumsuzluklarda azınlıkların mağduriyeti söz konusu olduysa Batılı siyaset ve basın çevreleri bu durumu Osmanlı hükümeti aleyhine istismar etmekten geri durmuyordu.[444]

Ruhban sınıfı, özellikle İngilizler, vatandaşı oldukları ülkelerin haricî siyasetlerine de karışıyorlardı. Hususiyle ilgili ülke bir İslam beldesiyse ve içeride siyasî birtakım

---

[441] Teoman Duralı, *Çağdaş Kültürel Medeniyet*, İstanbul 2000, s. 157.
[442] Edward Said, Orientalism, 2-3.
[443] Aksu, *İki Amerikalı Misyoner*, s. 41-42.
[444] Pierson, The Crisis of Missions, s. 121.

ihtilaflar yaşanmaktaysa "lâbis-i libâs-ı katrânî" her bir ruhanî muhakkak söze giriyordu. Hatta böyle bir fırsat zuhur edince ruhban aralarındaki "mutat mezhep ihtilafını" bertaraf edip "yek-vücut ve yek-sadâ" bir galeyanla hedefe konulan memlekete saldırırlardı. Kilise kürsüleri Hıristiyan vaizler için adeta bir propaganda mecrası olurdu. İtham çoğu kere aynıydı: "Doğulu dindaşları olan Osmanlı Hıristiyanları vahşiyane ta'zîblere duçar" olmaktaydılar. Şöhretli ve itibarlı pek çok gazetelerin sütunları Doğu'dan gönderilen İslamların Hıristiyan kardeşlerine yaptıkları zulümlerle doluydu. Onları kurtarmak ancak hilalin yerine salîbi dikmekle mümkün olacaktı. Bu uğurda ruhban üzerine düşeni yapıyor, kürsülerden, birer gülle gibi, "*belagatlı nutuklar, ateşîn mev'izalar*" patlatıyorlardı.[445] Kamuoyunu tahrik için yapılan bu tip eylem ve özellikle Osmanlılar hakkında ileri sürülen bu kabil söylemlerin neredeyse tamamında "bunca tahripkar silaha sahip olan "Düvel-i Muazzama-i Hıristiyâniye" eleştiriliyordu; zira onlar birleşmek suretiyle Şark Hıristiyanlarını İslamların zulmünden ve Türklerin tagallübünden kurtarmak için yeterince mücadele etmiyorlardı.

İnkârı mümkün olmayacak derecede mensubu oldukları devlet ve hükümetlerin hizmetindeki[446] misyonerler ve bağlı oldukları cemiyetler, psikolojik harekât da yürütüyorlardı.[447] Düşman kabul edilen ülkenin bölünmesi, işgalin gerçekleşmesi ve verilen siyasî savaştan muzaffer ayrılabilmek için bu harekât son derece önemseniyordu. Bir yerde misyonerler siyasî ve askerî işgaller öncesi bir nevi öncü kuvvetler gibi değerlendiriliyordu. Onların işgali öngörülen toplum ve devletlere meşru ya da gayr-ı meşru yollarla sızmaları, sosyal ve kültürel yapı ve ilişkiler hakkında edindikleri izlenimleri siyasîlerle paylaşmaları esasen bu tür faaliyetlerin sadece dinî bir gayretkeşlik olmadığını açıkça ortaya koyuyordu. Nitekim Tahiti adasının 19. yüzyılda gerçekleşen işgalinden önce adaya yalnız İngiliz değil,

[445] Halil Halid, *Hilal ve Salîb Münazaası*, Mısır 1325, s. 39-40.

[446] Şinasi Gündüz, "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerler", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* II/1 (2002), s. 7.

[447] Müjdat Öztürk, *İsa'nın Hain Çocukları*, s. 24.

Hollandalı misyonerler de gitmiş ve faaliyetlere girişmişlerdi.[448] Zira Hollanda hükümeti, İngiliz misyonerlerin adaya iltifatını siyasî nüfuz çabası olarak yorumlamış ve misyoner hamlesini sırf bu mücadelede kendisinin de var olduğunu ispat için yapmıştı.

Dini tebliğ amacında olup finansman arayan misyonerlerle haricî topraklarda siyasî ve ekonomik menfaatlerini gözeterek faaliyet yürütmek derdinde olan iktidarlar, işbirliği yapıyorlardı. Misyonerlerle yapılan bu işbirliği özellikle siyasî iktidarlar için "uygun bir maske" olarak görülüyordu.[449] İngiltere söz konusu olunca siyasî arenada temsil gücü en yüksek kabul edilen ve İngiliz Kilisesi'nin de ruhanî reisi olarak görülen figür kral ya da kraliçeydi. İngiltere içinde ya da dışında faaliyet gösteren İngiliz misyonerlerinin de dinî ve dünyevî iktidarın en zirve sembolü olan kraliyet mensupları tarafından desteklendiğine[450] dair kayıtlar bulunmaktadır.

Misyonerlerin yürüttükleri faaliyetler, bir nevi yeni bir Haçlı Seferi'ydi. Top ve tüfekle girişilen bir harp dalgası değildi belki; fakat kaleler Tanrı'nın inayetiyle düşürülecekti. "Cehalet ve günah içinde kaybolan Doğu Hıristiyanlığını bu felaketten azade"[451] kılınacaktı. Haçlı Seferi benzetmesi muhakkak çarpıcı ve manidardı. Zira tek bir sınıf ya da zümre değildi saldırıya geçenler; din adamı, diplomatı ve tüccarıyla birlikte bütün bir İngiliz İmparatorluğu'ydu. Bu toplu saldırı/seferin itici sebebi siyasî ve dünyevî çıkar elde etmek hevesiydi. Bu saldırı sonucu edinilecek sömürge hem civar bölge için siyasî bir varlık ve etki alanı sağlayacak hem de hammadde geliri yanında mamul ürünlerin tüketimi için bir pazar işlevi görecekti. Bu ilişkiler ağını kısa bir tarihçe de vererek Danacıoğlu şöyle özetlemektedir:

"16. yüzyıla kadar şöyle ya da böyle benzer yayılım gücü ve hızı gösteren Hıristiyanlıkla Müslümanlık arasındaki denge bu yüzyıl sonrasında Avrupa'daki gelişmelerle değişir. Bu tarihten sonra dünya, merkezinde Batı ülkelerinin olduğu

---

[448] *South Sea Islander*, s. 128-129.

[449] Oğuz Akyüz, *Misyonerlerin Faaliyetleri ve Propaganda Teknikleri*, İstanbul 2007, s. 19.

[450] *CMS Missionary Register*, (Haziran 1855), 254.

[451] "Meetings In London Consequent On The Peace Congress", *Advocate of Peace*, VIII, 1-2 (1849), s. 22.

global bir ekonomik sisteme doğru dönüşüm geçirdi. Bu dönüşüm aynı zamanda Hıristiyanlığın hem "fetih" ve hem de "davet" aracılığıyla kürevî ölçekte bir yaygınlığa ulaşmasının maddi altyapısını hazırla[dı]. Yeni kıtaların fethi ve deniz yollarının keşfi Katolik misyonerliğini farklı dünyalara, yeni coğrafyalara taşı[dı]. Yaklaşık üç yüzyıl sonra 18. yüzyıl sonunda gerçekleşen Sanayi Devrimi'ne ise özellikle Protestan misyoner örgütlerindeki ani artış eşlik e[tti] ve İngiltere'nin Altın Çağı olarak adlandırılan 19. yüzyıl bu ülkede bir dizi misyoner örgütünün kuruluşu ile başla[dı]. …İngiliz örgütlerine kısa sürede Amerikalı benzerleri eklen[di], nihayetinde Protestan misyoner örgütleri diplomatlarının ve ticaret filolarının Doğu'ya, Batı'ya ya da Okyanusya'ya doğru yönelen rotasını bu defa 'Tanrı aşkına' olmak üzere, aynen izlemeye başlarlar."[452]

Açıktan ya da gizliden devletin desteğini alan İngiliz misyonerlerinin 19. yüzyılın ilk yıllarıyla birlikte Osmanlı'ya yönelişlerinde başlıca sebepleri şöyle sıralanabilir: Söz konusu coğrafyanın özellikle Hint kıtasına giden bir yol niteliğindeki jeopolitik ve jeo-stratejik önemi, Osmanlı topraklarının sahip olduğu verimlilik ve yer-altı, yer-üstü zenginliği, Hıristiyanlık için kutsal kabul edilen mekanların Osmanlı mülkü içerisinde[453] bulunması, Osmanlı Devleti'nin etnik ve dinî çeşitlilik arz eden demografik yapısı, misyonerlik çalışmalarına açık atıflar olmasa da Kapitülasyonların oluşturduğu uygun zemin, Osmanlı Devleti'nin azınlık ve yabancılara gösterdiği

[452] Esra Danacıoğlu Tamur, "Protestan Misyoner Faaliyetleri", s. 4.

[453] Özellikle bu madde misyonerler ve geniş manada Hıristiyanlar için "son derece aşağılayıcı" bir durum olarak kabul ediliyor, Müslümanların bu coğrafyadaki hâkimiyeti yozlaşmış Doğu Kilisesi'nin iflah olmayışına hamlediliyordu. Bkz. CMS, *The Church Missionary Atlas, Containing An Account of the Varous Countries in Which the Church Missionary Society Labours and of Its Missionary Operations*, s. 66.

müsamaha[454] ve Osmanlı Devleti'nin doğuda ve batıda içerisine itildiği olumsuz siyasî şartlar.[455]

İslam, misyonerler için bertaraf edilmesi gereken birincil engellerden biriydi. Zira İslam'ın pek çok muzır tesiri vardı:

"Bu itikadın 3 temel fenalığı var ve bunlar Kur'an itikatlarının kaynağı oldukça devam edecek. Evvela, çok-eşlilik, boşanma ve kölelik sürdürülüyor. Bu da toplumun ahlakını zedeliyor, aile hayatını zehirliyor ve sosyal düzeni bozuyor. İkincisi, düşünce hürriyeti ve dinde şahsî hüküm ezilip yok ediliyor. İslam'ı inkâr edenin cezası dün olduğu gibi bugün de kılıç! Müsamaha yok. Üçüncüsü, Hıristiyanlığın benimsenmesine bir mânia var. Hiçbir sistem hâkim olduğu topluluğu hakikatin ışığından bu derece mahrum edemezdi. Şayet İslam olmasaydı putperest Arabistan arzu edilen ruhanî hayata ve Mesih'in dinini kabul şerefine erişirdi. Muhammed'in kılıcı ve Kur'an medeniyetin, hürriyetin ve dünyanın henüz tanıyamadığı hakikatin en inatçı iki düşmanı…"

Batılılar nazarında İslam özünde durağandı; böyle kalmaya da mahkumdu. Tanrısı gibi faydasız, ilk prensip ve esası gibi hayatiyetten mahrumdu. Zira hayat aşktı, akışa katılmaktı, ilerlemekti. Kur'an'daki Tanrı bunlara tamamen kayıtsız; o değişimi ve gelişimi reddediyordu.

Böyle bir dinin İncil Beldelerinde hâkim olması hakikaten aşağılayıcıydı. İslam, Doğu'nun yaşantı ve doktrin olarak yozlaşmış, etrafındaki kâfirlere ışık olmak şuurunu kaybetmiş kiliseleri için bir nevi azap olarak gönderilmişti. Çökmüş, ezilmiş ve birçok parçaya ayrılmış Doğu Kiliseleri Müslümanların ihtidası için maalesef ciddi bir engeldi. Nitekim bu hakikati pek çok seyyah da itiraf ediyordu. Biri, Müslümanların "Bunların vaziyeti bizden iyi değil; hatta daha fena durumdalar.

---

[454] Özellikle yakın çağ olarak adlandırılan ve siyasî anlamda milliyetçilikle bağdaştırılan dönemde muhtelif imparatorluklar azınlıkları çoğunlukla bütünleştirme ve homojen bir kalıba sokma uğraşına girmişlerdi. Halbuki Osmanlı bu anlamda bir "çoğunluğa katma" gayreti gütmemiş, azınlıkları devletin varlığını noktaladığı âna dek iç işlerinde bağımsız birer entite olarak kabul etmişti. Bkz. Kirsten E. Schulze, Martin Stokes, Clom Campbell, *Ortadoğu'da Etnik ve Dinî Azınlıklar*, çev. Kenan Kalyon, İstanbul 2015, s. 16-17.

[455] Cevizliler, "İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme", s. 122-123.

Haliyle Kur'an İncil'den daha mükemmel." iddiasında bulunduklarını; bir başkası da yine Müslümanların "1200 yıldır Hıristiyanlarla iç içeyiz; biz bunların dini gibi bir din istemiyoruz!" dediklerini aktarıyordu.[456]

Misyonerler kendi dinleri nâmına bu aşağılayıcı vaziyetten kurtulmak için İslam'la mücadele etmek zorundaydılar. 19. yüzyıl söz konusu olduğunda da İslam'ın temsilcisi Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Yani misyonerlerin ajandalarındaki ilk hedef şüphesiz başta Türklerdi; diğer İslam toplumları Türklerden sonra geliyordu, hatta Türk demek zaten mutlak manada Müslüman demekti. İmansız demek olan "heathen" (kafir) ya da "infidel" (imansız) kavramları Batı'da ilk önce Türk'ü akla getiriyordu[457]. Dolayısıyla Asya misyonunun öncelikli hedeflerinden biri Osmanlı'nın egemen olduğu topraklardı; tebliğ faaliyetleri burada yoğunlaştı[458].

Özellikle bu coğrafyaya gelen/gönderilen ve kendilerini "hâdim-i insâniyet" addeden misyonerlerin nazarında herhangi bir Hıristiyan mezhebine mensup olmayan bir halk medeni sayılmıyordu. Haliyle amaçlarını "vazife-i temeddüniyye" olarak açıklayan ve kendilerini insaniyetin hizmetkârları kabul eden misyonerlerin hedef ve vazifeleri düşman ve vahşi kabul edilen İslam toplumlarını medenileştirmekti.

Bu doğrultuda Müslüman kitlenin kalplerini ve akıllarını kazanmak, onlarda köklü bir ahlak devrimi gerçekleştirmek[459] isteyen misyonerlerin İslam'ı ve Müslümanları etkisiz hale getirmesi ve onları kendi tanrılarına râm etmesi elbette kolay değildi. Bu büyük çaba, bir nevi kültür ve medeniyet transferini de şart koşuyordu[460]. Bu transferin gerçekleşmesi için aktarım yapılacak zemin ve toplumun da bunu kabule hazır hale getirilmesi gerekiyordu. Hatta sadece İsa Mesih'i kabule hazır hale gelmek de yeterli görülmüyordu; "*tebliğ götürülen herkes öyle ya da böyle onu benimsemeli,*

[456] CMS, *The Church Missionary Atlas, Containing An Account of the Varous Countries in Which the Church Missionary Society Labours and of Its Missionary Operations*, s. 65-66.

[457] Bliss, *The Missionary Enterprise*, s. 51

[458] Dana L. Robert, *Converting Colonialism: Visions and Realities in Mission History*, 1706-1914, Michigan, 2008, s. 76-77.

[459] Jowett, Christian Researches, s. 357

[460] Braudel, *A History of Civilizations*, s. 518.

vaftiz edilmeli ve İsa Mesih'in öğretilerini kabul etmeliydi. Bir milletin/toplumun kaderi ancak böyle değiştirilebilirdi"[461].

Osmanlıların 19. asrın ikinci yarısıyla beraber içine düştüğü siyasî ve askeri çıkmaz, misyonerlerde en büyük Deccal'in devrilmek üzere olduğuna dair bir umut yeşertmişti. Yüzyılın ilerleyen devresinde İslam'ın tamamen ortadan kalkmasını bekliyorlardı. Fakat süreç bekledikleri kadar basit ve hızlı ilerlemiyordu. İslam, dünya çapında karşı konulamaz bir hâkimiyet sağlayan kapitalist yeni düzene direnircesine ilerleme kaydetmeye devam etti. Ama Deccal'in helaki için çalışan misyonerlere siyasî destek de gecikmiyordu. Mesela Ümit Burnu'nda Müslüman Malay topluluğu artış ve yükselişini devam ettirince Hollandalı sömürge idaresi misyonerlere destek kararı almıştı.[462]

Nitekim İngiltere de bu noktada misyonerlere hiçbir bürokratik desteği esirgemedi. *London SPCK Among the Jews* yetkilisi Lord Ashley'nin Dışişleri Bakanı'na yazdığı muhtıra siyasî destek talep ve tahakkukuna bir işarettir.[463] Söz konusu bu muhtırada Ashley, Kudüs'teki İngiliz ve sair ecnebi Protestanlar için bir kilise ve din adamlarına mahsus bir müştemilat inşası için tavassut rica ediyordu.

Yine Cemiyet (*London SPCK Among the Jews/Londra Yahudiler Arasında Hıristiyanlığı Yayma Cemiyeti*);

"1- Hıristiyan bir devletin görevi, sahip olduğu ve hükmünü geçirdiği bütün arazisi üzerindeki tebaasının dinî eğitimini temin etmektir.

2- Bugün ilahî takdir icabı dünya üzerinde en geniş topraklara sahip olan İngiltere'nin bu anlamda yükü herkesten ve her devletten ağırdır.

3- İngiliz hükümeti uzak diyarlardaki vatandaşlarının bu ihtiyacını hakkıyla karşılayabilmekten acizdir." diyerek parlamentodan bizzat destek talep ediyordu. Bu doğrultuda "eğitim ve dinî terbiye noktasında üzerine düşeni yerine getirmek için

---

[461] A. T. Mahan, "Twentieth-Century Christianity", *North American Review*, 199/701 (1914), s. 594
[462] Robert, *Converting Colonialism,* s. 66.
[463] *The Ecclesiastical Gazette*, VII/82 (1845), s. 225.

mücadele edeceğini" açıkça beyan ediyor ve bu işi yürütürken herhangi bir engelle karşılaşmak istemediğini bildiriyordu[464].

Özellikle son maddede zikredilen "acziyet" cemiyetin siyasî erkten beklentisinin ne boyutta olduğunu ve siyasî iradenin bunu karşılamak noktasında yetersiz kaldığını açıkça ifade etmektedir. Tam da bu noktada cemiyet, var olan boşluğu hakkıyla doldurabileceğini, bu işi yaparken de destek bir yana hiçbir surette engellemeyle karşılaşmak istemediğini belirtmektedir[465].

İngiliz misyonerler bürokrasiden gördüğü desteğe aynı şekilde karşılık vermek durumundaydılar. Mesela 1827 yılında İskenderiye'de görevli Bay M., ölen bürokratlardan Henry Salt'un cenaze merasiminde konuşma yapmak üzere Britanya konsolosluğuna davet edilmişti. Yani dinî propaganda ajanları bürokratların nüfuzlarından istifade ettiği ölçüde o nüfuza hizmet de ediyordu. Aynı şekilde Hıristiyanlığa yeni kazandırılan kimselere uygulanan baskıyı hafifletmek adına konsolosluğun Osmanlı hükümetine baskı yaptığı da vaki idi.[466]

Misyonerler bahsettiğimiz siyasî, ticarî ve ekonomik desteği teminat altına almak endişesi taşıyorlardı. Bu amaçla, yaptıkları neşriyatı da bir araç olarak kullanıyorlardı. Okuru ve potansiyel cemiyet üyesini cezp etmek için yaptıkları yayınlarda vermek istedikleri mesajları genelde şahit oldukları yaşanmış (ya da bizim öyle sandığımız) bir vak'a üzerinden iletmeyi tercih ediyorlardı. Buna her bir yayından sayısız örnekler vermek mümkündür. Amaçlarının ne olduğu konusundaysa aşağıda aktarılan bölüm, konuya dair manidar bir örnek kabul edilebilir:

"31 Aralık, Pazar: Öğrencimiz olan iki çocuk arasında geçen bir konuşma nakledildi bana. Biri diğerine, "Merak ediyorum, öğretmenlerimizin zaman zaman bahsettiği 'Cemiyet' acaba neden minnet duymamız gereken bunca şey yapıyor bizim için."

---

[464] *CMS Missionary Register*, (Kasım 1839), s. 489-490.

[465] Sadece İngilizler değil, ABD'li misyonerler de devletin, bürokrasinin diplomatik desteğini arkalarına almışlardı. "Başka hiçbir faaliyet/grup ABD'li Hıristiyanları maddi destek için bu kadar sıkıştırmamış ve devleti diplomatik yardım için bu derece zorlamamıştı." (Edward Mead Earle'den naklen Cengiz Şişman, *Middle Eastern Studies*, s. 932.)

[466] CMS, *The Church Missionary Atlas*, s. 68-69.

deyince kısmen daha büyük olan öteki, “Pekala, sana bu Cemiyet’in tam anlamıyla ne olduğundan bahsedeyim. İngiltere ve Amerika’daki pek çok iyi insan Devrim sırasında ve ondan sonraki sefil ve perişan halimizi öğrenince aralarında para toplamış ve Bay Hildner’ı yetiştirmek üzere seçmişler. O da eğitimini tamamlayınca tutup Yunanistan’a göndermişler, ki bizim gibi fukara çocukları için bir okul açsın ve bizlerin de iyi birer insan olması için ihtiyaç duyduğumuz ve bize faydası dokunacak şeyleri bize öğretsin…”

Dikkat edilecek olursa Frederick Hildner, söz konusu vak‘aya bizzat şahit olduğunu söylememektedir; aksine böyle bir konuşmayı duyduğunu düşündüğümüz birinden nakletmektedir. Tam da o dönemde Yunanistan’ın muhtelif yerlerinde takriben 1100 kadar öğrencisi bulunan CMS ve yine o bölgede faaliyet gösteren ABCFM sosyal, terbiyevî ve kültürel anlamda bir şeyler kattıklarını düşündükleri Yunan toplumuna dinî telkin ve terbiye anlamında pek fazla bir şey veremiyordu. Bu realitenin en büyük gerekçesiyse başta patrik olmak üzere Ortodoks din adamlarının mezheplerinde ısrarcı ve caymaz tutumlarıydı. Fakat sahadaki misyonerler de faaliyetlerin devamı için merkezden gelecek yardımın kesilmemesini sağlamak adına pekâlâ bu tip “beyaz yalan”lara tevessül edebilirdi[467].

Misyonerlerin Osmanlı-İslam kitlesine yönelik çabaları arzu edilen neticeyi vermedi. Onlar da ‘yozlaşmış’ Doğu kilisesine yöneldiler. Yunanistan’ın özellikle 1830’ların sonu ve 40’ların başında oldukça verimli bir tebliğ sahası olarak ortaya çıkışı civar memleketlere moral etkisi bakımından takdirle karşılanıyordu[468]. Misyonerler arasında esen bu olumlu hava İslam toplumuna ulaşmak konusunda akıllarına başka bir yol getirmişti; Rumların misyon idealini hakkıyla benimsemeleri Anadolu’da iç içe yaşadıkları Müslümanların irtidadı[469] için çok önemli bir katkı sağlayacaktı. Fakat

---

[467] Smyrnaios, “Manuals of Conversion” : s. 137-138; *CMS Missionary Register*, (Şubat 1839), s. 293.

[468] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1839), s. 75.

[469] Enteresan bir biçimde Rumlardan Müslüman olan ya da Müslümanlaştırılan birileri de olduğunda olay, konsoloslar tarafından doğrudan İngiliz diplomatlara aksettiriliyor ve Bâb-ı âli’ye tepki gösteriliyordu. Örnek bir vaka için bkz. BOA, 1586/41. İlgili dosyada 40, 42, 43, 44, 45, 46 ve 47 numaralı gömleklerdeki belgeler de Fransa ve Avusturya gibi muhtelif devletlerin müdahil olduğu

bazıları bu çabadan da umutsuzdu, çünkü Doğu kilisesine mensup Hıristiyanlar da İslamlar gibi sapkın ve hurafeciydi.

Doğu'nun hemen bütün kadim kiliselerine mensup topluluklar cehalet, yozlaşmışlık ve hurafe bataklığına saplanmışlardı. Doğulu Hıristiyanlar, adeta putperestmişçesine birtakım kilise figürlerine ait putları ilah edinmeleriydi. İncil'i papazların inhisar ettiren sistem, "hissiz birtakım putlara ve suretlere tapmaya yanaşmayan, fakat bir başlarına da hakikati bulabilecek kadar donanım ve iradesi olmayan" kimseleri kurtarabilmeye imkân tanımıyordu. Onlar da maalesef küfür bataklığına saplanıp kalıyorlardı. Hiçbiri ruhsuz ayinlere katılmaktan başka bir şey yapmıyordu. Öncelikle bunlarda bir "tefahhus" (inquiry) uyandırılmalıydı. Ardından onlar eliyle de esas hedef olan Türklere ulaşılabilirdi; çünkü hemen hepsi Türkler ve Müslümanlarla iç içe yaşıyorlardı. Misyonerlerin amaçları İstanbul'daki kadim Ortodoks kilisesini bertaraf etmek, yeni mezhepler ihdas edip halkı bu mezheplere teşvik etmek ya da Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanların birer Doğulu olduklarını göz ardı edip tavır ve âdetlerini değiştirmeye kalkmak kesinlikle değildi; aksine kabuktan öze inip her şeyi ritüellere indirgeyen söz konusu zahirci bakış açılarını bırakmalarını, batına, imana yönelmelerini temin etmekti[470]. Misyonerler, fertlerin irade ve aramak azmini boğarcasına ele geçiren bu sistemden onları azade kılmak ve hakikate giden yolu işaret etmek istiyorlardı.[471]

Hıristiyan öğretisinden başka hedef kitleyi "modern bilgi"yle de donatmayı vaat ediyorlar ve donatıyorlardı. Ayrıca öncelikli hedef kitle olarak benimsenen Doğu Hıristiyanlarını cezbeden faaliyetlerinden biri de misyonerlerin, Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiremeyen kendileri gibi kitlelere yeni bir hayat müjdesi ve rüyasını sunmalarıydı.[472] Nitekim misyonerlerin "aydınlattığı" Ermenilerden bazıları grup grup bir araya geliyor, İncil vb. okumaları yapıp aralarında vaaz ve sohbetler yaparak toplumlarının uyanışına vesile oluyorlardı.

---

benzer vakalara dair ayrıntılar içermektedir.

[470] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1839), s. 80-81

[471] Dana L. Robert, *Converting Colonialism*, s. 69-70.

[472] Osman Turan, *Türkiye'de Siyasi Buhranın Kaynakları*, İstanbul 2017, s. 10-20.

19. yüzyılda hasta adam diye nitelendirilen imparatorluğa, özellikle Rusya ve İngiltere'nin siyasî ve sosyal anlamda yoğun bir baskısıyla, artık hayat hakkı tanınmak istenmiyordu. Etnik bir kaynaşmayla içten içe çalkanan devletin özellikle doğusu ve güneyinde baş gösteren Ermeni sorunu kesinlikle dahilî değil, haricî kaynaklıydı. Yaşanan huzursuzluğun ortaya çıkış sebebi, şüphesiz bölgedeki azınlık ve yabancı okullarında görevli öğretmenler ve hem Katolik hem de Protestan misyonerlerdi. Zaten İngiliz misyonerlerinin temel amaçlarından biri de özellikle çeşitli mezhep ve fırkaların (denomination) bulunduğu Doğu'da "tebliğ faaliyetini bilfiil yürütebilen, öz-destek sağlayan ve öz-idaresini geliştirmiş kiliseler kurmak" yoluyla hem özelde Hıristiyan kitleyi hem de umumi anlamda Osmanlı toplumunu ayrıştırmaktı.[473] Böylece her bir fırka ana kiliseden tamamen ayrılmış olacaktı; zaten gerek ruhanî açıdan gerekse öğretiler bağlamında uzak ve yabancı bir merkezin/idarenin kanaat ve itikatlarına bağlı kalmak imkânsızdı. Yaşanacak bu bağımsızlaşma, misyonerlerin de işini kolaylaştıracaktı. Zira misyonerler kadim kilise mensuplarına tebliğ yaparken gerek halkın ve gerekse halktan sorumlu din adamlarının tepkisiyle karşılaşıyordu. Şayet söz konusu bağımsızlaşma yaşanır ve yerel kiliseler tesis edilirse Ortodoks ve Katolik kilisesinin birer kolu kabul edilen yerel kilise ruhbanı üzerindeki baskı hafifler, misyonerlerin getirdiği yeni "din" de yadırganmaz ve şimdi gördüğü tepkiyi görmezdi.[474]

Hıristiyan misyonerlere göre, bir dünya dini olarak Hıristiyanlık ve özelde Protestanlık dünya üzerinde bağlıları bulunan inançlar arasında yegane hakikat kaynağıydı. Dolayısıyla etnik dinî akidelerin ortadan kaldırılıp yerine Hıristiyanlığın ikamesi gayet makul ve hatta bir zaruretti. Zira vaktiyle 'hakikat' hemen bütün inanç manzumelerinin ortak ve orijinal malıyken zamanla yaşanan yozlaşma ve işlenen günahlar yüzünden pek çok hurafe türemiş ve 'hakikat' hemen bütün diğer

---

[473] Thomas W. Knox, "European Influences in Asia", *The North American Review*, 344, (1885), s. 22

[474] "Should the Denominational Distinctions of Christian Lands Be Perpetuated on Mission Fields", *The American Journal of Theology*, XI/2 (1907), s. 188-189

inançlarca kaybedilmişti; Hıristiyanlık müstesna![475] Aslında bahsedilen yozlaşma bir dönem Hıristiyanlık için de söz konusuydu. Ruhbanlık ve kilisenin politikaya bulaşması sebebiyle gerek İsevîlik gerekse Musevîlik büyük kayıplar yaşamış ve ilki ancak yeni yeni toparlanmaya başlamıştı.

3.2. Misyoner Faaliyetlerinin Ticarî Bağlantıları

Avrupa, sanayi devriminin ardından üretim araç ve imkânlarını geliştirince üretilen mamullerin iç ve dış piyasaya arz edilebilmesi söz konusu olmuştu. Gerek deniz yolu ve gerekse İngiltere'nin başı çektiği, ardından Fransa, Almanya ve Belçika'nın hızla gelişim kaydettiği demiryolu ulaşım imkân ve ağları sayesinde Avrupa ekonomisi gün geçtikçe büyüdü ve yayıldı. Avrupalıların geniş ve zengin hinterlanda sahip liman, iskele, nehir vb. imkânları olan mıntıkalara ulaşmak arzusu bu anlamda ciddi bir potansiyele sahip bulunan Osmanlı topraklarının[476] hedef alınmasına yol açtı. 19. yüzyılın ortasında doğu-batı, kuzey ve güney ekseninde 40 milyonu aşkın[477] nüfusa sahip Osmanlıların, ellerindeki geniş coğrafya ve kaynaklara[478] ulaşıp bu toprakları ve toplumu, hem üretim hem de tüketim elemanı olarak değerlendirmek onların da istediği bir husustu. Ama öykünülen ve çabalanan ekonomik refah ve gelişimin tahakkuku için söz konusu coğrafyaya ulaşabilmek, kaynakları değerlendirebilmek yeni yol ve vasıtalara muhtaçtı. Bu noktada Avrupalı müteşebbis ve tüccarlarla Osmanlı Devleti'nin menfaatleri kısmen örtüşüyordu. Belki Osmanlılar mülklerinin bir tüketim pazarı olarak değerlendirilmesine izin vermiş olacaklardı, fakat bu sayede hem ulaşım imkân ve araçlarına kavuşacaklar hem de mevcut kaynaklarının keşfi ve kullanılabilir hale gelmesini sağlamış olacaklardı. İşe girişebilmek sermaye ve

---

[475] Henry C. Mabie, Paul Carus, Francis A. Christie, "Has Christianity the Moral Right to Supplant the Ethnic Faiths", *The American Journal of Theology*, XI/1 (1907), s. 1-4.

[476] Haroutine Mugurditch Dadavrian, *(1878-?) to Anson Phelps Stokes; New Haven, 7 January 1909, Papers of Cyrus Hamlin and George Washburn, 1850-1915*'ten naklen Emrah Şahin, *Errand into the East: A History of Evangelical American Protestant Missionaries and Their Missions to Ottoman Istanbul During the Nineteenth Century*, (Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004), s. 25.

[477] Frank S. Dobbins, *A Foreign Missionary Manual, Geographical, Synoptical, Statistical, And Bibliographical*, Philadelphia 1881, s. 49.

[478] N. G. Clark, *The Gospel in the Ottoman Empire*, s. 3.

teknik donanıma ihtiyaç gösteriyordu ve gözler bu konuda haliyle Avrupalı büyük sermayedarlara çevrilmek zorundaydı.[479]

Bahsedilen konjonktür sayesinde Osmanlı sınırları içerisinde ulaşım ve üretim yatırımı için imtiyaz ve müsaade alan şirketler, yalnız işleriyle meşgul olmakla kalmıyor; uyruğu oldukları devletler/hükümetler için önemli ve kıymetli stratejik bilgiler de elde ediyor ve bunları hükümetlerine sunuyorlardı. Doğal olarak istihbarî bir surete bürünen bu yapı sayesinde Avrupalı devletler kendilerine uzak ve yabancı bir coğrafyada ekonomik ve siyasî nüfuz alanı oluşturmak şansını elde ediyorlardı.[480]

Özellikle Hindistan'da kurduğu sömürge imparatorluğu sayesinde 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupalı denkleri karşısında neredeyse rakipsiz bir konum elde eden İngiltere için misyonerlerin bir başka örtük hizmeti daha vardı. İngiliz misyonerler kılık kıyafetleriyle hedef kitleye oldukça "cici" görünüyor ve bu görünüş aynı imkanlara sahip olmayan muhataplarına ne kadar pejmürde ve paspal olduklarını zımnen işaret ediyordu. Misyonerleri hemen tamamı kendi mamulleri olan böyle dikkat çekici bir kılıkta gören yerliler, onlara özeniyor ve onlar gibi görünebilmek için İngiliz mamullerine düşkün son derece hevesli birer müşteri oluveriyorlardı. Böylece misyonerler, kalitesi, cazibesi ve fiyatıyla dikkat çeken bu İngiliz tekstil ürünlerinin gönüllü ve doğal birer reklamcısı oluyorlardı.[481] Nitekim tekstil mamullerinin 1850'li yıllarda İngiltere'nin ihracat kalemi olarak %60'lık bir paya sahip oluşu, misyonerlerce sağlanan söz konusu desteği ispat eder nitelikteydi. Bu şekilde ihya edilen İngiliz sermayedarlar ve elbette genişleyen ticaret hacmi ve sathı sayesinde büyüyen sömürgecilik için misyonerler paha biçilmez birer unsur, diğer bir deyişle bir yol arkadaşıydı. Misyonerlerin gördükleri bu hizmete karşılık sermayedarlar da onlara bu hizmetlerinde destek olmaktan şüphesiz geri durmuyorlardı. Dünyanın en ücra noktalarına kadar giden bu çağdaş havarilere hamilik ediyorlar; onları yol

[479] Özellikle başkent İstanbul için pek çok proje düşünülmüş ve bunlardan bir kısmı tahakkuk ettirilmişti. Detaylar için bkz. Kasım Hızlı, *İstanbul'un Ulaşım Projeleri, İ.E.T.T. – İ.B.B.*, İstanbul, 2015.

[480] İlhan Ekinci, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti*, İstanbul 2007, s. 6-7.

[481] Durmuş Bulgur, "Ticaretten Sömürgeciliğe 19. Yüzyılda Hindistan ve İngiliz Hâkimiyeti", *Divan*, 17, (2004), s. 97-98.

masraflarını, çeşitli şahsi harcamalarını, yayıncılık için ihtiyaç duydukları matbaa giderlerini karşılıyorlar ve yaşadıkları ya da yaşayacakları sair sıkıntıları gidermekte onlara destek oluyorlardı. Osmanlı topraklarında 200 yılı aşkın süre faaliyet yürüten Levant Company (Akdeniz/Türkiye Kumpanyası) ve Hindistan'da kurulan The East India Company (Doğu Hindistan Şirketi) tarafından adı geçen bölgelere giden misyonerlere İngiliz tüccar ve sermayedarlarının sağladığı destek bu kabildendi.[482]

İngiltere için Levant Company yoluyla önemli İzmir, Halep, İstanbul gibi kozmopolit ticarî mıntıkalarına sızılan imparatorluk hakkında daha derinlemesine bilgi toplamanın başka yolları da vardı; misyonerlik ve oryantalizm gibi. Türk tefekkürünün önde gelen isimlerinden Cemil Meriç, oryantalistlerin Doğu'ya dair yaptıkları entelektüel katkıya da değinmekle beraber oryantalizmi "sömürgeciliğin keşif kolu"[483] olarak nitelendirmişti. Ayrıca her iki olguyu Batı'nın nasıl ve ne amaçla kullandığını izah eden isimlerden biri de Fuad Köprülü'ydü. "*İslam dini ve İslam dünyası hakkında 'kendi zamanlarına kadar yapılmış tedkiklerin neticesini toplayıp hulasa eden' terkibî mahiyette ve geniş okuyuculara hitap eden eserler yazmak, Garp müsteşrikleri arasında, XIX. asrın ikinci yarısından beri devam edip gelen bir an'anedir. Bir taraftan Hıristiyanlık tedkiklerinin ve misyonerlik faaliyetinin icap ettirdiği semitik filoloji ve İslam Tarihi çalışmaları, diğer taraftan milyonlarca İslam tebaaya mâlik büyük küçük müstemlekeci devletlerin siyasî ve idarî ihtiyaçları, nihayet, İslam memleketleriyle kuvvetli iktisadî münasebetlerde bulunan büyük sanayi memleketlerinin müşterilerini tanımak mecburiyeti, bilhassa XIX. asrın ikinci yarısından başlayarak 1914 harbine kadar Avrupa'da İslam tedkiklerinin inkişafına sebep olmuştur*."[484] diyen Köprülü, hem misyonerlerin hem de şarkiyatçıların aslında Batı adına ortak bir sömürü çabasının önemli bir aracı olduklarını işaret ediyordu.

---

[482] Ayşe Aksu, *İki Amerikalı Misyoner*, s. 40.

[483] Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İstanbul 1986, s. 61.

[484] W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü, (Mütercim tarafından kaleme alınan "Başlangıç" bölümü), Ankara 1984, s. XVIII-XIX.

Nitekim Edward Said de Oryantalizm üzerine kült kabul edilen çalışmasında onun bu ifadelerini teyit eder[485] mahiyette deliller serdetmiş, oryantalizmi adeta otopsi masasına yatırmıştır. Oryantalizm bu işlevi görmekte şüphesiz yalnız değildi; misyonerler de hakeza istilacı "*düvel-i Nasârâ'nın medeniyet neşretmek vazifesine*" uygun biçimde bu ideale hizmet etmişlerdi. Bundan ötürü olmalı ki, kilise ileri gelenlerinin bir kısmı, söz konusu müstevlilerin "*dünyanın en ücra köşelerine 'salib'in izini takip ederek gittiğini*" iftihar sadedinde beyan etmişlerdi.[486] Halil Halid Bey'e göre; "*böyle bir itiraftan istidlâl ed[ilecek] bir nokta vardır ki o da daima kılıç ve ateş ile muhât bir şekilde taşınan livâ-yı istilanın memalik-i gayr-ı Nasrâniye'ye dehşet-nümâ-yı duhûl olmasına rehberlik edenlerin başlıcaları papazlar*[dır]." Yani "insanlar arasında barışı nasihat eden Hazret-i İsa adına vazife yaptığını iddia eden ruhban", kılıç ve ateşle taşınan istila bayrağının[487] Hıristiyan olmayan topraklara girmesine rehberlik edenlerin başında gelmektedir. Sömürgecilerle işbirliği yapan bu tip ruhban için Herbert Spencer, kan dökücü vahşi kabile kâhinleri benzetmesini yapmış; onlar hakkında "insanlığın yüksek ideallerine hizmet etmek yerine, en adî ihtiraslarını terviç etmişlerdir"[488] demiştir.

Yukarıda da ifade edilmişti; misyoner faaliyetlerinin ucunda mutlaka anavatanın menfaati ve refahı için çabalamak ülküsü vardı. Bu ülkü doğrultusunda anavatanın sınırları ötesinde ulaşılan her bir mıntıkada anavatanla irtibat ve destek alışverişi devam ettiriliyordu. Söz konusu destek ve temas hemen yukarıda izah edilmeye çalışıldığı üzere siyasî olduğu gibi, ticarî mahiyette de oluyordu. Misyonerler gittikleri bölgede var olan tüccar vatandaşlarından yardım talep edebiliyor,[489]

---

[485] Edward Said, *Orientalism*, s. 123.

[486] Halil Halid, *Hilal ve Salîb Münazaası*, s. 34.

[487] Kılıcın bir "fetih" ve yayılma aracı olarak adeta İslam'la özdeşleştirildiği, İslam'ın insanları sevdirerek değil, zorla Müslüman yaptığı retoriğinin aksini iddia eden Batılı yazarlar da vardı. Bu konudaki mütalaaları için 19. yüzyılın önemli tarihçi ve siyasetçilerinden İngiliz Edward Augustus Freeman, *Comparative Politics: Six Lectures Read Before The Royal Institution in Jan. And Feb., 1873, With The Unity of History, The Rede Lecture Read Before The University of Cambridge*, May 29, 1872.

[488] Herbert Spencer, *Ecclesiastical Institutions: Being Part VI of the Principles of Sociology*, Edinburgh 1885, s. 775.

[489] *The Spirit of the Missions*, C. IV, S. 1 (Ocak 1839), 26-27.

gittikleri yeni mıntıkaya uyum sürecinde onlardan bürokratik ve maddi destek isteyebiliyorlardı[490].

Aynı şekilde Hıristiyan olmayan bir bölgede geçici/kalıcı olarak yerleşip ticarî faaliyet yürüten Hıristiyan tüccarlar da misyonerlerden istifade yollarını arıyorlardı. Yani söz konusu destek tek taraflı değil, karşılıklıydı.

İslam ve Hıristiyanlık mücadelesi üzerine "imâl-i fikr" eden 19. yüzyılın Türk düşünce hayatının önemli isimlerinden Halil Halid Bey misyoner ve tüccarların bu karşılıklı menfaat ilişkisine dair şu yerinde tespiti yapmıştı:

"Mesela Hıristiyan olmayan memâlikte neşr-i mezhep maddesi düvel-i müstevliye-i Nasârâ'nın tervîc-i ticaret mesleğiyle müttehiden cereyan ettirilebilir. Bu fikir hakkında kanaat hâsıl etmek için merâkiz-i azime-i ticarette bulunan bir kiliseye gidilmeli de bir mev'ize dinlemeli. Orada ne işitilecektir zannedilir? 'Haysiyet-i ticariyyenin ahlâk-ı ber-güzîde-i sâire gibi evsâf-ı Hıristiyâniye'den bulunduğu ve iyi Hıristiyanların memâlik-i ba'îdedeki teşebbüsât-ı kisbiyyelerini Cenâb-ı Hakk'ın mutlak mazhar-ı tevfikât eyleyeceği ve İncil'in misyonerler tarafından sokulduğu her diyara ticaret-i Nasrâniye'nin de gireceği velhasıl Salîb'in ticarete bir rehber-i hakiki olduğu' yollu sözler işitilir. Evet, zamanımızda Nasraniyet salîbi rehber-i ticaret ittihaz eylemiştir. Hatta bir İngiliz diplomatı bu hakikati Paris'teki İngiliz ticaret odası muvacehesinde 2 Kanun-ı Evvel 1902 tarihinde irad eylediği bir nutk-ı alenî ile teyit etmiş ve 'Misyonerler istidad-ı ticarîye tarik-i revaç açıyorlar' demişti."[491]

Halil Halid Bey'in bu satırlarda ifade ettiği gibi ruhban sınıfı (özellikle hariçte neşr-i Nasraniyet'le görevli olan misyonerler) dinlerini yayabilmek için zamanın ve

---

[490] Misyonerler bir bölgeye ilk defa gittiklerinde oraya yerleşmiş bulunan ırkdaşları ve orada ticaret yapan tüccar vatandaşlarından destek alıyorlardı. Misyonerler adına bu iki gruba verilmek üzere anavatandan gönderilen bir nevi "referans mektupları" (letter of introduction) vardı. Bkz. Smith and Choules, The Origin and History, II, s. 202. İngiliz idare sisteminin tepesinde bulunan hanedan da misyonerlerin yanındaydı. Kral IV. William (1830-1837) da misyoner faaliyetlerini bizzat destekliyordu. Zira onlar sayesinde ulaşılabilen toprakların uzaklığı ve faaliyet sahasının genişliği onu da etkilemişti. Nitekim 1830 yılında CMS'nin toplayabildiği yardım miktarı 35.000 küsur pounddu ve bunun yaklaşık 15 bini yani %42'si parlamento tarafından sağlanmıştı. A.g.e., 558.

[491] Halil Halid, *Hilal ve Salîb Münazaası*, s. 30-31

mekanın ihtiyaçları neyse ona göre hareket etmekte son derece mahirdiler. Mesela Hıristiyan tüccarların gelip yerleştikleri bir muhitte neşr-i mezhep için gelmiş olan misyonerler kilisede “ticaretin diğer pek çok güzel ahlak gibi Hıristiyanların evsafından olduğunu, iyi Hıristiyanların böyle uzak memleketlerde giriştikleri işlerde Allah’ın yardımıyla muhakkak başarılı olacaklarını ve İncil’in girdiği her yere Hıristiyan tüccarlarının da gireceğini” telkin ediyorlardı. Halid Bey’e göre misyonerler, tüccarlar için zaman zaman bir ticaret rehberi görevi görürlerdi. Nitekim 1902’de Paris’teki İngiliz Ticaret Odası’nda tertip edilen toplantıda bir İngiliz diplomat, misyonerlerin “ticaret için yol açıcı” olduklarını belirtmişti.

Misyonerlerin bu dolaylı yardımlarına karşılık tüccar ve sermayedarlar da onlara maddî/nakdî desteklerini esirgemiyorlardı. Yine Halil Halid Bey’in çarpıcı ifadeleriyle:

“…Tüccâr ve sermâyedârân arasında bu cemiyetlere mu‘âvenet-i nakdiye vasiyet edenlerin (…) garaz ve ıvazdan ârî olarak ibrâz-ı sehâvet etmiş olmaları ihtimâli pek de şüpheden âzâde değildir. Böyle bir zengîn adamın -ağleb-i ihtimâle göre- misyonerlerin gittikleri memâlik-i gayr-ı Nasrâniye ile münâsebât-ı kisbiyyesi bulunmuş olabilir. Yoksa öyle cennât-ı âliyâtta bir makam-ı râhat bulmak ümîdiyle kîse-i hayrı o kadar bol açmamış olsa gerektir. Bir fikr-i mütecessise göre bir adam neşr-i Nasrâniyet hizmeti uğrunda etmiş olduğu hediyye-i hayriyyesi ile ya eyyâm-ı hayâtında tama‘-ı iddihârdan ve dolayısıyla ihvân-ı beşeriyesinden bir haylisinin harabına sebep olduğundan nâşî kefâret-i zünûb ümîd etmiştir veya ticâret-i hâriciyeye pişdârlık eden o dindâr misyonerlere umûr-ı kisbiyyesini tervîç eylemelerinden dolayı fi‘len mukabele eylemek istemiştir. Bu ihtimâl-i ahîr akla daha yakīndir. Misyonerlerin Afrika içlerinde gûyâ Nasrânî ve medenî yapmak iddi‘âsında bulundukları yerlileri Avrupa’ya ihrâç olunan ham eşya ve nebâtât-ı sınâ‘iyye yetiştirmekte çalıştırmaları ve yine Afrika ve Asya’da ba‘zı Frenk şirketlerinin revâc-ı mu‘âmelâtına delâlet etmeleri dahi bu ihtimâl-i ahîri te’yîd eyler.”[492]

Yukarıdaki satırlarda da ifade edildiği gibi, misyoner cemiyetlerine yapılan 2 türlü yardım vardır: Birincisi, ciddi servet sahibi ve fakat evlenmek imkânı bulamamış

[492] Halil Halid, *Hilal ve Salîb Münazaası*, s. 32-33

hanımefendilerce yapılan yardımdır. Bu hanımefendilerin yardım yaparken taşıdıkları “hüsn-i niyetleri” hakkında akla şüphe doğuracak herhangi bir şey bulunamayabilir. Hayatta arzu ettikleri zevklere erişememiş bu gibi hanımefendiler “… hâl-i dalâlette kaldıkları papazlar tarafından telkīn-i ezhân-ı âmme olunagelen bunca gayr-ı Nasrânî efrâd-ı beşerin tarîk-i hidâyete götürüleceğine hizmet eylemek i‘tikâdıyla” servetlerini hiç düşünmeden misyoner cemiyetlerine bağışlarlar. Tek ümitleri vardır: kalben teselli bulmak ve hayatta tattıkları ümitsizliğin mükâfatını öte âlemde görebilmek. Ama diğer sınıfa giren “hayır” sahipleri için aynı “ıvazsızlık” söz konusu edilemez.

Cemiyetlere yardımcı olan ikinci takımsa tüccar ve sermayedarlardır. Bunların misyoner cemiyetlerine yardım ederken “… o kadınlar misillü garaz ve ıvazdan ârî olarak ibrâz-ı sehâvet etmiş olmaları ihtimâli pek de şüpheden âzâde değildir.” Böyle zengin tiplerin muhtemelen misyonerlerin gittikleri memleketlerde yürüttükleri birtakım ticarî faaliyetleri vardır; yoksa bunların maksatları “cennât-ı âliyatta” rahat bir makam bulmak değildir. Kimi sermayedar ve tüccarlar, misyoner faaliyetler için o derece para aktarmaktadırlar ki, bu cömertliğin ardında “cennât-ı âliyât”tan başka niyet ve dürtü aramak zorunda hissedilir. Yazar bu noktada iki muhtemel gerekçe ileri sürmektedir: Ya hayatı boyunca para biriktirmek ve dolayısıyla bir hayli insanın harabına sebep olan sermayedar/tüccar, bu bağışların günahlarına kefaret olmasını ümit etmiştir ya da “dış ticarete öncülük eden” o dindar misyonerlere, kazançlarına yardımcı oldukları için fiilen karşılıkta bulunmak istemiştir.[493]

Öte yandan bilinmektedir ki, misyoner faaliyetlerinin hız kazandığı 19. yüzyıl Batı tipi üretim tarzının özellikle yüzyılın son yarısında giderek yaygınlaştığı ve baskısını hissettirdiği bir döneme denk geliyordu. Üretilen tüketim fazlası mamulatın tüketilebilmesi için ihraç edilmesi şarttı. Zaten Doğu’ya tasallutun en temel gerekçelerinden biri ve başta geleni şüphesiz oradan maddî menfaat elde etmekti. Bu uğurda alenen ve acımasızca silahlar da kullanıldı. Mesela Doğu Hindistan Şirketi’nin hiçbir insanî ülküsü olmadı; ama pek çok yönden Doğu’yu etkisi altına

[493] Halil Halid, *Hilal ve Salîb Münazaası*, aynı yer.

aldı. Batı'nın fikir ve inançlarının Doğu'ya aktarılmasında temel araçlardan biri de bu şirketti.[494] Misyonerlik faaliyetlerinin de esas gayesiyse din kisvesi altında sızılan toplumlara Batı tipi bir sosyo-kültürel yaşantıyı benimsetmek, dolayısıyla onları üretmeksizin tüketmeye, yönetilmeye, bedenen ve zihnen aşılanmaya/akültürasyona[495] hazır hale getirmekti.[496] Nitekim Batı'nın entelektüel ve maddî üstünlüğü, ekonomik hakimiyeti bir kenara, o derece müthişti ki bütün direnişine rağmen Müslüman toplumlarını bu durumu kabule, bu döngünün pasif parçası olmaya zorluyordu.[497]

Başkalarının topraklarında sadece ticaret yapmak yerli halkı sosyal ve itikadî anlamda değiştirmeye yetmiyor; hususi bir misyon çalışması da gerekiyordu[498]. 'İlerleme' fikrini ideal olarak benimseyen misyonerlerin de "bir gözleri göklerdeyse diğeri muhakkak ve daima yerdeydi. Toplumu sadece ahlakî anlamda dönüştürmek kaygısını gütmediler, en önemli çabalarından biri de cemiyeti siyasî, sosyal, kültürel ve ticarî anlamda da değiştirmekti."[499]

İngiltere bir devlet politikası olarak ticareti son derece önemsiyordu. Zira sahip ve bilincinde olduğu jeo-stratejik konum onu bu politikaya yöneltiyordu. İngilizlere göre bir millet, diğer milletler nezdinde ticari varlığıyla yer tutabilirdi; kendi mevkii hakkında yeterli bilgi ve bilinci yoksa çökerdi. Bu bilinçsizlik idarî zaafa ve idarî zaaf

---

[494] Thomas W. Knox, "European Influences in Asia", *The North American Review*, 344, (1885), s. 141.

[495] Benzer ve misyonerlikle alakadar bir diğer kavram olan, kısaca "Hıristiyan-dışı toplumlara kilise öğretilerinin uyarlanması" anlamına gelen inkültürasyon için lütfen bkz. Ary A. Roest Crollius, "İnkültürasyon: Kültürler Karşılaşmasında İncil", çev. Mehmet Aydın, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, II/3 (2002), s. 165-169.

[496] İbrahim Berk, "Sömürgeciliğin Üçlü Sacayağı: Misyonerlik, Oryantalizm ve Reformizm", *II. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri*, Ankara 2003, s. 312; Akyüz, *Propaganda Teknikleri*, s. 13.

[497] H. A. R. Gibb, *Whither Islam*, Londra 1932, s. 170.

[498] Crowther – Taylor, a.g.e., 4.

[499] J. B. G. Okpalike – K. L. Nwadialor, "The Contributions of the Christian Missionaries in Building the Nigerian Nation, 1840-1960", *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, IV/2 (2015), s. 162-163.

da iflasa yol açardı. Çünkü bilgi, ticarî alışkanlıklar ve kabiliyetler de ticarî başarının ve elbette refahın temel unsurlarıdır[500].

Sağlıklı bir ticarî yapının temelini bilgi ve bilince dayandıran İngiltere'nin maddi gücü 19. asrın ilk yarısında büyük oranda tekstil ve ikinci yarısında da demir-çelik sanayine dayanıyordu. Haliyle sanayi üretiminin canlı tutulması siyasî erkin de başlıca amacıydı.[501] Misyoner faaliyetler de bu amaca hizmet eden bir araçtı.[502] Yoksa bahsedildiği gibi niyet ve ülküleri gittikleri ıssız yerleri 'cennet bahçesi'ne çevirmek; vahşilerin ruhlarını tazelemek, zihinlerini temizlemek ve kalplerini yumuşatmak[503] ya da en azından imansızları Hıristiyanlığın telkin ettiği 'orta yol'a sevk etmek değildi. Zaten 'tüccar millet' olmakla şöhret kazanan ve Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren İngilizlerin ürettiklerini dışarıda pazarlamak konusunda sıkıntı çektikleri söylenemezdi; kaldı ki misyonerlik faaliyetleri de devletin ticaret, dolayısıyla siyasetine katkı sağlıyordu.

Din, siyaset ve ticaretin sözde uyum içinde devam ettirildiği bu dengenin korunması İngiltere için hayati bir endişeydi. Devlet varlığını, edindiği devasa sömürgelere borçlu olduğunu biliyordu. Nitekim Urquhart "Menfaatlerimizi muhafazanın, refahımızı artırmanın biricik yolu sömürge imparatorluğumuzu ayakta tutmaktan geçiyor." [504] demekteydi. İngiltere ticareti sayesinde ayakta durabildiğinin farkındaydı; dolayısıyla ticarî çıkar ilişkisine girdiği siyasî müttefikleriyle geçimsizliğe düşmekten son derece çekiniyordu[505]. Bu maksatla ticaret yapılan devlet ve halk nezdinde zaman zaman huzursuzluk yaratan misyonerlik faaliyetlerine karşı tavır aldığı da oluyordu.

---

[500] Urquhart, *Foreign Policy*, s. 15.

[501] Braudel, *A History of Civilizations*, s. 378.

[502] Daniel Jerome MacGoven, *Claims of The Missionary Enterprise On The Medical Profession: An Address Delivered Before The Temperance Society of The College of Physicians And Surgeons of The University of The State of New York*, New York 1842, s. 7. H. R. Wellesley'den Vikont Palmerston'a (4 Kasım'da alındı), Büyükdere, 10 Ekim 1846. "Correspondence Respecting the Condition of Protestants in Turkey 1841-1851", No: 53, s. 58.

[503] MacGoven, *The Missionary Enterprise*, s. 8; *South Sea Islander*, s. 6-7.

[504] Urquhart, Foreign Policy, s. 21.

[505] Urquhart, Foreign Policy, s. 11-13.

Sırf zuhur edebileceği hesap edilen huzursuzluk kaygısıyla ticari faaliyet yürüten işgalci sömürgecilerin misyonerlerle karşı karşıya geldiği de oluyordu. İngiliz hükümet/yerel yönetim yetkilileri eğer menfaatleri zarar görecekse misyonerlerin faaliyetlerine kısıtlama getiriyorlardı.

Tüccarlar ve koloni yönetimleri kurulan yerel halkın dinî gelenek ve telakkileri karşısında mümkün mertebe hassastı; şayet yerlilerin yanlış bir tavır ve hareket karşısında tepki vermesinden endişe ediliyorsa misyonerlerin "dinden döndürme" faaliyetlerine göz yummakta hiç de rahat davranmıyorlardı.[506] Zaman zaman misyonerler halk nezdinde yürüttükleri tebliğ faaliyetinden ötürü işgalcilere karşı halkın tepkisine sebebiyet verebiliyor ve bu tepkiler halkın tüccar-sömürgecilere yaklaşımlarında olumsuzluk yaratıyordu. Ortaya çıkan bu durum tüccar-sömürgecilerin, hatta işin öteki ucundaki devletin maddi menfaatlerine halel getiriyor ve devlet bu gibi durumlarda misyoner yerine tüccar vatandaşını kollamayı ve onun menfaatlerini gözetmeyi tercih ediyordu. Hal böyle olunca misyonerler nazarında bu gibi tüccarlar İslam ve Müslümanlardan daha tehlikeli bir surete bürünebiliyordu.[507]

Yukarıda verilen izahat ve örneklerden de anlaşılacağı üzere, misyonerler emperyalist yayılmacı zihniyetin aktif bir uzvuydu. Emperyalist ve sömürgeci bir güç olarak başta İngiltere olmak üzere Düvel-i Muazzama diye nitelendirilen diğer Avrupa devletlerinin temel meselesi Doğu Sorunu bağlamında Türkiye'nin parçalanmasıydı. Zaten Türkiye 19. yüzyıl boyunca varlığına kerhen izin verilen, "daimî surette iz'âç edi[len] ve inkısama maruz bir halde tut[ul]mak"[508] istenen bir ülke konumundaydı. "Parçalanması 1826'dan beri tecrübe tarzında, 1856'dan beri de sistematik olarak"[509] gerçekleşiyordu. Özellikle Avrupa-yı Osmanî diye nitelendirilen Rumeli topraklarından Osmanlıların gerektiğinde cebren ve kanla

---

[506] Brian Holmes (editör), *Educational Policy and Mission Schools*, Londra 2014, Önsöz, s. xi.

[507] Robert, 83-84.

[508] Halil Halid, *Türk Hakimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, İstanbul 1341, s. 17.

[509] Thomas Erskine Holland, *The European Concert in the Eastern Question; A Collection of Treaties and Other Public Acts*, Oxford 1885, s. 2.

uzaklaştırılması, oradaki Bulgar, Sırp ve sair Hıristiyan milletlerin "Türk boyunduruğundan" kurtulması Batı ve özellikle İngiliz kamuoyunun öfke ve hınçla[510] dile getirdiği hususlardan biriydi. Sergiledikleri tavır ve ortaya konulan faaliyetlerine bakıldığında İngiliz misyonerlerinin de birer vatandaşı oldukları ülkenin kontrolü/koruması altında ve bu bilinçle hareket ettikleri görülmektedir. Gerek siyasî, gerekse ticarî unsurlarla sürekli temas ve işbirliği içinde yürütülen misyoner faaliyetleri 'Tanrı aşkına' gittiği anavatandan uzak beldelerde imparatorluk için pazar temin etmek amacına hizmet etti. Bu hizmet kimi zaman oldukça alenileşiyor, kimi zamansa din kisvesinin ardına gizlenebiliyordu.

Son olarak şu da ilave edilmelidir ki, yöntem bölümünde de örnekleri görüldüğü gibi misyonerler, içine girdikleri toplumun kemikleşmiş ve gelenekselleşmiş inanış ve yaşayışını değiştirmenin, kitlevî olarak hareket kabiliyeti olan ve kitleden kopmaktan endişe edecek temel grubunu genelde hedef almazdı. Bunun yerine söz konusu toplumun ana-akım inanç ve alışkanlıklarını benimsemeyen, toplum nazarında marjinal ve köşeye itilmiş görünen grup ve tipleri dikkate alır ve öncelikle onlara yaklaşmayı amaçlardı. Bu dışlanan ve hâkim inancın dışında kalan topluluklar daha çabuk ikna edilmeye, hatta kendilerini ötekileştiren hâkim unsura karşı bilenmeye hazır kitlelerdi. Bu hazır oluş onların temel ve hâkim unsur karşısında kendilerine avantaj sağlayacak destek, beceri ve dayanışmaya açık olmalarını temin ediyordu. Misyonerler vasıtasıyla aldıkları eğitim, kazandıkları sosyal, ekonomik ve bazen siyasî statü onları hâkim unsur karşısında doğal olarak üstün hale getiriyor ve bu üstünlük yoluyla elde ettikleri ya da edecekleri mevkilerde vaktiyle marjinalleştirildikleri topluma hükmedebilecek statü kazanıyorlardı. Böylece misyonerler sayesinde kazandıkları bu statüyü de onların doğrudan ya da dolaylı olarak yönlendirmeleriyle adeta istismar ediyorlardı.[511]

[510] Edward Augustus Freeman, *The History and Conquests of The Saracens*, Londra 1877, s. vii-xi.
[511] Mahan, "Twentieth-Century Christianity", *North American Review*, 199/701 (1914), s. 594.

SONUÇ

Osmanlı Devleti sınırları içinde, özellikle Müslüman Türk nüfusun yoğunlukta olduğu Anadolu mıntıkasında 1839-1861 yılları arasında gerçekleştirilen misyoner faaliyetlerin amaç ve yöntemine yürütülen bu çalışmada ortaya konulan ifade ve değerlendirmeler göstermiştir ki İngiliz misyoner faaliyetlerini, İngiliz devletinin siyasî ve ekonomik ilişkilerinden ayrı tutmak yanlış olur. Osmanlılarla İngilizlerin 15. yüzyılda harp meydanında, daha sonra ticarî faaliyetler vesilesiyle 16. asırda başlayan ikili münasebetleri 19. yüzyıla gelindiğinde dalgalı bir seyir takip etmiş ve ilişkilerin gidişatını daha çok İngilizlerin menfaat ve çıkarları belirlemiştir. Misyonerlerse hedef olarak belirlenen ülkelere girerken zaman zaman tüccarları takip etmişler, zaman zamansa tüccarların bir nevi rehberi ve yardımcısı olmuşlardı. Osmanlı Devleti özelinde misyonerler, birinci şıktaki gibi, tüccarların açtıkları yolda yürümüş ve İngiliz diplomatlarının da desteğiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda kalıcı olmayı başarmışlardı.

İngiliz misyonerleri (tıpkı Amerikalı dindaşları gibi) Osmanlı toplumu hakkında zihinlerindeki "stereotip"lerle yola çıkmışlardı. Onların nazarında kendileri "gayret, sabır ve azim sahibi" insanlardı ve İslamlarda (ya da gayr-ı müslim de olsa Doğulularda) bulunmayan bu vasıfların menşei Hıristiyanlıktı. Batı'nın özellikle 19. yüzyılda eriştiği refah ve elde ettiği her türlü kazanım hadisenin sadece zahirî yüzü, görünür olan kısmıydı. Bu refaha ve terakkiye vesile olan şey onların şüphesiz doğru

ve doğrultucu kabul ettikleri inançlarıydı. Hıristiyanlık ayrıca inananları maddi ve manevi anlamda taze tutan, ulvi duygularla besleyen biricik kaynaktı. Öte yandan İslam ve Müslümanlarsa durağan, geri, gelişim ve değişime kapalı bir yapı ve insan grubuydu. Haliyle kendileri var olan bu olumsuz atmosferi değiştirmek, Doğuluları medenileştirmek için oradaydılar.

Misyonerlerin yalnız Osmanlı coğrafyası değil, gittikleri hemen her coğrafya hakkında bilgi edinmeleri, misyoner olarak taşımaları gereken birtakım yeterlikleri edinmeleri, teknik ve teçhizat bakımından donanımlı hale gelmeleri isteniyordu. Bu anlamda henüz anavatandan ayrılmadan kendileri için tahsis edilen kolejlerde belli kurallar ve müfredat doğrultusunda ilgili konularda eğitim-öğretime tâbi tutuluyorlardı. Nihayet onlar bir "barış dini" kabul ettikleri Hıristiyanlığın temsilcileriydi ve buna uygun yaşayıp, buna muvazi davranmalılardı.

Fakat çalışmamızdan da anlaşılmaktadır ki, aksini iddia etmelerine rağmen Hıristiyanlığın ve onun temsilcisi rolünü üstlenen misyonerlerin insanlar arasındaki sulh ve selameti teşvik ettiği iddiası doğru değildir. Papazlar ve siyaset sahnesini ifsat eden politikacılar birleşerek Büyük Devletler'e "*Hadi, ne duruyorsunuz? Bu kadar kavî ve kesîr esliha-i tahribiyeye mâliksiniz. Şark Hıristiyanlarını tahlis ve Şark'a idhâl-i ıslahat bahanesiyle gidin, şu Müslümanları vurun, yıkın, şu Türklerin elindeki memleketleri alın, taksim edin*"[512] demek istemektedirler. Dahası I. Dünya Savaşı'yla bir cinnet sahnesine dönen dünyanın sorumlusu emperyalizm ve emperyal güçler değilmiş gibi 1916'da kaleme aldığı eserinde R. Taylor STEVENSON hâlâ şunu iddia ediyordu: "Militarizmi, kan dökücülüğü yenebilecek tek güç var: İncil!".[513] O tarihten bu yana İslam kanı dökülmeye devam ediliyor, İncil insanlığı hâlâ sahil-i selamete çıkaramadı.

Protestan misyonerliği açısından değerlendirildiğinde Osmanlı topraklarında, özellikle Yakın Doğu'da, 1815'te start verilen ve başlangıçta Müslümanları da kapsayan faaliyetler Tanzimat dönemine kadar istenen neticeyi vermiş değildi. İslam

[512] Halil Halid, *Hilal ve Salib Münaza'ası*, s. 41.
[513] R. Taylor Stevenson, *Mission versus Militarism*, New York 1916, s. 57.

toplumu haricî bir din mensubunun etkisi altında kalabilecek kadar etkiye açık karakter ve sosyal yapıya sahip bulunmuyordu. Osmanlı İslam topluluğu büyük oranda Ehl-i Sünnet çizgisinde kaynaşmış bir toplumdu. Misyonerler ilk dönemde irtidâdın dinen caiz olmayışı, bilahare gerek bu kaynaşma sebebiyle, gerekse Müslüman toplumda hâkim mahalle baskısı endişesi yüzünden İslamlar arasında etkili olamadı. Osmanlı Müslüman toplumunun gayr-ı müslimlere nispetle kalabalık oluşu da itikadî anlamda başka bir tercih yapmalarını güçleştirdi. Bu durumun aksine Tanzimat'ın hemen öncesinde, Türkiye'yle eş-zamanlı başladığı varsayılan misyoner çalışmaları Yunanistan'da daha etkili olmuş, Türkiye'ye oranla daha fazla sonuç alındığı görülmüştü. Yunanistan'da yerleşik Ortodoks Rumlar, Türkiye'deki ırk ve dindaşlarına nispetle Avrupa'yla münasebetler açısından daha ilerideydi ve iki dünya arasında var olan bu ilişki Yunan toplumunu daha dışa dönük ve etkiye hazır hale getirmişti.

İngiliz misyonerleri Tanzimat'la beraber İslamlara yönelik faaliyetlerde rahatlama ummuşlarsa da vaziyet böyle zuhur etmedi. 1850'li yıllara doğru söylenen şey hâlâ "geleceğe yatırım yapıldığı, tohum ekildiği"ydi. Bu anlamda İslam toplumuna yönelik faaliyetlere, özellikle İncil ve sair dinî içerikli yayınların dağıtımı, hedeflenen ve potansiyel görülen muhataplarla birebir ve daha çok gizlice görüşülmesi ve telkin/tebliğ faaliyetlerine ara verilmemesi öngörülmüştü. Nitekim örnek bir vaka olarak verilen Bahriye Kaymakamı Mustafa Bey'in "sergüzeşti" de bu tip faaliyetlere bir örnek olarak değerlendirilmiş; misyonerlerin İslamlara hangi argümanlar, nasıl bir algı ve tavırla yaklaştıkları müşahhas olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu örnek çalışmadan başka bu tip karşılaşmaların mahiyeti ve biçimine dair misyoner raporlarına intikal eden vakalar metin içerisinde aktarılarak benimsenen yaklaşıma ışık tutmak amaçlanmıştır.

Diğer yandan misyonerlik faaliyetlerinin gayr-ı müslim milletlere yönelik had safhada bölücü etkisi olduğunu ifade etmek gerekir. Misyonerlerin telkiniyle yerleşik kiliselerden kopuk cemaatler türemiş, yeni kiliseler/cemaatler ortaya çıkmış; yerleşik kiliselerle kopma noktasına gelen Protestanlaştırılmış gruplar ciddi mağduriyetler

yaşamış, rencide edilmiştir. Özellikle yerleşik kilise ruhbanının kabul edemediği bu durum gerek yerleşik kiliseye tebaiyetini devam ettiren kitlelerde gerekse nev-icat kiliselere intisap edenlerde ciddi travmalara yol açmış, topluma bir süre kargaşa hâkim olmuştur. Misyonerlerin bu faaliyetleri verdiği sosyal ve kültürel zararlar yanında devletin ekonomik yapısını da zedelemiştir. Yeni müminler kazanmak peşinde koşan yerli/yabancı misyonerler insanların akıl ve kalplerini çelebilmek için onlara Protestanlığı benimsemeleri durumunda İngiliz vatandaşlığı ihsan edileceğini ve bu sayede vergi muafiyeti getirileceğini vadetmişlerdir.[514] Bu sayede devletin malî dengesinin bozulmasına da zemin hazırlanmıştır.

Bununla beraber İngiliz misyoner faaliyetleri merkez cemiyetlerin istediği düzeyde başarı elde etmiş değildi; fakat aynı cemiyetler uzun süre boyunca elemanlarının sahada kalmasına göz yumdular. Osmanlı Devleti içerisinde yürüttükleri tebliğ faaliyetlerinden umdukları sonuçları alamasalar da çabalarına da nihayet vermediler. Amerikalı misyonerlere sahada ve yayın faaliyetlerinde destek vererek faaliyetlerini büyük oranda pasif bir biçimde devam ettirdiler.

Şurası muhakkak ki, gerek okul ve gerekse hastane gibi "dolaylı misyon" anlamına gelen faaliyetlerde İngiliz misyonerler Amerikalı dindaşları/meslektaşları kadar sistematik ve koordineli çalışmadı. Büyük ihtimalle bunun en önemli sebebi cemiyetin bu bölgeye ayırdığı tahsisatın ve kadronun yetersizliğiydi. Bu anlamda ABD'lilerin elde ettiği başarıyla kıyaslandığında başarısız olduklarını söylemek mümkündür. ABD'lilerin bu başarılarındaysa İngiliz diplomatların ve faaliyetlerin henüz başladığı dönemde İngiliz misyonerlerin katkıları inkâr edilemez. İngiliz siyasetinin de Osmanlı'ya müdahale için kısmen misyonerler aracılığıyla yeteri kadar argümanı bulunuyordu. Nitekim siyasî ve askerî anlamda Osmanlı'nın zaafı ve kendi üstünlüğünün farkında olan İngiltere'nin herhangi bir kayıtla bağlanabilmesi mümkün değildi.

---

[514] Nitekim Osmanlı Devleti'nin muhtelif mıntıkalarında ödedikleri birtakım tekâliften yılan Ermeni ya da Rumlar mezhep değiştirerek Protestanlığı seçiyorlardı. Örnek bir vaka için bkz. BOA, HR.MKT 3/62.

Misyonerlerin ve misyonerliğin bir fikir/iman hareketi olarak yalnız dinî değil, sosyo-kültürel boyutu da şüphesiz vardı. Bu anlamda "Amaçlar" bölümünde irdelenen siyasî ve ticarî bağlantıları da misyon çabasının tek boyutlu değil, çok-boyutlu bir girişim olduğunu, kısa değilse de uzun vadede İngiliz imparatorluğunun yayılmasına ve tutunmasına katkı sağladığını ortaya koymaktadır. Ama amaç olarak sıralanan, "misyon faaliyeti, bu faaliyetlerin yürütüldüğü bölgelerde mevcut siyasî yapıya halel getirmek, toplumları sosyo-kültürel anlamda çözmek, zihnen ve fikren ele geçirmek için çabalar" gibi kaba başlıklar altında toplanabilecek önemli maddelerin her biri son raddeye dek gerçekleşmiştir denilemez. Buna rağmen, metinde de vurgulandığı gibi, 19. yüzyılla beraber kendini neredeyse bütün dünyaya dayatan kapitalist sistemin kuşatıcı ve mahkûm edici etkisinden kurtulamayan, siyasî ve askerî olarak içeride ve dışarıda etkinliğini ciddi düzeyde kaybetmiş Osmanlı Devleti'nin sosyal ve siyasî olarak çözülüşüne İngiliz misyonerlerin katkısı da yadsınamaz.

KAYNAKÇA

1. **Arşiv Kaynakları:**

Add MS 39101.

Cevdet Adliye (C.ADL): 13/852.

CMS/B/OMS/CMO,70/41B.

Dahiliye Defterler (DH.SAİDd): 96/327, 43/419.

Hariciye İdare, (HR.İD): 2159/21; 1586/40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47

Hariciye Mektubi Kalemi Evrakı, (HR.MKT): 4/18; 3/62; 12/75; 202/14; 224/55; 233/30; 237/94; 279/32; 309/93; 340/83; 238/55;

Hariciye Tercüme Odası (HR.TO): , 547/64.

Hatt-ı Hümayun (HAT): 579/28396

İrade Dahiliye (İ.DH): 442/29212-1, 11, 16; 613/42747.

İrade Mesail-i Mühimme: 34/967, 34/968.

Sadaret Divan Kalemi (A.DVN): 21/52

Sadaret Divan Kalemi Evrakı, (A.DVN): 54/12; 50/81; 82/27; 89/97; 105/13

Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A.MKT): 41/7.

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD): 58/79; 330/100

2- Basılı Kaynaklar

2.1. Lügatler

Ahmed Vahid (1991), An English-Turkish Dictionary, Lübnan.

GOVE, Philip Babcock (1993) Webster's Third New International Dictionary, Springfield.

REDHOUSE, J. W. (1861), A Lexicon, English and Turkish, İstanbul.

2.2. Süreli Yayınlar

Cerîde-i Havâdis, 1 Ca 1256 (No. 1); Cerîde-i Havâdis, 6 M 1274 (No. 849); Cerîde-i Havâdis, 6 L 1274 (No. 886).

3- Araştırma Eserler

"A Plea With Christians For The Cause Of Peace" Advocate of Peace (1847-1884), VIII/22 (1850), s. 255.

"Carey, William", Dictionary of National Biography, ed. Leslie Stephen, IX, 77.

"Caucasus Republics", Lands and People, III, 184.

"Corporation", Encyclopedia Americana, VIII, 13.

"Correspondence Respecting the Condition of Protestants in Turkey 1841-1851", No: 53, s. 58.

"Correspondence Respecting the Condition of Protestants in Turkey 1853-1854", No: 50, s. 51.

"Hristiyanlığın Seyyar Propagandacıları Misyonerler", Yeni Kitap (1920), C. 1, S. 6.

"Meetings In London Consequent On The Peace Congress", Advocate of Peace, VIII/1-2, s. 22.

"Mercantilism", Grolier Academic Encyclopedia, XIII, 303.

"Punch", Webster's Third International Dictionary, 1842

“The Missionary Career of Dr. Krapf”, The Church Missionary Intelligencer, (Şubat 1882), s. 4.

“Twentieth-Century Christianity”, North American Review, 199/701 (1914), s. 593-594.

ADAM, Baki (2015), Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler, İstanbul.

Ahmed Cevdet Paşa (1991), Tezâkir 13-20, haz. Cavid Baysun, Ankara.

Ahmed Djevad (2013), Yabancılar Gözüyle Türkler, haz. Mehmet Genç, İstanbul.

Ahmed Hamdi Paşa (1324), Âlem-i İslâm ve İngiliz Misyoneri, İngiliz Misyoneri Nasıl Yetiştiriliyor, İstanbul.

Ahmed Rıza (1988), Batı’nın Doğu Politikasının İflası, (Çev. Ziyad Ebûzziya), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

AKGÜNDÜZ, Ahmed– Said ÖZTÜRK (2011), Ottoman History Misperceptions and Truths, Rotterdam.

AKSU, Ayşe, “Buzdağının Ötesi: American Board’un Kuruluşunda ve İlk Faaliyetlerinde (1810-1825) İngiliz Misyonerlerin Katkıları”, Kutadgu Bilig, 13, (2008), s. 303-304.

---------, “İngilizlerin Malta’daki Deniz Feneri: Malta Protestan Koleji (1846-1868)”, FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 8, s. 58

---------, “Türkiye’deki Yabancı Okullar Üzerine Yapılan Çalışmalar”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, VI/12 (2008), s. 212.

--------- (2015), Osmanlı’da İki Amerikalı Misyoner, Levi Parsons ve Pliny Fisk’in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları, Dergah Yayınları, İstanbul.

AKYÜZ, Oğuz (2007), Misyonerlerin Faaliyetleri ve Propaganda Teknikleri, İstanbul.

ALLEN, Roland (1919), Educational Principles and Missionary Methods, Londra.

AND, Metin (1972), Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908), Ankara.

ANDERSON, Gerald H. (Ed.) (1999), Biographical Dictionary of Christian Missions, Michigan.

ANDERSON, Rufus (1869), Foreign Missions: Their Relations and Claims, New York.

ARLI, Alim (2014), Oryantalizm Oksidentalizm ve Şerif Mardin, Küre Yayınları, İstanbul.

ARMAOĞLU Fahir (2003), 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi, Ankara.

ARSLANTÜRK, Zeki, ARSLANTÜRK, E. Hamit (2013), Uygulamalı Sosyal Araştırma, İstanbul.

Asaf Hüseyin (2006), Batı'nın İslam'la Kavgası, çev. Mesut Karaşahan, İstanbul.

ASLAN, Halide, "Tanzimat Döneminde Dinî Değişim Halleri, İhtida-Gizli Din-Tanassur ve Osmanlı", Toplum Bilimleri Dergisi, VI/12 (2012), s. 68.

ATAÖV, Türkkaya (2006), Mavi Kitaba Yanıt, İstanbul.

AYDIN, Mehmet (1996), Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara.

AYVERDİ, İlhan (2011), "arpalık", Misalli Büyük Türkçe Sözlük, I, 173.

AYVERDİ, Sâmiha (1969), Misyonerlik Karşısında Türkiye, İstanbul.

BADAWI, Ahmed Zaki (1982), A Dictionary of the Social Sciences, Beyrut.

BAILEY, F. Edgar, "Palmerston ve Osmanlı Reformu, 1834-1839", çev. Yasemin Avcı, Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, M. SEYİTDANLIOĞLU - H. İNALCIK, İstanbul 2006, s. 199.

BARTHOLD, Wilhelm (1984), İslam Medeniyeti Tarihi, çev. M. Fuad Köprülü, Ankara.

BARZUN, Lacques– GRAFF, Henry F. (1970), The Modern Researcher, New York.

BATALDEN, Stephen, CANN, Kathleen, DEAN, John (2006), Sowing the Word: The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society 1804-2004, Sheffield.

BELLOC, Hilaire, "İngiltere Protestan'dır", Fikir Hareketleri, XII/310 (1939), s.374-376.

BELLOC, Hilaire, “İngiltere Protestan’dır”, Fikir Hareketleri, XII/311 (1939), s. 388-389.

BERK, İbrahim, “Sömürgeciliğin Üçlü Sacayağı: Misyonerlik, Oryantalizm ve Reformizm”, II. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, Ankara 1998, s. 318.

BERK, Özlem (1999), Translation and Westernisation in Turkey From the 1840s to the 1980s, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Warwick.

BERKES, Niyazi (1978), Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul.

BEYDİLLİ, Kemal, “Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa”, Osmanlı Devleti Tarihi, I, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, s. 111-115.

Bilinmiyor (1820), The South Sea Islander, New York.

BİRİNCİ, Ali (2010), Tarihin Alacakaranlığında Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zat - 2, İstanbul.

BLISS, Edwin Munsell (1908), The Missionary Enterprise, a Concise History Of İts Objects, Methods and Extension, New York.

BOGGIS, Robert James Edmund (1907), A History of St. Augustine's College: Canterbury, Canterbury.

BOUQUET, Olivier (2016), Sultanın Paşaları (1839-1909), çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul.

BOZKURT, Gülnihal (1988), Siyasî Gelişmeler Işığı Altında Gayrımüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), Ankara.

BRAUDEL, Fernand (1995), A History of Civilizations, New York.

BROWN, William (1854), The History of the Propagation of Christianity Among the Heathens since the Reformation, I, Londra.

BULGUR, Durmuş, “Ticaretten Sömürgeciliğe 19. Yüzyılda Hindistan ve İngiliz Hâkimiyeti”, Divan İlmî Araştırmalar Dergisi, 17, (2004/2), s. 63-102.

BULLEN, George (1857), Catalogue of The Library of The British and Foreign Bible Society, Londra.

BURGOYNE, S. R. (1987), The Christian Church and the Convert from Islam, Lucknow.

BURİAN, Orhan, "Türk-İngiliz Münasebetinin İlk Yılları", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, IX/1-2 (1951), s. 2-4.

CANTON, William (1904), A History of British and Foreign Bible Society, I, Londra.

CAREY, Hilary M. (2011), God's Empire: Religion and Colonialism in the British World, c.1801–1908, Cambridge.

CEBECİ, Suat (2014), Bilimsel Araştırma ve Yazma Teknikleri, Alfa, İstanbul.

CEVİZLİLER, Erkan, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletindeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme", Tarihin Peşinde, 12, (2014), s. 123.

CHRISTLIEB, Theodor (1880), Protestant Foreign Missions: Their Present State. A Universal Survey, Boston.

Christian's Penny Magazine (Ocak 1836), V/187, s. 1.

CİLACI, Osman (1995), İlahî Dinlerde Cennet İnancı Mukayeseli Bir Araştırma, İstanbul.

CLAPHAM, J. H. (1939), Economic History of Modern Britain 1820-1850, Cambridge.

CLARK, N. G. (1878), The Gospel in the Ottoman Empire, Cambridge.

CLOGG, Richard, "The Publication and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society Before 1850, I ve II", The Journal of Ecclesiastical History, XIX/1 ve 2 (1968), s. 171-193.

CMS (1896), The Church Missionary Atlas, Containing An Account of the Varous Countries in Which the Church Missionary Society Labours and of Its Missionary Operations, Londra.

COLES, Paul (1968), The Ottoman Impact on Europe, Londra.

COOKE, Bill (2005), Dictionary of Scepticism & Humanism, Prometheus Books, New York.

COUSIN, John William, “Smith, Sir William”, A short Biographical Dictionary of English Literature, 348.

COX, Francis Augustus (1842), History of the Baptist Missionary Society, from 1792 to 1842, I, T. Ward and Co., Londra.

CROLLIUS, Ary A. Roest (2002), “İnkültürasyon: Kültürler Karşılaşmasında İncil”, çev. Mehmet Aydın, Marife: Dini Araştırmalar Dergisi, II/3 (2002), s. 165-169.

CROWTHER, S.– TAYLOR, J. C. (1859), The Gospel on the Banks of the Niger, Church Missionary House, Londra.

CÜNDİOĞLU, Dücane (1996), Ernest Renan Ve Reddiyeler Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı, DİVAN, 2, (1996), 1-94.

ÇAĞRI, Orhan (2001), Türk-Amerikan İlişkilerinin Kökenleri, Ankara.

DALYAN, Murat Gökhan (2012), XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü 1830-1870, Öncü Kitap, Ankara.

DANACIĞLU, Esra, “Karşılaştırmalı Bir Perspektiften 19. Yüzyılda Çin Ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Protestan Misyoner Faaliyetleri”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, V/12 (2006), s. 4.

--------- (1993), Osmanlı Anadolusu’nda Protestan (Anglosakson) Misyoner Faaliyetleri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi.

DANİŞMEND, İsmail Hami (1971), İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV, İstanbul.

DAVIES, T. W. (1896), “Islam: A Sketch with Bibliography”, The Biblical World, V/8 (1896), s. 345.

DAVISON, Roderic H. (1963), Reform in the Ottoman Empire 1856-1876, New Jersey.

DEMİR, Ömer, ACAR, Mustafa (1992), Sosyal Bilimler Sözlüğü, Ağaç Yayıncılık, İstanbul.

DOBBINS, Frank S. (1881), A Foreign Missionary Manual: Geographical, Synoptical, Statistical, And Bibliographical, American Baptist Publication Society, Philadelphia.

DOĞAN, D. Mehmet (2011), Dil Kültür Yabancılaşma, Yazar Yayınları, Ankara.

DOĞAN, Mehmet Ali (2008), "Missionary Schools", Encyclopedia of Ottoman Empire, ed. G. AGOSTON – B. MASTERS, s. 386.

DUMERGUE, W. S., "C.M.S. Work Among Mohammedans", Church Missionary Intelligencer, VII (Yeni Seri), (1882), s. 22.

DURALI, Teoman (1996), Çağdaş İngiliz-Yahudi Medeniyeti, İstanbul.

--------- (2000), Çağdaş Küresel Medeniyet, İstanbul.

DURANT, Will ve Ariel (2010), The Lessons of History, New York.

DURSUN, Davut, "Beyrut", DİA, VI, 81-83.

Düstur I. Tertip, IV, İstanbul 1299.

DWIGHT, H. G. O. (1854), Christianity in Turkey: a Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church, Londra.

E. S. (1882), The Missionary Career of Dr. Krapf, Londra.

EBRIGHT, Homer K., "Aims And Methods of Teaching Missions", Christian Education, VI/2 (1922), s. 101-102.

EKİNCİ, İlhan (2007), Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti, İstanbul.

EL-EBHERÎ, Esîrüddîn (2015), Îsâ Gûcî, (Mecmû'atü'l-Mütûn içinde), İstanbul.

Encyclopedia Britannica, XV, 573, 579.

Encyclopedia of Religion and Ethics, 729-734.

EPSTEIN, Mortimer (1908), The Early History of the Levant Company, Londra.

ERDOĞAN, Aynur (2016), Osmanlı'da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme, İstanbul.

ERYILMAZ, Bilal (1990), Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, İstanbul.

EVANS, Graham, NEWNHAM, Jeffrey (2007), Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, İstanbul.

FERGUSON, John (1976), An Illustrated Encyclopedia of Mysticism and the Mystery Religions, Londra.

FJELLSTEDT, Peter (1842), Kitâb-ı Du'â-i Umûmî ve Eczâ-yı Esrâr-ı Mukaddes, Leipzig.

FRAZEE, Charles A. (2009), Katolikler Sultanlar, Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923, çev. Cemile Erdek, İstanbul.

FREEMAN, Edward Augustus (1876), The History And Conquests Of The Saracens, Londra.

GAIRDNER, William H. T., (1909), The Reproach of Islam, Londra.

GIBB, H. A. R. (1932), Whither Islam, Londra.

GIDNEY, William Thomas (1908), The history of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, Londra.

GILL, John Jin (2012), The Evangeliclism of Alexander Carson, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), The Southern Baptist Theological Seminary.

GİLMORE, George W., "The Equipment of the Modern Foreign Missionary", The American Journal of Theology, II/3 (1898), s. 564.

GLASS, D. V. – EVERSLEY, D. E. C. (1965), Population in History: Essays in Historical Demography, Londra.

GOLLOCK, Minna C., River (1906), Sand and Sun, Being Sketches of the C.M.S. Egypt Mission, Londra.

GREGORY, Desmond (1996), Malta, Britain, and the European Powers, 1793-1815, Vancouver.

GRIFFIS, W. E. (1912), Mighty England: the story of the English people, Philadelphia.

GUILEY, Rosemary Ellen, “Deathbed Visions”, Encyclopedia of the Strange Mystical and Unexplained, (1991), 141-142.

GULICK, Sidney L., HOSTE, D. E., UPWARD, Bernard, CLEMENT, Ernest W., JOHN, Wallace St. ve SPEER, Robert E., “Should the Denominational Distinctions of Christian Lands Be Perpetuated on Mission Fields”, The American Journal of Theology, C. XI, S. 2 (1907), s. 188-189.

GÜLER, Ali (1997), Osmanlı Devletinde Azınlıklar, İstanbul.

GÜLER, Mustafa (2013), Cezzar Ahmed Paşa ve Akka Savunması, İstanbul.

GÜLERYÜZ, Ahmet (2010), 1828-1923 Osmanlı Donanması / The Ottoman Steam Navy 1828-1923, İstanbul.

GÜNDÜZ, Şinasi (2002), “Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerler”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II/1 (2002), s. 7.

--------- (2005), Misyonerlik, İstanbul.

---------, “Misyonerlik”, DİA, XXX, 193.

GÜNGÖR, Erol (1987), Dünden Bugünden, Tarih-Kültür-Milliyetçilik, İstanbul.

GÜRÇAY, Lütfi (1943), Gemici Dili, İstanbul.

GÜRKAN, Salime Leyla, “Yahudilik”, DİA, XLIII, 187.

GÜVENÇ, Bozkurt (1995), Türk Kimliği Kültür Tarihinin Kaynakları, İstanbul.

Halil Halid (1325), Hilal ve Salîb Münazaası, Mısır.

--------- (1341), Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği, İstanbul.

--------- (1910), Fusûl-i Mütenevvi‘a, I- İslam ile Nasrâniyet’in Münasebât-ı Asliyyesi, İstanbul.

--------- (2008), İngilizlerin Osmanlıyı Yok Etme Siyaseti, Musul-Kerkük-Mısır-Arabistan, ed. Orhan Sakin, İstanbul.

Hans Dieter BETZ, Don BROWNING, Nernd Janowski, Eberard JÜNGEL, Religion Past and Present, VIII, 438-439.

HEARDER, Harry (1966), Europe in the Nineteenth Century, New York.

HENDERSON, Charles Richmond, "Social Significance of Christianity in Modern Asia-III", The Biblical World, XLII/5 (1913), s. 277

HERBIN, Auguste F. J.(1803), Developpemens Des Principes De La Langue Arabe Moderne, Paris.

HIRO, Dilip (1998), Dictionary of the Middle East, New York.

HIZLI, Kasım (2015), İstanbul'un Ulaşım Projeleri, İstanbul.

HOGGART, Richard (1991), "İngiliz İşçi Sınıfının Hayatındaki Değişmeler", 122-135, Sosyoloji Yazıları, haz. İhsan SEZAL, İstanbul.

HOLE, Christina (1949), English Sports and Pastimes, Londra.

HOLLAND, Thomas Erskine (1885), The European Concert in the Eastern Question; A Collection of Treaties and Other Public Acts, Londra.

HOUSTON, James M. (1975), Encyclopedia Americana, "Rome", XXIII, 660-661.

http://www.cms-uk.org/DesktopModules/Bring2mind/DMX/Download.aspx?Command=Core_Download&language=en-GB&EntryId=2463&PortalId=2&TabId=102 (Erişim tarihi, 10/10/2013).

İmam Ebû Abdullah Muhammed bin İsmail el-Buhârî, Sahîhu'l-Buhârî, ed. Dr. Muhammed Muhammed Tamir, I, Kahire 2005.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal (1982), Son Sadrazamlar, I, İstanbul.

İNALCIK, Halil, "İmtiyâzât" (Osmanlı Dönemi), DİA, XXII, 200-202.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Bâb-ı Meşîhat", DİA, IV, 363.

İRTEM, Süleyman Kani (1999), Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi, İstanbul.

J. B. G. OKPALIKE – K. L. NWADIALOR, "The Contributions of the Christian Missionaries in Building the Nigerian Nation, 1840-1960", Academic Journal of Interdisciplinary Studies, IV/2 (2015), s. 162-163.

JAMGOÇYAN, Onnik (2017), Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık - Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler, İstanbul.

JOHNSON, Hugh Grayson (1975), The American Schools in the Republic of Turkey 1923-1933, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), The American University.

JOHNSTON, Anna (2003), Missionary Writing and Empire, New York.

---------, "British Missionary Publishing, Celebrity, Missionary and Empire", Nineteenth-Century Prose, Empire Özel Sayısı (2005), s. 27.

JONES, Bayard Hale, "Book of Common Prayer", Grollier's Encyclopedia, IV, 356-357.

JOWETT, William (1822), Christian Researches in the Mediterranean, from MDCCCXV to MDCCCXX, Londra.

KANAR, Yüksel (2006), Batı'nın Doğu'su Avrupa Barbarlığının Küreselleşmesi, İstanbul.

KANDELL, L. (1987), "Monitorial System", Collier's Encyclopedia, XVI, 459.

KARAL, Enver Ziya (1988), Osmanlı Tarihi V: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), Ankara.

KIPP, Rita Smith (1990), The Early Years of a Dutch Colonial Mission: The Karo Field, Michigan.

KIRLI, Cengiz (2009), Sultan ve Kamuoyu Osmanlı Modernleşme Sürecinde Havadis Jurnalleri, İstanbul.

KNOX, George William, "What Modifications in Western Christianity May Be Expected from Contact with Oriental Religions on the Mission Field?", The American Journal of Theology, XI/4 (1907), s. 570-571

KNOX, Thomas W., “European Influences in Asia”, The North American Review, CXLI/344 (1885), s. 22.

KOCABAŞOĞLU, Uygur (1995), İngiliz Sicimi, İstanbul.

--------- (2000), Anadolu’daki Amerika, Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları, İstanbul.

--------- (2004), Majestelerinin Konsolosları, İstanbul.

KOÇAK, Dilek ÖZHAN (2008), 19. Yüzyıl Sonunda İstanbul’un Dönüşümü ve Uygarlaşmanın İletişim Ortamı Olarak Osmanlı Tiyatrosu, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi.

KOÇU, Reşat Ekrem (1958), “Fethiye Kalyonu”, İstanbul Ansiklopedisi, X, 5717-5718.

KÜÇÜKAĞA, Ömer (2005), Misyonerler Neye Çağırıyorlar?, İstanbul.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1976), Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri I-II, İstanbul.

--------- (2018), Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı, Ankara.

LAYTON, Evro “The Greek Press at Malta of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1822-1833)”, The Gleaner, 9, (2016), s. 169-193.

LEE, Jason , “New Evidence on the Missionary and Colonizer”, The Washington Historical Quarterly, VI/4 (1915), s. 252.

LEE, Samuel (1824), Remarks on Dr. Henderson's Appeal to the Bible Society: on the Subject of the Turkish Version of the New Testament Printed at Paris in 1819, Cambridge.

LEV, Efraim, & PERRY, Yaron, “Dr Edward Macgowan (1795–1860), a long-term pioneer physician in mid-nineteenth century Jerusalem: founder and director of the first modern hospital in the Holy Land”, Journal of Medical Biography, XVI/1 (2008), s. 52–56.

LICHTEIM, George (2000), Europe in the 20th Century, Londra.

LITTLE, William, FOWLER, H. W., COULSON, J. (1967) The Oxford Universal Dictionary Illustrated, II, Londra.

LOVETT, Richard (1899), The Hisroty of the London Missionary Society 1795-1895, II, Londra.

MABIE, Henry C., CARUS, Paul, CHRİSTİE, Francis A., “Has Christianity the Moral Right to Supplant the Ethnic Faiths”, The American Journal of Theology, XI/1 (1907), s. 1-4.

MACGOVEN, Daniel Jerome (1842), Claims of The Missionary Enterprise On The Medical Profession: An Address Delivered Before The Temperance Society of The College of Physicians And Surgeons of The University of The State of New York, New York.

MALKOÇ, Mustafa Numan (1999), İstanbul’daki Protestan Kiliseler, İstanbul.

--------- (2004), “Türkiye’de Protestan Misyonerliği”, Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, ed. Ömer Faruk Harman vd., İstanbul 2004, s. 172.

Mawlawi Imad-ud-Din Lahiz (1885), A Mohammedan Brought to Christ: Being the Autobiography of the Rev. Imad-Ud-Din, D.D., of the Church Missionary Society's Mission at Amritsar, North India, and Honorary Chaplain to the Lord Bishop of Lahore, çev. R. Clark, Londra.

McCOAN, James Carlile (1879), Our New Protectorate, Turkey in Asia: Its Geography, Races, Resources, and Government, II, Londra.

Medhal-i Ulûm ve Mebde-i Fünûn, C. II, III, IV.

MERİÇ, Cemil (1986), Kültürden İrfana, İstanbul.

MORRISON, John (1840), The fathers and founders of the London Missionary Society : with a brief sketch of Methodism, and historical notices of the several Protestant missions, from 1556 to 1839, Fisher, Londra.

Muallim Herrick (1884), İtikad ve İbadet, Kostantıniyye.

Muhammed Hüseyin (2004), Modernizmin İslam Dünyasına Girişi, çev. Sezai Özel, İstanbul.

MUSS-ARNOLD, William (1914), The Book of Common Prayer Among the Nations of the World, Londra.

Mustafa Halidî – Ömer Ferruh (1968), İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm, çev. Osman Şekerci, İstanbul.

MUTLU, Şamil (2005), Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları, İstanbul.

NEILL, Stephen (1986), A History of Christian Missions, Londra.

New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language, 368.

NEWTH, A. M. (1971), Britain And the World: 1789-1901 (A History of Britain), Londra.

NEWTON, R. Heber, "Religion and Religions", The North American Review, 178, (1904), s. 556.

NURDOĞAN, Arzu M. (2016), Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim, İstanbul.

---------, "The Landing of CMS Missionaries to an Ottoman Dominion: Missionary Education in Egypt (1825-1862)", Educational Sciences: Theory & Practice, XVI/2 (2016), s. 400.

---------, "Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Kuruluşu, Yapısı ve Yayınları –I", Dinî Araştırmalar, XVI/43 (2013), s. 16

NWADİALOR, Kanayo Louis, "Political Implications of The Missionary Enterprise And Its Background to Nationalism In Nigeria, 1870-1914", Bassey Andah Journal, IV, (2011), s. 109.

O'BRIEN, Peter Thomas (1999), "Mission, Witness and the Coming of the Spirit", Bulletin for Biblical Research, 9, (1999), s. 203.

ORTAYLI, İlber (2017), Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazımı, İstanbul.

ÖZALP, Osman Nuri (2011), “Ortadoğu Neresi? Uluslararası İlişkilerde Bölgesel Alt Sistem Olarak Ortadoğu’yu Tanımlama ve Sınıflandırma Sorunu”, Prof. Dr. Şener Akyol'a Armağan, Ed. Ersin Çamoğlu, İstanbul 2011, s. 619-644.

ÖZBEY, Ali Ulvi, “Savaş ve Çatışma Dönemlerinin Misyonerlik Faaliyetlerine Etkisi”, Genç Akademisyen Sempozyumu 2, Bildiriler Kitabı, ed. Ahmet Akbai Bilal Toprak, Mardin 2016, s. 101-102.

Özcan TAŞÇI, “C. H. Becker (1876-1933) Örneğinde Uygulamalı Oryantalizm (Angewandte Orientalistik) Anlayışı-Oryantalizm Çalışmalarının Siyasallaşma Süreci”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XLVII/2 (2006), s. 152.

ÖZCAN, Azmi - Ş. Tufan BUZPINAR, “Church Missionary Society İstanbul’da; Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik”, İslam Araştırmaları, 1, (1997), s. 63.

ÖZEGE, M. Seyfettin (1971), Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu, C. I, İstanbul.

ÖZEGE, M. Seyfettin (1975), Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu, C. III, İstanbul.

ÖZEMRE, Ahmet Yüksel (2004), Din ve Misyonerlik, Pınar Yayınları, İstanbul.

ÖZHAN KOÇAK, Dilek (2008), 19. Yüzyıl Sonunda İstanbul’un Dönüşümü ve Uygarlaşmanın İletişim Ortamı Olarak Osmanlı Tiyatrosu, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi.

ÖZTÜRK, Müjdat (2008), İsa’nın Hain Çocukları Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, İstanbul.

PAINE, Thomas (1880), Age of Reason, Londra.

PAKALIN, M. Zeki (2004), Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, İstanbul.

PICKERING, John, “Address at the First Annual Meeting”, Journal of American Oriental Society, I/1 (1843), s. 2.

PIERSON, Arthur T. (1886), The Crisis of Missions; or, The Voice out of The Cloud, New York.

RAYNAUD, Philippe– RIALS, Stéphane (2017), Siyaset Felsefesi Sözlüğü, çev. İsmail Yergüz, İstanbul.

REDHOUSE, James W. (1879), On the History, System and Varieties of Turkish Poetry, Londra.

RICHTER, Julius (1910), A History of Protestant Mission in the Near East, London.

ROBERT, Dana L. (2008), Converting Colonialism: Visions and Realities in Mission History 1706-1914, Michigan.

RUSSELL, Bertrand (2004), History of Western Philosophy, London.

SAID, Edward (1991), Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Kolu, (Çev.) Selahaddin Ayaz, İstanbul.

--------- (2003), Orientalism, New York.

SARILYILDIZ, Gülden, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, 2, (2002), s. 259.

SCHULZE, Kirsten E., STOKES, Martin, CAMPBELL, Clom (2006), Ortadoğu'da Azınlıklar, çev. Kenan Kalyon, İstanbul.

SEDRA, Paul (2011), From Mission to Modernity, Londra.

SEVİNÇ, Bayram (2006), Hıristiyan Olan Türkler ve Türk Misyonerler, İstanbul.

SHANNON-CASTIAN, Joshua, "A Parallel Construction: The Establishment of the Erzurum Mission, and its Narrative as seen in the Missionary Herald, 1839-1855." (https://bilgi.academia.edu/JoshuaShannonChastain)

SHARKEY, Heather J. (2017), A History of Muslims, Christians, and Jews in the Middle East, Cambridge.

SIRMA, İhsan Süreyya (1988), Sömürü Ajanı İngiliz Misyonerleri, İstanbul.

SMITH, Alan (1969), Caxton's History of the World, Sussex.

SMITH, George (1885), The Life of William Carey, Londra.

SMITH, Thomas - CHOULES, J. O. (1832), The Origin and History of Missions, Compiled from Authentic Documents, Forming a Complete Missionary Repository, II, Boston.

SMYRNAIOS, Anthony (2008), "Manuals of conversion: Protestant missionary schoolbooks in Greece during the 19th century", History of Education & Children's Literature, III/1 (2008), s. 118-121.

SOHMER, Sara H. (1994), "Christianity Without Civilization: Anglican Sources for an Alternative Nineteenth-Century Mission Methodology", The Journal of Religious History, XVIII/2 (1994), s. 188.

SOMEL, Sina Akşin, "The Religious Community Schools and Foreign Missionary Schools", Ottoman Civilization, C. I, ed. Halil İnalcık-Günsel Renda, İstanbul 2003, s. 388.

SONYEL, Salahî R. (1993), Minorities and the Destruction of the Empire, Ankara.

SPENCER, Herbert (1885), Ecclesiastical Institutions: Being Part VI of the Principles of Sociology, Edinburgh.

STANEY, Arthur Penrhyn (1907), Lectures on the History of the Eastern Church, Londra.

STEPHEN, Leslie, "Jowett, William", DNB, XXX, 214-215.

STEVENSON, Richard Taylor (1916), Missions Versus Militarism, New York.

STOCK, Eugene (1904), A Short Handbook of Missions, Longmans, Londra.

STONE, Norman (2010), Turkey A Short History, Londra.

SUMMERS, Elspeth, HOLMES, Andrew (2006), Collins English Dictionary In Colour And Thesaurus, Aylesbury.

ŞAHİN, Emrah (2004), Errand into the East: A History of Evangelical American Protestant Missionaries and Their Missions to Ottoman Istanbul During the Nineteenth Century, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi (2014), Yirminci Asırda Âlem-i İslam ve Avrupa Siyaseti, haz. Bedri Mermutlu, İstanbul.

Şemseddin Sami (1306), Kâmûsü'l-A'lâm, II, İstanbul.

TABAKOĞLU, Ahmet, OCAK, Ahmet Yaşar, BERBEROĞLU, Berch vd. (2016), Osmanlı Üzerine Konuşmalar, ed. Fuat Aydın, İstanbul.

TAŞĞIN, Ahmet, "Yezîdiyye", DİA, XLIII, 525-527.

TAYLOR, Isaac (1834), Fanaticism, Boston.

TEJIRIAN, E. H.– SIMON, R. S. (2012), Conflict, Conquest and Conversion, New York.

The Christian Guardian, July 1845: 306.

The Ecclesiastical Gazette, or Monthly Register of the Affairs of the Church of England and of its Religious Societies and Institutions, VII/75, s. 46

The Missionary Herald, XXXVII/7 (1841), s. 288

The Missionary Register (Mart 1816), s. 104; (Ağustos 1819), s. 370; (Nisan 1838), s. 204; (Ağustos 1838), s. 354; (Ağustos 1839), s. 374, 380; (Şubat 1839): s. 75, 83, 84; (Kasım 1839), s. 489-490; (Haziran 1840), s. 293-294, 296.

The Publisher's Circular, XI/247 (1848), s. 53.

The Spirit of the Missions, IV/1 (1839), s. 26-27.

Tony Wright (2013), British Politics A Very Short Introduction, Hampshire.

TOPÇU, Ömer (2006), Protestanların Türkiye'deki Faaliyetleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi.

TOWNLEY, James (1842), Illustrations of Biblical Literature, Exhibiting The History And Fate of The Sacred Writings, From The Earliest Period To The Present Century;

Including Biographical Notices of Translators and Other Eminent Biblical Scholars, I, New York.

TUNCER, Harun (2012), Doğu ile Batı Arasında bir Köprü: James William Redhouse, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.

TURAN, Osman (2017), Türkiye'de Siyasi Buhranın Kaynakları, İstanbul.

TURAN, Ömer, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri", XIII. Türk Tarih Kongresi, (04-08 Ekim 1999), Ankara 1999.

UÇAR, Ahmet (2013), İslam Dünyasında Misyoner Orduları, İstanbul.

UNAT, Faik Reşit (1992), Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Ankara.

URQUHART, David (1833), Turkey and Its Resources, Its Municipal Organization and Free Trade, Londra.

URQUHART, David (1838), Foreign Policy and Commerce: Speeches delivered at a Dinner Party given by the Commercial Community of Glasgow to David Urquhart, Esq., on the 23rd of May, 1838, Londra.

WALLS, Andrew F. (1996), The Missionary Movement in Christian History, New York.

WARREN, Max (1945), The Calling of God: Four Essays in Missionary History, Londra.

WILLIAMSON, J. Rutter (1899), The Healing of The Nations, A Treatise on Medical Missions, Statement and Appeal, Student Volunteer Movement for Foreign Missions, New York.

Women's Foreign Missionary Society of the Presbyterian Church (1907), Hospitals in Syria, Philadelphia.

YAVUZ, Hilmi (2013), Avrupa'nın Zihin Tarihi, İstanbul.

YILMAZ, Ömer Faruk (2016), Osman Gazi'den Vahidüddin Han'a Osmanlı Tarihi, V, İstanbul

YÜCEL, İdris (2017), Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri, Ankara.

ZINKEISEN, Johann Wilhelm (2011), Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, VII, İstanbul.

Ziyad Ebuzziya, "Cerîde-i Havâdis", DİA, VII, 406.

[EK-I] Bir Sergüzeştin Hikâyesi

Makine takılmak için İngiltere'ye gönderilen Fethiye kalyonunda "kotra hocası" olarak görev yapan Mustafa Bey, İngiltere seyahati boyunca bir jurnal tutmuştu. Gemi ve gemidekilerin başından seyahatin başladığı andan itibaren bir hayli sıkıntı geçmişse de Mustafa Bey bunlara değil, özellikle İngiltere'de karşılaştığını ve bilfiil tebliğlerine maruz kaldığını söylediği İngiliz misyonerlere temas etmek istediğini belirtmiş ve bütün jurnali bu "sergüzeşt" üzerine kurmuş ve kurgulamıştı.

Mustafa Bey jurnale şu çarpıcı sözlerle giriş yapıyordu: "Misyoner, İngiliz papazı demektir. İşbu misyonerlerin cem'iyyetlerince olan metânetlerini ve mesleklerinde olan sebât ile 'umûm dünyâ halkına olan ihânetlerini beyân etmek istiyorum."

Yapılan alıntıdan da anlaşıldığı gibi Mustafa Bey'in amacı "İngiliz papaz" diye nitelendirdiği misyonerlerden bahsetmek; bir topluluk olan bu misyonerlerin ne derece metin ve sebatkar olduklarını, ayrıca umum dünya halkına nasıl ihanet ettiklerini aktarmaktı.

Mustafa Bey'in aktardıklarına bakılacak olursa İngiliz misyonerler, "sâ'ir milel papazları gibi hususi bir elbise giymezler, sair İngilizler gibi giyinirlerdi. Yalnız yüksek rütbeli müderrisleri yaz-kış beyaz gömlek ve süt beyaz yelek giyer ve süt beyaz ipek boyun bağı takarlar[dı]."

İspanya açıklarında yaşadıkları kazadan sonra 7 ay boyunca orada kalan gemi mürettebatı, geminin tamir edilişinin ardından İngiltere'ye doğru yeniden yola koyuldu. Devonport tersânesine girmek üzere Plymouth limanına ulaştı; ardından Devonport tersânesine ulaşan gemi havuza çekildi. İçerisindeki asker de kışla kılıklı, alargada demirli olan bir "kapak sefînesine" aktarılarak geceleri bu gemide kalmaya, gündüzleri de geminin havuz dâhilindeki işleriyle meşgûl olmaya başladı. Bir ara Mr. Bennett ile Lacoh ya'nî Let House(?) adında iki kişi limana gelip gitmeye başladı. Amaçları Protestanlığa teşvik[515] etmekti; gözlerine kestirdikleri zabit ve erlerle

[515] Tez içerisinde de bu yönteme işaret edilmişti. Misyoner grupları limanlara uğrayan gemilerdeki yolculara da tebliğ faaliyete bulunuyor, yolcular zaten Hıristiyansa gemi güvertelerinde ayin ve sohbetler icra ediliyordu. (CMS Missionary Register (Aralık 1855), s. 494.)

sohbet ediyor, onların ihtiyaçlarını giderecekleri mağazalara gitmelerine yardımcı oluyorlardı. Bununla da yetinmeyen ikili, askeri güzel gazinolara götürüp ikrâm etmeye de başladı. Asker arasında bu ikili hakkında hayli sitayişkâr şeyler söyleniyor, gayet fasih Türkçe konuştuklarından bahsediliyordu.

Geminin süvari ve yardımcıları dokuz kişiydi ve bunların ihtiyaçlarını gidermek için vekilharç olarak Mustafa Bey görevlendirilmişti. Bu vesileyle sık sık dışarıya çıkan Mustafa Bey'i bir gün Mr. Bennett karşıladı. Bir hayli iltifat ve sohbetten sonra işini bitirip yanındaki askerleri gemiye gönderinceye kadar yanından ayrılmadı. Sonra Mustafa Bey'i akşam yemeğine davet etti. O sırada Lacoh da yetişti, o da teklifi kabul etmesini rica etti. Eve gidildi, Protestanlığa dair hiçbir şey konuşulmadı. Yalnız yemek yendi ve İngilizlerin Türkler hakkındaki teveccühleri ve onları çok sevdiklerinden bahsedildi.

Akşam yemeğinden sonra Mr. Bennett tiyatroya davet etti, fakat Mustafa Bey gece olmadan gemiye dönmek istediğini, geceleri gemi dışında kalmalarına müsaade edilmediğini söyledi. Bennett meseleyi çözeceğini belirtti ve iki gün sonra sefaretten gemi süvarisine bir telgraf geldi: "Asker ve zâbitândan nöbetçi olmayanları gece niçin dışarıda gezmeye müsâʻade etmiyorsunuz; bunlara nâmûs-ı askerî dâiresinde hareket etmek üzere geceleri müsâʻade ediniz. Dışarıya çıksınlar, tiyatro ve cambaz oyunlarına gitsinler."

Jurnalde Mustafa Bey ara ara karşısına çıkan isimler hakkında öğrendiklerini kaydetmişti. Mesela bir akşam Bay Bennett'ın evindeyken Mustafa Bey onun İslamî ilimlere vukufunu ve dildeki fesahatini neye borçlu olduğunu sormuştu. Bennett da Londra'nın misyoner cemiyetinin Doğu dilleri profesörü Mösyö Harlette'ın oğlu olduğunu, cemiyetteki din derslerine ilaveten babasından Türkçe de öğrendiğini söylemişti. Bu anlamda gösterdiği zekâ ve iktidarı cemiyet tarafından takdir edilince 13 yaşında bir çocukken 1834 senesinde İstanbul'daki İngiltere sefârethânesine gönderilmişti. Burada sefârethâneye devâm eden Türk kâtiplerinin nezâreti altında okumaya başladı; Türkçesini ilerletmek için de kendisine Tahsin ismi verilip sefârethâne kavâslarından Hüseyin Ağa'ya "evlâd-ı maʻnevî" olarak teslim edilmişti.

Jurnaldeki kayda göre Hüseyin Ağa Kabataş taraflarında oturuyordu. Türkçesini hayli ilerletince ağa tarafından Fatih dersiamlarından Hopalı Ömer Efendi'ye "çömezlik etmek" üzere emanet edildi.

Kaydedilen bu ara hikayede ismi geçen kahramanların yani kavas Hüseyin Ağa ve Fatih dersiamı Hopalı Ömer Efendi'nin varlıkları maalesef teyit edilememiştir.

Dahası Bay Bennett ya da nâm-ı diğer Tahsin, Arapça ve Farsça da taallüm edip tahsilini tamamlayınca hocasına sefarethaneye Türkçe hocası olarak gideceğini söyleyerek yanından ayrılmıştı. Aradan bir yıl geçtikten sonra hocasının karşısına çıkan Tahsin, "iktidârım Londra'ya kadar aksetmiş ve Hindistan'da olan İslâm ehlinin kesreti hasebiyle oranın vâli divân efendiliğine 50 lira ma'âşla tayîn olundum ve gelecek hafta Trabzon tarîkiyle azîmet edeceğim" diyerek İstanbul'dan ayrıldı.

Lacoh yani Lethouse da aynı şekilde İstanbul'a gönderilmişti. 1843 yılında İngiliz sefaretinin Türkçe kâtiplerinden Ferhad Efendi'ye evlâd-ı manevî olarak teslim edilmişti. Adını Hayri koydular. 15 ay mahalledeki çocuklarla mektebe devam etti; Türkçesini pekiştirdikten sonra Cerrahpaşa Medresesi'nde Amasyalı Hafız Kadri Efendi'den geceleri Arapça tahsiline başladı. Ardından Ayasofya dersi'âmlarından Hacı Zihni Efendi'nin açtığı derse devâm etmeye başladı. Ayrıca Fransızca özel ders de almaya başladı. Gösterdiği başarı dikkati çekince Reşid Paşa'ya arz edildi; paşa da Tercüme Odası'nda işe başlamasını söyledi. Paşanın ölümünün ardından gözden düşer, o da sefir Canning'le birlikte İngiltere'ye döner.

Bir de Türkçe sözlük hazırladığı bildirilen Lethouse'un Redhouse olma ihtimali akıllara gelmektedir. Zira isim benzerliği vardır ve güya Lethouse da bir Türkçe sözlük kaleme almıştır. Fakat "Lethouse"un takribi olarak doğumu (1830), geliş ve gidişi (1843-1858) için burada verilen tarihler, Redhouse'un doğumu (1811) ve geliş-gidişi (1826-1853) tarihleriyle örtüşmemektedir.[516]

Mustafa Efendi'nin kaydettiğine göre, Lethouse Londra'dan gönderilirken yalnız değildi. Londra'dan yola çıkan toplam seksen bir misyoner Sadece Osmanlı

[516] Detaylar için bkz. Harun TUNCER, Doğu ile Batı Arasında bir Köprü: James William Redhouse, İstanbul 2012 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), M.S.G.S. Üniversitesi.

memleketine değil, Çin, Hindistan, Afganistan; Rusya, Yunanistan vb. pek yere dağıtılmışlardı.

Mustafa Efendi Bennett'ların evine yine bir ziyaretinde bu defa bir grup insanın bir köşede oturup kendisi için Ruhu'l-Kudüs'le tanışabilsin diye dua ettiğine şahit oldu. Durumdan işkillense de Mustafa Efendi niyetlerini tam olarak çözebilmek için Bennett'lara yine gitti. Bu gidişinde daha kalabalık bir grup vardı; yine ona Hıristiyanlığa karşı kalbi yumuşasın diye dua ettiler. Yine bir gün Mustafa Bey'i bir gemiye bindirdiler ve bu defa gemi güvertesinde bir nutuk irad edildikten sonra yine onun Hıristiyanlığı benimsemesi için dua edildi.

Bir akşam Mustafa Bey'i Londra'ya götürmek istediklerini söylediler; fakat Mustafa Bey bunun teknik olarak mümkün olmadığını, gemi süvarisinin izin vermeyeceğini belirtti. İzni yine halletti Bennett; Mustafa Bey'in eline bir mektup verilerek gönderildi. Hazırlıklar yapıldı ve trenle Londra'ya gidildi. Bennett Mustafa Bey'e önce Osmanlı sefaretine uğramasını salık verdi; şüphe çekmemek için sefir nereyi münasip görürse orada ikamet edebileceğini söylemesini tembihledi.

Londra'da Mustafa Bey'leri Bennett'ın oğlu James karşıladı; aralarında yakın bir ilişki başladı. Bir iki gün istirahattan sonra grup Londra'da büyük bir Protestan kilisesine gitti. Ayinde yine Mustafa Efendi ve Türklerin Hıristiyanlığı benimsemeleri için dua edildi. Ardından "reis Bay Charles'ın evine" gidildi. Miladi yılbaşıydı ve kutlama için eve bir hayli misafir geldi.

Gecenin ardından herkes meskenine çekildi; ertesi gün cemiyetin Londra'daki merkezine gidildi. Orada ilgililerin odaları gösterildi; mevcut 40 kadar öğrenciyle mülakat gerçekleşti. Öğrenciler Türkçe, Arapça gibi doğu dillerini tahsil ediyorlar; İslam fıkhı ve akaidi üzerine ders görüyorlardı. Ayrıca cemiyet merkezinde muhtelif dillerde pek çok İslam yazması da vardı. Hatta bunlardan biri de "Hazret-i Osman (radıyallâhü-anh) efendimiz hazretlerinin yazmış oldukları Kelâm-ı Kadîm'lerden bir kıt'ası" idi (s. 70).

Bu ziyaretin ardından Lacoh'un evine geçilmişti. Orada söz Protestanlık'tan açıldı. Mustafa Efendi evde bulunan İngiliz misyonerlerin sözlerine bir hayli öfkelenmiş olmalıydı ki şöyle demişti (s. 75): "Bütün bahis Protestan mezhebi üzerine cereyan eyleyip İngilizlere Türkler kadar muhib ve nusret etmiş hayırhâhımız dünyâ yüzünde hiçbir kavim yoktur. Karîben Cenâb-ı Rabb-i Mesîh evvelki günü icrâ eylediğimiz du'âmızı kabûl buyurup dînimizi birleştirerek Türk-İngiliz müttehiden birlikte tekmîl dünyânın hâkimi oluruz, yollu yemedikleri bok kalmadı."

Ardından grup buradan da ayrıldı ve akşam tiyatroya gitmek için hazırlık yapıldı. Bennett'ın eşi Mustafa Bey için bir kat sivil elbise tedarik etmişti; ifadesine göre dışarıda askerî elbiseyle dolaşmak yakışık almazdı.

Tiyatro oldukça ihtişamlıydı. Mustafa Bey burayı dönemin önde gelen İstanbul tiyatrosuyla kıyasa girişmişti (s. 81): "Tiyatronun tezyînât ve usûl-i mi'mârîsine hayrân olmamak kābil değil. Dersa'âdet'te görmekte olduğumuz Naum'un tiyatrosunu[517] bunun sigara salonu içerisine alır. Husûsiyle tezyînât ve tefrîşâtı ve istirâhat için olan mükemmeliyeti başkaca takdîre sezâdır."

Ara ara Bennett'ların evinde İslam akaidine dair bahisler de cereyan ediyordu. Mesela bir keresinde kabre konan mevtanın ruhen mi yoksa bedenen mi azap olunduğu üzerine konuşulmuştu (s. 98-100):

"Kur'ân-ı Kerîm'in emri ve fukahânızın kavli üzerine bir mevtâyı kabre indirip toprağı üzerine çekip örttükten sonra bir hâce kabrin başına geçip mevtâya telkîn veriyor. Akâ'id-i dîniyyenizden olmak üzere mevtânın üzeri örtülür örtülmez Münker ve Nekir melâ'ikeleri gelip o mevtâya dünyâca olan ef'âlinden su'âl olunur imiş. Bu olabilir, fakat Münker ve Nekir melekleri gelir gelmez mevtâ kıyâm edince, nâşını mezarın tahtalarına vurunca "Eyvah, ben ölmüşüm" deyip yine yatıyor imiş.

[517] Söz konusu tiyatro hakkında detaylı bilgi için bkz. Metin And, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908)*, İstanbul 1972, s. 200-201. Ayrıca tiyatro çevresinde gelişen yeni entelektüel kültür ve uyanış için bkz. Dilek Özhan Koçak, 19. Yüzyıl Sonunda İstanbul'un Dönüşümü ve Uygarlaşmanın İletişim Ortamı Olarak Osmanlı Tiyatrosu, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, s. 167-179.

Cem'iyyetçe bu işi merâk eyledik. Bunun 'umûmiyetle vâki' olup olmadığından tahkikâtına teşebbüs eyledik. Bir hayli mevtâyı kabre indirdikten sonra Münker ve Nekir meleği gelip mevtâyı kaldıracak mı, diye mevtânın göz çukurlarına ince darı koyduk, kapadık. Ferdâsı günü kabri açtık, muâyene eyledik. Darılardan hiçbir tanesi düşmemiş. Bunu merâk ederek bir hayli mevtâda vech-i mezkûr üzere tecrübe eyledik. Dediğiniz gibi mevtâda hareket olmadı. Şimdi Müslümânların bu yolda vâki' olan ifâdelerindeki hikmet nedir? "Vâkı'â bu su'âliniz garîbdir. Zâtınız bu kadar vakit medrese-nişîn olup senelerce ders gördünüz, 'âlim ve fâzıl oldunuz. Şimdi öyle ümîd ederim ki İslâm 'ulemâsı içinde zâtınıza mukâbele edecek az 'ulemâmız vardır. Şimdi bu mes'elede hikmet ne olduğunu bilmediniz mi?" "Gördüğüm derslerde buna dâ'ir bir mes'eleye tesâdüf etmedim." cevâbını verince öyle ise size sıhhatini beyân ediyorum ki kabirde mevtânın görmekte olduğu 'azâb ü elem bahsi rûh üzerinedir; kalıb-ı bî-ruh üzerine değildir. Zira rûh bedenden çıktıktan sonra kalıp cîfe gibi hâke yatar, ta kıyâmete kadar bunda hareketten eser kalmaz."

Mustafa Bey Bektaşi babası olduğu söylenen Mister White'la tanıştırıldı. White'ın evinde kendi hikâyesini ağzından dinledi; onun nasıl Türkiye'ye geldiğini, sefaretçe nasıl eğitildiğini ve Bektaşiliğe nasıl intisap ettiğini öğrendi. White'ın evinden tiyatroya geçtiler. Üzerindeki askerî elbiseyi değiştirmesi için kendisine bir takım elbise verildi. Elbise ilginçti (s. 114): "Mister White bana hitâben, 'Mustafa Efendi, elbise ve çamaşırlarınız geldi. Vakit de geliyor; çoraplarınıza varıncaya kadar değişeceksiniz.' Ceketimi su'âl eyledim; 'Yanımda bu elbiseden gayrı elbise ile bulunmanız olamaz.' cevâbını verip ta'cîl dahi eylemiş olduğundan bi'l-mecbûriye elbiseleri giymeye başladım. Ne gördüm, free-missionlara[518] (freemason/farmason) mahsûs gönye ve perkâr ve çekiç alâmet-i fârikaları elbiselerin her bir parçasının yaka ve kol içerilerine renkli ipekle işlenmiş. Hele fanila çamaşır ve Frenk gömlekleriyle çorap takımı, boyunbağına kadar kâmilen düzineyle bir büyük bavul lebâleb dolu. Her ne ise, lâzım olanı giydik, aşağı indik. Landona cümlemiz râkiben

[518] Müellif bu ibareyi Latin alfabesine aynen aktaracak olursak, "fıri-mişın" diye kaydetmiştir. Nitekim söz konusu aletler bilindiği gibi masonik sembollerdir (*Grollier Universal Encyclopedia*, XII, 253-254).

tiyatroya geldik. Tiyatro müdîri bizi bi'l-istikbâl yukarıya çıkarıp ihzâr edilen locaya girdik." Mustafa Bey'e giysin diye verilen elbise farmasonlara mahsus bir kıyafetti; haliyle Mister White'ın da farmasonlukla alakası olmalıydı. Nitekim White'ın yanından ayrılıp oteline dönen Mustafa Bey odasında farmason White tarafından kendisine hediye edilen bir takım elbise gördü. Cemiyet tarafından kendisine büyük bir derece ihsan edilmişti.

Anlaşıldığı kadarıyla farmasonluk İngilizler arasında oldukça yaygındı; Mister Bennett'lara giden Mustafa Bey bu konuda onlardan şunları işitmişti (s. 122): "İngiliz kavmi için ekseriyetle free-missionlığa mensûb olmak daha elzem telakkī olunur, çünkü bu cem'iyyetten istifâdemiz daha çok olacaktır. Zira bu cem'iyyete vaz' olunan vezâ'ifin hasâ'isi büyüktür." deyince vazîfelerinin neden ibâret olduğunun beyân buyrulmasını ricâ eyledim. "Anarşistlik"; "Bu ne demek?", onu da Mister White beyân buyursun" cevâbıyla sükût eyledi.

Mister White bilahare Mustafa Bey'i yalnız bırakmadı; evine davet etti. Görüşmeleri esnasında White, Türkiye ve Bektaşilik macerasını anlattı. Geceyi White'ın evinde geçiren Mustafa Bey, jurnalini henüz güneş doğmadan çağrıldığı kahvaltı sofrasındaki şu sözleriyle bitirmişti (137-138): "Şunu beyân etmek isterim ki sabâh olmuş, şafak ağırıyor. Vakit ne vakit bilir misiniz? Alaturka sâ'at beş buçuk. Güneş tulû'una daha bir buçuk sâ'at var. Taşına toprağına kurbân olayım mülk-i İslâmiye gibi."

Yöntem ve Değerlendirme

Bahriye Kaymakamı Mustafa Bey'in Sergüzeşti başlıklı metnin transkripsiyonu sırasında; parantez () içinde verilen ifadeler metnin orijinalinde o şekilde yer almaktadır. Köşeli [] parantezle verilen imla işaretleri yahut ilaveler tarafımızdan zarureten yapılan müdahaleleri belirtmektedir. Özellikle metinde geçen yabancı/İngiliz isimler ve İngilizce olduğu anlaşılan ibareler okundukları gibi değil, İngiliz alfabesinde ne şekilde olabileceği tahmin edilerek latinize edilmiştir. Türkçe fiil ve sair kelimelerde TDK tarafından bugün takip edilen imlanın kullanımı tercih edilmiştir. Metin içinde herhangi bir biçimde işaretle ayrılmamış konuşma cümleleri

ve ünlemler, okuyucunun zihnini karıştırmaması için tırnak “” işaretiyle gösterilmiştir.

Elinizdeki tezin eki olarak değerlendirilen bu çalışma, Erzurum Atatürk Üniversitesi *Seyfettin Özege & Nadir Eserler Kütüphanesinde*, SÖ. 18669 kayıt numarasıyla mahfuzdur. Defterin ebadı 11x17 cm’dir. Hemen girişindeki, “İşbu defter Bahriye Kā’im-i makāmlarından merhûm Mustafa Bey’in sergüzeşti esnâsında kendi yazısıyla yazıp mu’ahharan metrûkâtı meyânında zuhûr eden defterlerden ‘aynen istinsâh edilmiştir.” ifadesinden bu eserin Mustafa Bey tarafından olayın cereyan ettiği 1858-59 yıllarında kaleme alındığı iddia edilen nüsha olmadığı, aksine o defterden Eylül 1323 (Eylül/Ekim 1907) tarihinde istinsah edilen nüsha olduğu anlaşılmaktadır.

Mevcut nüshanın gerçekliğinde şüphe bulunmamaktadır. Fakat gerek Mustafa Bey’in kimliğinin[519] tespit edilememiş olması, gerekse metin boyunca dipnotlarla belirtildiği gibi içeride zikri geçen birtakım isimler hakkında kimi zaman kronolojik, kimi zaman da açık bilgi hataları zihinlerde şüphe uyandırmaktadır.

Metinde anlatılan “sergüzeşt” teknik olarak yaşanması muhtemel bir olaydır. Hadiselerin anlatımı, olaylar için verilen tarihler, metnin kurgusu anlatının sıhhati adına kanaat oluşması için yeterli görünmektedir.

Metnin istinsah edildiği tarihten on küsur yıl sonra 1918’de Ahmed Hamdi Paşa[520] tarafından yayımlanan “Âlem-i İslâm ve İngiliz Misyoneri, İngiliz Misyoneri Nasıl Yetiştirilir”[521] başlıklı eserde söz konusu meseleye temas etmekte, olayı 25 sene

[519] Fethiye kalyonunun İspanya açıklarında yaptığı kazaya dair kalyon dönünce gerçekleştirilen istintak da adı geçen 2 Mustafa tespit edilmiştir. Biri Mülazım Mustafa Ağa, diğeri de Fatsalı Mustafa Efendi b. Feyzullah’tır. İ.DH. 442/29212-11/16.

[520] Ahmed Hamdi Paşa’nın hayatı ve eserleri hakkında detaylı bir yazı için ayrıca bkz. Ali Birinci, “Ahmed Hamdi Paşa’nın Hayat Hikâyesi ve Eserleri”, *Tarihin Alacakaranlığında Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zat - 2*, İstanbul 2010, s. 209-222.

[521] Bu eser 2006 yılında Cemal Sofuoğlu (Tibyan Yayıncılık ve Matbaacılık), bir yıl sonra da Zafer Çınar tarafından (Yeditepe Yayınları) sadeleştirilerek yayımlanmıştır. Muhtemelen Çınar, Sofuoğlu’nun çalışmasını görmemişti. Ayrıca müellifin kim olduğunu tespit konusunda Sofuoğlu, Ali Birinci’den destek almış ve kitabın başına eklediği biyografiyi Birinci’ye yazdırmıştır. Fakat Çınar, ilgili sadeleştirmeyi görmediği gibi, müellifin tam olarak kimliğini de tespit edememiş ve hakkında da herhangi bir bilgi vermemiştir.

önce (1893) Bahriye kaymakamlarından Rizeli Mustafa Bey'den bizzat dinlediğini, yalnız mühim kısımlarını not defterine kaydettiğini belirtmektedir. İki metin arasında anlatım ve içerik açısından farklar bulunmakta, bazı isimler birbirini tutmamaktadır. Nitekim Ahmed Hamdi Paşa da meseleyi aktarırken bu konuya temas etmiştir: "Yirmi beş sene evvel işittiğim ve yalnız mühim kısımlarını not defterime kaydettiğim bir sergüzeşti ta'rîf sadedinde nisyân dolayısıyla belki de isimlerde hatâm olur, fakat hikâye söylendiği gibi nakledilmiştir. Hatâ ve savâbı kā'iline 'âiddir."

Eserin varlığı hakkında Ahmed Hamdi Paşa'nın söz konusu kitabındaki bilgilerden başka herhangi bir kaynakta bir ipucuna rastlanmamıştır. Bu durum, yukarıda Mustafa Bey'in defteri hakkında uyandığı söylenen şüpheye dair birtakım spekülasyonlara kapı aralayabilir. Şayet Mustafa Bey hakikaten yaşamış ve böyle bir defter bırakmışsa, defter boyunca rastlanan problemlere rağmen yaşandığından emin olduğumuz gemi kazasının, dahası misyonerlerle yaşandığını okuduğumuz sergüzeştin kahramanı Mustafa Bey olabilir ve anlattıkları da, çelişkiler müstesna, gerçektir.

Fakat şayet Mustafa Bey karakteri ve tabii bu jurnal uydurulmuş bir şeyse misyonerlerle yaşandığını okuduğumuz hadise de bir kurmacadan ibarettir. O halde akla "Bu kurmacanın kâili kimdir? Kim, neden böyle bir şeye teşebbüs etmiştir?" gibi sorular gelir. Defter, Mustafa Bey, yaşanan misyoner sergüzeşti şayet bir kurmacaysa ve bundan yazılı literatürde bahseden sadece Ahmed Hamdi Paşa'ysa acaba bu kurmaca onun eseri olabilir mi?

Nitekim Ahmed Hamdi Paşa'nın, Âlem-i İslâm ve İngiliz Misyoneri, İngiliz Misyoneri Nasıl Yetiştirilir başlıklı eserinde Yemen tarafında bulunduğu sırada gördüğünü ve tanıştığını söylediği İngiliz ajan ve misyoneri Abdullah Mansur'un varlığı hakkında da bütün araştırmalarımıza rağmen teyit edici bilgiye ulaşılamamıştır.

Bu şüphenin tahkiki için Ahmed Hamdi Paşa'nın el yazısına ulaşılmış, Mustafa Bey'in defterinden istinsah edilen elimizdeki nüshayla karşılaştırılmıştır. El yazmalarından birisi bir nevi "kıyafetnâme" türünde bir çalışmadır. Diğeriyse paşanın uzmanı olduğu alanlardan biri olan "Şimendifer Köprücülüğü" üzerinedir. İlk yazma oldukça

özensiz bir biçimde kaleme alınmış, diğeriyse Sultan Abdülhamid'e takdim edilmek üzere daha özenli bir kitabetle kaleme alınmıştır. İki yazmada da görülebilen imla ve kitabet, eldeki müstensah nüshayla karşılaştırıldığında aralarında mutlak bir benzerlik olabileceği kanaati hâsıl olmamıştır. Gerçi eserler arasında konu benzerliği olmaması da yapılacak karşılaştırma/değerlendirme açısından sıhhatli bir çalışmaya imkân vermemektedir. Zira umulan benzerlik yalnız şeklî değil, tercih edilen kelime ve imla bakımından da olabilirdi. Haliyle eserlerin karşılaştırmasından şüphemizi doğrulayacak bir sonuç çıkarmak mümkün olmamıştır. Ancak Ahmed Hamdi Paşa'nın matbu eseri olan ve yukarıda da zikredilen "Âlem-i İslâm ve İngiliz Misyoneri, İngiliz Misyoneri Nasıl Yetiştirilir" çalışması, ilgili defterle konusu örtüştüğü için bir içerik karşılaştırmasına imkân tanıyabilirdi. İki metin de yazarları muhtevada verdikleri bilgileri bilfiil yaşadıkları için birinci tekil şahısla yazılmıştır. Dolayısıyla bu durum da aralarında yapılacak mukayeseyi daha elverişli hale getirebilir, diye değerlendirilmiştir. Fakat metinler içerik açısından mukayese edildiğinde gerek üslup gerekse kullanılan edatlar ve bağlaçlar bakımından bir benzerlik görülmemiş yahut sezilmemiştir.

Netice itibariyle eldeki jurnalin/defterin iç tenkit bakımından birtakım problemler içerse dahi gerçekliği ve sıhhatine dair kanaatimiz güçlenmiştir. Misyonerlerle birebir muhatap olduğunu, onların açık ya da örtük telkinlerine maruz kaldığını, onlarla inanış ve yaşayışlarına nüfuz edecek kadar birlikte bulunduğunu okuduğumuz bir şahsın doğrudan aktardığı bu müşahedat, misyonerlerin faaliyetlerini icra edebilmek için siyasî ve bürokratik sınırları nasıl zorladıklarını; misyon faaliyeti yürütecekleri mıntıkayı tanıyabilmek için nasıl sistematik bir biçimde, metanet ve gayretle çalıştıklarını; bütün organizasyonu her şeye rağmen ne derece gizli yürüttüklerini alenen göstermektedir.

Fethiye Kalyonu

Çalışmaya ek olarak verilen Bahriye Kaymakamı Mustafa Bey'in Sergüzeşti başlıklı defterde zikri geçen kalyon Fethiye kalyonudur. Haliyle evvelemirde halli gereken mesele bu kalyondur. Osmanlı donanmasında 19. yüzyılda bu isimle iki kalyon/harp

gemisi vardı. İlki H. 1246 (1830-31) yılında Gemlik'te inşa edilmiş, ahşap tekneli ve yelkenli bir kapak kalyondu. Geminin çizimini mühendis Manol yapmış ve inşası da Osman Kalfa tarafından halledilmişti. 193 metre boy ve 52 metre enindeki gemi 96 topluydu ve nefer mevcudu 960'tı. Kalyonun 1847 yılına kadar süvarisi Hafız Osman Bey'di; eceliyle vefatının ardından süvariliğe Asker-i Bahriyye kaymakamlarından Mahmudiye kalyonu 2. Süvarisi Salih Bey[522] getirildi. Fethiye Osmanlı donanmasının en büyük harp gemilerinden biriydi. En önemli hizmeti Kırım Harbi'nin deniz harekatı sırasında vuku buldu.[523]

O dönemde özellikle İngiltere'de gelişen gemi yapım tekniğinin de zorlamasıyla artık yelkenli gemi inşasının hikmet ve maslahata uymayacağı, mevcut gemilerden tamir edilenlere ve yeniden inşa edilecek olanlara yelpazeli makine takılması gerektiği belirtilmekteydi. Bu I. Fethiye kalyonunun da "köhneleşmiş" olduğu için feshedilerek[524] yine aynı isimle yapılması düşünülen kalyonun gereken kereste ve edevâtı şimdiden tanzim olunup münasip mahallerde saklanmalıydı.[525]

Nitekim II. Fethiye'nin siparişi ilkinin fesih kararı ardından 1853 yılında verildi. Aynı kızağa alındı[526] ve 3 sene içerisinde tamamlandı. "103 top çekmek üzere bir müddetten beri Tersane-i âmirede inşa olunmakta bulunan Fethiye nâm kapak bi-mennihî te'âlâ bu defa reşide-i hüsn-i hitâm" oldu ve 14 Aralık 1856'da[527] padişahın da tersaneyi teşrifi, vükela ve memurlar yanında bazı sefirlerin de hazır

---

[522] A.DVN 21/52

[523] Reşat Ekrem Koçu, "Fethiye Kalyonu", *İstanbul Ansiklopedisi*, X, 5717-5718. I. Fethiye kalyonunun fesih tarihini tespit edemediğini söyleyen Koçu, geminin Kırım Harbi'ne iştirak ettiğini belirtiyor. Hangi kaynaktan istifadeyle bu iddiayı serd ettiğini bilemiyoruz; fakat Mart 1852 tarihli vesikadan da anlaşılacağı gibi geminin 1 buçuk yıl önce "köhneleşmiş" kabul edilerek feshine karar verilmişti.

[524] Birinci kalyonun Tersane-i Amire'de eski havuzda feshine dair hatt-ı hümayun da sadır olmuştu. BOA, HAT. 579/28396.

[525] A.MKT.NZD 58/79 (Mart 1852)

[526] Ahmet Güleryüz, *1828-1923 Osmanlı Donanması / The Ottoman Steam Navy 1828-1923*, İstanbul 2014, s. 129.

[527] Koçu'nun istifade ettiği kaynak da Cevdet Paşa'nın aynısı olsa da ufak bir zühul eseri 16 Rebiulahir aynını 16 Cemaziyelahir olarak kaydetmiş ve haliyle geminin denize indiriliş tarihinin tespitinde yaklaşık 2 aylık bir hata yapmıştır. Bkz. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, 5718.

bulunmasıyla Pazar günü denize indirildi. Bunun da derununa makine vazedileceği haber alınmıştı.

Fakat bu denize indiriliş biraz sancılı oldu. Cevdet Paşa'nın Tezâkir'de[528] naklettiğine göre; geminin küçük destekleri alınınca büyük desteklerden biri kırılmış ve gemi padişahın teşrifinden önce kendi kendine denize inmişti. Bu sırada da birkaç kişi yaralanmış ve birkaçı da telef olmuştu. Aradan henüz bir yıl dahi geçmeden Fethiye kalyonu, birlikte inşa edildikleri Şadiye kalyonuyla birlikte "makine vaz'ı için" İngiltere'ye gönderildi.[529] Mesele,"arma ve toplarının mümkün mertebe ikmâliyle" denmek suretiyle güzergahta bulunan İspanya ve İngiltere sefaretlerine de haber verildi.[530] Fethiye'nin başına gelen talihsizlikler devam ediyordu. Gemi İspanya açıklarına ulaştığında "fırtınaya tesadüf ederek biraz zedelenmiş"[531] ve İspanyol sahil güvenliği yardımıyla mürettebat telef olmadan kurtarılmıştı. Gemi Ferrol limanına çekildi ve mürettebat geminin tamiri esnasında bir müddet[532] İspanya'nın Ferrol kentinde eğleşmeye mecbur kaldı. Bu sırada İspanya'nın Ferrol valisine, devleti tarafından "Fethiye süvarisinin muhtaç olduğu yardımın yapılmasına" dair birkaç defa emir ulaştırılması[533] ricasında bulunulmuştu. Ardından İngiltere'yle irtibata geçildi ve Mayıs 19'da İngiltere'ye ulaştığı sefaretçe haber verilen[534] kalyon, İngiltere'den gönderilen 2 vapur yardımıyla Devonport tersanesine çekildi.[535] 10 ay kadar süren bu işlemin ardından gemi Mart 1859'da İstanbul'a doğru yola çıktı.[536]

---

[528] Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Ankara 1991, s. 7.

[529] Cerîde-i Havâdis, 6 M 1274 (No. 849) (27 Ağustos 1857). İlginç bir biçimde buradaki kayıtta da Fethiye nâm "kapak"ın "İzmid tersânesinde inşâ edilip bahre nüzûl ettirildiği" yazmaktadır. Hâlbuki yukarıda Cevdet Paşa'dan da aktarıldığı şekliyle kalyon, İstanbul'da Tersâne-i âmirede yapılmış ve denize indirilişine vükelâ ile birlikte sultan da şahitlik etmişti.

[530] BOA, HR.MKT 224/55 (20 Ocak 1858).

[531] Cerîde-i Havâdis, 6 L 1274 (No. 886) (20 Mayıs 1858).

[532] Elimizde mevcut defterde yer alan kayda göre bu kalış 7 ay sürdü. Nitekim Cerîde-i Havadis'e yansıyan haber de dikkate alındığında sürenin anormal olmadığı, gerçekliğe ihtimali bulunduğu ileri sürülebilir.

[533] BOA, HR.MKT 233/30 (29 Mart 1858).

[534] BOA, HR.MKT 238/55 (19 Mayıs 1858).

[535] BOA, HR.MKT 237/94 (10 Mayıs 1858).

[536] BOA, HR.MKT 279/32 (7 Mart 1859).

Nitekim 7 Mart 1859'da Londra'da bulunan Fethiye'nin İstanbul'a dönmek üzere olduğuna dair Londra Sefareti'nden kaptan paşaya bir telgraf çekilmişti.

Geminin birkaç hafta içerisinde buraya ulaştığı tahmin edilebilir. Yani muhtemelen Mayıs 1859'da İstanbul'a ulaşmıştı. O yılın sonuna doğru adada baş gösteren ve ileride Türk-Yunan Harbi'ne (1897) sebebiyet verecek olan olaylar nedeniyle İstanbul'dan asker sevki için Girit'e gitmiş ve yeniden dönmüştü.[537] Fethiye Kalyonu Türk sularında aktif olarak kullanılmaya devam etti. 1860 yılı yazında Lübnan'da yaşanan mezhep çatışmalarının[538] bastırılabilmesi için oluşturulan birlikte istihdam edilmek üzere Beriyyetüşşam'a sevk edilen askerleri[539] taşıyan gemilerden biri de yine Fethiye Kalyonu'ydu. Dönüşte de yine orada istihdam edilen ve görevleri biten 160 küsur askeri İstanbul'a getirmişti.[540] Kalyon birkaç sene içinde bir Girit seferi daha yaptı. Yunanistan'la birleşmek isteğiyle[541] isyan eden Giritli Rumlar üzerine gönderilen askerleri taşıdı.[542]

20 yılı aşkın süre hizmet veren gemi nihayet 1876 yılında sularda aktif olarak hizmet vermek şansını kaybetti. 1876 senesi içinde irade-i seniyye ile ta'lim gemisi olması kararlaştırıldı.[543] Ayrıca Islahat-ı Bahriye komisyonunun da işaretiyle gemide neferat tarafından günbegün gerçekleştirilecek talimler için bir cetvel hazırlanması karara bağlanmıştı. Bir yıl sonra baş gösteren 93 harbi sırasında Rusların İstanbul'a ilerleyebileceği endişesiyle Marmara'ya konuşlandırılan birkaç gemiden biri de Fethiye'ydi. Filo hiç kullanılmadı, savaşın sonuna dek Büyükdere'de demirli kaldı. Zamanla fonksiyonunu kaybeden kalyon, nihayet 20. yüzyılın ilk çeyreğinde imha edildi.

---

[537] BOA, HR.MKT 309/93 (18 Ekim 1859). Ayrıca bkz. Cerîde-i Havâdis, 14 Ra 1276, No. 956.

[538] Davut Dursun, "Beyrut", DİA, VI, 81-83.

[539] HR.MKT 340/83 (7 Temmuz 1860).

[540] A.MKT.NZD 330/100

[541] Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", Osmanlı Devleti Tarihi, I, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, s. 111-115.

[542] 1828-1923 Osmanlı Donanması, 2-6.

[543] BOA. İ. DH. 613/42747 (2 Haziran 1876)

Bahriye Kā'im-i makāmlarından Merhûm Mustafa Bey'in Sergüzeşti

İşbu defter Bahriye Kā'im-i makāmlarından merhûm Mustafa Bey'in sergüzeşti esnâsında kendi yazısıyla yazıp mu'ahharan metrûkâtı meyânında zuhûr eden defterlerden 'aynen istinsâh edilmiştir.

Eylül 1323/Eylül-Ekim 1907

Misyoner, İngiliz papazı demektir.

İşbu misyonerlerin cem'iyyetlerince olan metânetlerini ve mesleklerinde olan sebât ile 'umûm dünyâ halkına olan ihânetlerini beyân etmek istiyorum.

Şöyle ki 1272 sene-i Hicriyyesinde Fethiye kalyon-ı hümâyûnuna makine vaz' edilmek için İngiltere'ye gönderildiği zamân kotra hâceliği rütbesiyle kalyon-ı hümâyûn-ı mezkûr ile idim. Yolda görmüş olduğumuz sergüzeştten ve İspanya'nın Ferrol sâhiline düştüğümüzden ve 7 ay mahall-i mezkûrda kaldığımızdan bahsetmeyeceğim. Bahsim Protestan papazları ya'nî İngiliz misyonerlerine münhasırdır. Bunlar sâ'ir milel papazları gibi elbise-i mahsûsa ile mülebbes olmayıp İngilizlerin millî ve sâ'ir âhâd-ı nâs gibi elbise iksâ ederler. Yalnız müderrislerinden [2] o da yukarı rütbede bulunanları yaz ve kış beyaz gömlek ve süt beyaz yelek ve süt beyaz ipek boyun bağı takarlar. İspanya'dan hareketle Londra'nın Devonport tersânesine girmek üzere Plymouth limanına dâhil, ba'dehû Devonport tersânesine giderek gemiyi havza ve askeri de İspanya muhârebesinde iğtinâm olunup kışla kılıklı alargada demirli olan bir kapak[544] sefînesine naklederek geceleri işbu sefînede

[544] Üst güvertesinden başka 2 batarya topu olan bir nevi kalyon; bkz. Lütfi Gürçay, "Kalyon", *Gemici Dili*, İstanbul 1943, s. 223-24.

beytûtet, gündüzleri dahi sefînemizin havz dâhilinde olan işleriyle meşgûl olmaya başladık. İşbu misyonerlerden Mr. Bennett ile Lacoh ya‘nî Let House(?) nâmında iki zât Devonport ve Plymouth’a devâma başlayıp Protestanlığa teşvik etmek üzere rast geldiklerine ve gözlerine kestirdikleri zâbitân ve efrâdı musâhabete ve mahall-i mezkûrca ihtiyâcları için mübâya‘a edecekleri [3] eşyâ mağazalarını irâ’e etmek ve pazarlığını teshîl etmek için vâsıta olmaya ve güzel gazinolara götürüp ikrâm eylemeye başladılar. Artık geceleri asker beyninde bunların kendileri hakkında vâki‘ olan ikrâmlarını ve mu‘âvenetlerini ve fasîh Türkçe bildiklerini birbirlerine uzun uzadıya nakl ü ta‘rîf etmeye başladılar ve âdetâ askere bir hâl geldi ki çarşıya çıktıklarında ihtiyâclarını elde etmek için bunları köşe bucak behemehâl aramaya koyuldular. Sefînemizin süvârî ve mu‘âvinleri, miralay, kâ’im-i makām ve binbaşı olmak üzere dokuz zâttan ibâret olup ve ta‘âmiyye nâmıyla bunlar için ayda 40 lira kadar bir meblağ tahsîs edildiği ecilden bunların vekîlharçlığını da bendeniz ifâ eylemekte olduğu cihetle her gün mübâya‘ât için çarşı ve pazara çıkmakta olduğumdan [4] bizi en evvel Mr. Bennett karşıladı. Bir hayli iltifât ve musâhabetten sonra işimi bitirip yanımda olan askerleri gemiye gönderinceye kadar yanımdan ayrılmadı. Ve bendenize kemâl derece izhâr-ı memnûniyet ederek “dinner” ya‘nî zevâl ta‘âmını hânelerinde tenâvül eylemekliğimi teklîf ederek ve o sırada Lacoh dahi yetişip kemâl-i nezâketle kabûl eylemekliğimi teklîf ve ricâ eylediklerinden muvâfakatle hânelerine azîmet eyledimse de Protestanlığa dâ’ir hiçbir mübâhase cereyân etmeyip o gün yalnız ta‘âm ve ikrâm ve İngilizlerin hakkımızda olan teveccühlerini ve Türkleri pek çok sevmekte olduklarından bahsedildi. Ba‘de’t-ta‘âm birkaç sâat ikāmet ve istirâhattan sonra gecesi tiyatroya da‘vet ederek birinci mevkî‘a mahsûs bir ‘aded bilet dahi takdîm eylemiş ise de geceleri dışarıya çıkmak için zâbitâna [5] müsâ‘ade olmadığı için mezkûr bileti i‘âde eyledim. Bu husûsa son derece te‘accüb ederek bizim değil zâbitân, askerlerimiz dahi nöbetçi olmayanlardan her kim izin talep ederse müsâ‘ade olunur. Zira bizim memâlikimizde eğlencelerin cümlesi gecelere hasrolunmuştur. Husûsiyle şimdi kış mevsimidir, deyince artık bu husûsta beni ma‘zûr tutunuz inşâallah gündüzleri görüşürüz, cevâbıyla vedâ‘laşıp çıktım.

Buna ne dersiniz; 2 gün geçmeden süvârîmize sefâretten bir telgraf gelip "Asker ve zâbitândan nöbetçi olmayanları gece niçin dışarıda gezmeye müsâ'ade etmiyorsunuz; bunlara nâmûs-ı askerî dâiresinde hareket etmek üzere geceleri müsâ'ade ediniz. Dışarıya çıksınlar, tiyatro ve cambaz [6] oyunlarına gitsinler." Bu telgrafnâme üzerine artık her gece arzû edenlere müsâ'ade olunmaya başladı ve bizim Mr. Bennett hazretleri artık her gece kendince arzû eylediği kimseleri iskele câddesinde karşılayıp istediği mahalle götürmeye başladı. İşbu Mr. Bennett ile bir akşam hânesine gidip musâhabet üzere iken bunun 'ulûm-ı İslâmiyye'ye ve lisânındaki fesâhatiyle tekellümü merâkımı mûcib olarak "Bu kadar kemâle seyâhat ile mi yoksa tahsîl ile mi muvaffak olduklarını" su'âl eyledim. İfâdesinde şöylece beyân eyledi:

Kendisi Londra'nın misyoner cem'iyyetinin elsine-i Şarkıyye profesörü Mösyö Harlette'ın mahdûmu olup kendi akā'id-i dîniyyeleri tedrîs zamânının hāricinde buna [7] tekellüme medâr olacak cümleleri okutup yazdırdıktan sonra bunlar da görmüş oldukları zekâ ve iktidârı cem'iyyetlerince takdîr ederek bunu 13 yaşında sabî olduğu hâlde 1834 sene-i mîlâdiyyesinde Dersa'âdet İngiltere sefârethânesine gönderirler. Burada sefârethâneye devâm eden Türk kâtiblerinin nezâreti altında okumak ve Türkçe tekellümü ilerletmek için devâm ettirdikleri gibi mükemmel Türk çocuğu gibi tekellüm etmek için ismini Tahsin tesmiye edip sefârethâne kavâslarından Hüseyin Ağa'ya evlâd-ı ma'nevî sûretiyle teslîm edilerek ve bir hayli ta'limât verilerek hânesine gönderirler. Bu minvâl üzere Tahsin nâmındaki işbu küçük misyoner Hüseyin Ağa'nın Tophane'de Karabaş[545] [8] mahâllesindeki hânesinde 2 sene kadar gündüzleri sefârethâneye ve geceleri de Hüseyin Ağa'nın hânesine devâm eder. Ve mahalle çocuklarıyla her bir oyun ve musâhabetle sâ'ir çocuklardan fark olunmaz derecede lisânını temizledikten ve okuyup yazmayı kemâliyle tahsîl ettikten sonra Hüseyin Ağa vâsıtasıyla Fatih dersi'âmlarından Hopalı Ömer Efendi'ye[546] çömezlik

[545] İstanbul Şehremâneti tarafından hazırlanan Mahallât Esâmîsi (1913) başlıklı eserde ilgili mahalle Fatih Belediye Dairesi'ne bağlı görülmektedir; meşhur semti de Cibali olarak kaydedilmiştir. İlgili mıntıka bugün Cibali Mahallesi diye bilinmektedir.

[546] Ebülula Mardin'in *Huzur Dersleri* (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul

etmek ve kendisi gelip almadıktan sonra eve dahi müsâʻade olunmaması için tenbihât-ı ekîde ile teslîm olunup bunun me'kûlât ve sâiresi için dahi şehriyye 5 lira verileceğini efendi-i mûmâ-ileyh tefhîm ettiği anda hâcenin etekleri tutuşup değil çömezlik hâce çocuğa çömezlik edercesine dersine ihtimâm eder. Şimdi burada bir şey var ki, şâyân-ı dikkattir. Bu ne kadar metânet ki [9] işbu hâce, mûmâ-ileyh Tahsin Efendi'yi onlarca sene okutur da bunun İngiliz çocuğu olduğunu fark edemez ve Kavas Hüseyin Ağa'daki sebata dikkat eyle ki, 15 günde bir gelip Tahsin'i kirli (hâcesininkilerle) çamaşırlarıyla beraber alıp hânesine götürüp ferdâsı Cumʻâ günü akşamüzeri medreseye götürür de hiçbir ser-rîşte alınamaz, gördünüz mü metâneti? Mûmâ-ileyh Tahsin Efendi okuduğu derslerde ol derece iktisâb-ı maʻlûmât eylemiş ki, ders halkalarındaki talebe arkadaşları bunun su'âline cevâbdan âciz kaldıkları gibi hâcesi Ömer Efendi dahi bunun kemâline ve tahsîlâtça mahâretine hayrân olurdu. Mûmâ-ileyh Tahsin Efendi "Câmî" dersine geldikte dersin gayrı zamânda bir mikdâr mesnevî görmek üzere [10] Sultan Selim civârında vâkiʻ mesnevîhâneye devâm eylemesi içün hâcesinden müsâʻade istihsâl ederek kabûlü içün dahi vesâtetini niyâz edüp o dahi bunu götürüp mesnevîhânedeki mesnevîhân Zeki Efendi'ye kabûl ettirüp derse devâm ile değil mesnevî Farisî'nin her bir künhü ve bazı Acem ulemâsı mûmâ-ileyh Zeki Efendi'ye geldüklerinde Tahsin Efendi ile mübâhaseye tutuşturup Arabî'de olan kuvveti ve mesâil-i dîniyyeye olan vukūfu hasebiyle bunları pabuçsuz kaçırır imiş. Anla bunda olan metâneti ki burada dahi bunun bir İngiliz hınzîri olduğunu kimse anlayamaz ve vâkıf olamaz. Tahsin'de pâre çok; hâcelerinin her ikisini dahi pâreye doyurarak dersleri hitâm buluncaya kadar devâmdan sonra medreseye devâmdan sarf-ı nazar edüp [11] "Pederim beni sefârethâneye Türkçe kitâbet vazīfesiyle devâm etmekliğimi sefîr hazretlerine ricâ etmiş ve zâten mahâretimi de sefârethâneye gidip geldikçe gördüklerinden 15 lira maʻâşla muvazzaf me'mûr eylediklerini" söyleyip hâce efendi ise bunda mevcûd kemâl ve iktidâra binâ'en ulemâmız meyânında, "Sen mümtâzsın; niçin gidip gavura hizmet

1951), Hümeyra Zerdeci'nin hazırladığı oldukça kapsamlı bir tez olan Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü, 1998) başlıklı çalışma ve sair arşiv ve ikincil kaynaklar taranmış olmasına rağmen Fatih Dersiʻâmı Ömer Efendi ismine rastlanmamıştır.

edeceksin ve Dâire-i Meşîhatçe[547] dahi ismin ma'lûmdur. Değil 15 lira yakīnde ya kādī-'asker veya fetvâ emîni olmaklığınız kaviyyen me'mûldür. Bu işten fâriğ olmanızı sizden temennî ederim." demişse de cevâben, "Efendim, bu husûsta haklısınız; fakat pederim o kapıda şimdiye kadar barınmış ve bizi büyütüp ve bu kadar masrafımı o kapı sâyesinde edinmiş; husûsiyle sefîr Canning hazretleri bu yolda bendenize [12] pek çok ikrâmlarda bulunup "Dersin hitâm bulur bulmaz doğruca sefârethâneye gel; sakın başka yere gitme" diyerek pek ziyâde 'atıyyesini aldım. Şimdi buna karşı kabûl etmesem küfrân-ı ni'met etmiş olurum bu da câ'iz değildir, yollu kelâmlarla hâcelerini iknâ ve râzı ederek Dersa'âdet'te bulundukça hâcesini unutmayacağını ve sefîr hazretlerine dahi tavsiye eylediğini beyân ederek götürüp sefîr hazretleriyle dahi görüştürdükte sefîr hâce efendiye kemâl derece hürmet edip 50 İngiliz lirası dahi 'atıyye verdikten sonra, "Teşekkür ederim hâce efendi, sefârethânemiz bendegânından Hüseyin kavasın mahdûmu Tahsin Efendi'nin tahsîline büyük himmet eylediniz. Yarın inşâ'allah Şeyhülislâm Efendi hazretleriyle görüşüp zâtınızı hem teveccüh ve hem de ne yolda taltîf eylemeleri lâzım ise îfâ buyursunlar" diyerek mu'azzezen [13] hâce Ömer Efendi ile vedâ' eder. Fi'l-vâki ferdâsı günü hâce Ömer Efendi'yi Şeyhülislâm Efendi huzūruna celb ve bir hayli iltifâttan sonra hem ru'ûs ile ve hem de fetvâ emîni muâvinliği ile taltîf eder. Şimdi ara sıra Tahsin Bey hâcesini ziyârete gittikçe sokak kapısından istikbâl etmeye başlar; fakat Tahsin Bey bu hâli kabûl etmez. "Tahsin senin evlâdındır. Sen kemâ-fi's-sâbık makâmında kemâl-i vakarla otur. Ben gelip senin mübârek elini öpeyim ki min-indillâh me'cûr olayım" dermiş. Gördünüz mü kâfir oğlu kâfirlerdeki metâneti. Elhâsıl bu minvâl üzere bir seneden sonra Tahsin hâcesine gider. "Efendim, iktidârım Londra'ya kadar aksetmiş ve Hindistan'da olan İslâm ehlinin kesreti hasebiyle oranın vâli divân efendiliğine [14] 50 lira ma'âşla tayîn olundum ve gelecek hafta Trabzon

[547] Muhtelif dairelerden müteşekkil olan Meşihat kurumu, Sultan II. Mahmud'un yeniçeri ocağını ilgasından sonra "Bâb-ı Meşihat, Bâb-ı Fetva yahut Fetvahane" diye de anılmaktaydı. Burada zikredilen "Daire-i Meşihat" ifadesinin de Tanzimat'tan itibaren tercihedilen kalıplardan biri olduğu muhtelif arşiv vesikalarında görülmektedir. Mehmet İPŞİRLİ, "Bâb-ı Meşîhat", DİA, IV, 363. Ayrıca bkz. BOA. DH.SAİDd 96/327, BOA. DH.SAİDd 43/419.

tarîkiyle azîmet edeceğim; artık oradan muhâbere ederiz, diyerek vedâı çekip müfârakatle ferdâsı hafta Hindistan'a azîmet eyledi.

Lacoh(?) ya'nî Lethouse(?), bu dahi 1843 sene-i milâdiyesinde İngiliz sefârethânesi Türkçe kâtiblerinden Ferhad Efendi'ye evlâd-ı manevî sûretiyle teslîm olunup ismini Hayri tesmiye eylemişler. Bu da 13-14 yaşlarında olduğu hâlde Aksaray'daki hânesine getirip müddet-i medîde ora mahalle çocuklarıyla düşe kalka ve mahdûmuyla mektebe devâm ederek 15 ay bu minvâl üzere devâmdan sonra lisânında ecnebi olduğuna dâ'ir aslâ eser kalmayıp İslâm çocuklarından fark olunmaz derecede fesâhat-i lisâniyeye kemâliyle vukūfiyet [14] peydâ ve istihsâl-i ma'lûmât eyledikten sonra Cerrahpaşa Medresesi'nde 10-15 talebeye ders vermekle meşgûl Amasyalı Hafız Kadri Efendi'den geceleri İzhâr'dan birer ders almaya bed' ve mübâşeret ederek bir hayli dersini ilerlettikten sonra münferiden Ayasofya dersi'âmlarından Hacı Zihni Efendi'nin küşâd etmiş olduğu derse devâm etmeye başlamıştır. Bununla beraber kâne Fransızca tahsîlâta hâhiş[kâr i]miş gibi talebe şerîklerinden gözünün kestirdiği birkaç efendiyi dahi teşvîk edip Kumkapı civârında ikāmet eder Hâriciyye tercümânlarından ismini unuttuğum birinin hânesine devâmla sabâhları dersten evvel Fransızca birer ders almaya başlar. Garîbi burasıdır ki tercümân, Hayri Efendi'yi [16] bildiği hâlde şerîkleri bunun İngiliz olduğunu aslâ fark edemezler. Ve mûmâ-ileyh tercümân dahi işi gâyet mektûm tutar. Daha garibi birkaç ay Fransızcaya devâm eyledikten sonra Hayri Efendi'nin arkadaşları güç hâl ile cümleleri okuyabilip Hayri Efendi ise grameri ve hikâyeleri bitirip târîh okumaya başlar. Ve arkadaşları Fransızca iki kelime söylemeye iktidâr hâsıl eylemeden bizim Hayri Efendi oğlumuz mükemmel sûrette Fransızca tekellüm eder. Bunun bu derece zekâsı Ayasofya civârında bulunan kibar efendilere ve hâcesi Zihni Efendi'ye akseder. Husûsiyle derste olan iktidârı arkadaşlarını fersah fersah geçmiş olduğundan bunun bu kadar zekâsına kendisini bilenlerden hayrân olmadık kimse kalmaz. Şimdi Hayri Efendi oğlumuzu sefâret, devlet memuriyetlerinden birine ta'yîn ettirmek [17] sevdâsına düşer. Bunu da Bâbıâlî mütehayyizânından Protestan olup İngiliz sefârethânesiyle münâsebeti bulunanlarla bi'l-istişâre karârları üzere merhûm

sadrazam Reşid Paşa'ya Hayri Bey'i kemâl-i dirâyetinden ve Fransızcada olan iktidârından bahisle tavsiye ederler ve görmekliğe dahi kendisini mecbûr ederler. Ve huzūruna çıkarırlar. Bununla birkaç kelime konuşurlar. Çünkü Reşid Paşa'nın evvelce tahsîli Paris olup ve Sultan Mahmud cennet-mekân devrinde Paris sefîrliğinde dahi bulunduğu için pek güzel Fransızca bilir olduğundan bunun Fransız lisânına bu kadar âşinâlık hâsıl ettiği ve bu kadar vukūfiyeti öyle tercümândan filan görme ders ile vücûda gelemeyeceği velakin Fransa'ya gitmeden bu kadar iktidâra [18] nasıl vâsıl olduğunu su'âl eder. Hazırcevâb çocuk buna karşı kendisi İngiliz sefârethânesinin Türkçe kitâbet vazifesine me'mûr üvey pederi Ferhad Bey'in delâletiyle sefîr Canning'in mahdûmları için sefârethânede küşâd etmiş olduğu derse benim dahi kabûlümü sefîr hazretlerinden istirhâm edip o da memnûnen kabûl ederek mahdûmlarıyla birlikte 2 sene kadar tahsîlde bulundum; fakat ulemâ mesleğine devâm eylemekliğimi daha ziyâde arzû eylediğinden bu mesleğe devâm ettirdi. Lakin Fransızcaya evvelce olan âşinâlığım hasebiyle elden kaybetmemek için mûmâ-ileyh tercümândan tahsîlâtımın ikmâline teşebbüs eyledim, cevâbıyla iknâ eyledi. Bunun üzerine tercüme kalemine devâm eyletin emrini verip kalem-i mezkûra gider gitmez İngiliz sefîri gelir, Reşid Paşa [19] sefîr-i mûmâ-ileyhe keyfiyeti anlatır. Sanki bilmiyormuş gibi "Nasıl çocuktur, görebilir miyim?" gibi teklîfte bulunur. Mûmâ-ileyh Hayri Efendi'yi celb ederler. Görür görmez, "Ha, bildim. Bizim merhûm Ferhad Efendi'nin oğludur. Sefârethânede birkaç sene benim çocuklarımla Fransızca tahsîlinde bulundu. Husûsiyle sefârethâneye mensûb bendegân evlâdı olduğu cihetle bi'l-hâssa bunun tefeyyüzünü ricâ ederim." dediği anda 1200 kuruş ma'âşa hemân geçirirler. Gördün mü ustalığı; ne güzel tedbîr. Hayri Efendi hem dersine devâm eder hem de tercüme kalemine devâm eder. Bununla beraber İngiliz sefârethânesince müşkil bir iş tesâdüf ettikçe Reşid Paşa, Hayri Efendi'yi sevk eder, hiç kimsenin muvaffak olamayacağı müşkilât[ı halle] [20] bu muvaffak olur. Sâir sefârethânelere dahi sevk olunur. Öyle muvaffakiyetle 'avdet eder ki Reşid Paşa'yı da hayrân eder. 3 sene kadar devâmında hem mütemâyiz rütbesini ihrâz eder, hem de 4000 kuruş ma'âşa nâil olur. Ve ders hitâm bulup icâzetnâmesini de alır. (Çünkü cem'iyetlerince icâzetnâmeye ihtiyâc var) Artık Hayri Efendi sadâret tercümânlığında

o derece rağbete nâ’il olur ki bunun fevkine kimse çıkamaz. Bu hengâmda el-yevm elde isti‘mâl etmekte olduğumuz lügât-i Osmâniye’nin tercümesini vücûda getirip tab‘ı imtiyazını alarak def‘aten 20.000 nüsha tab‘ ettirip beherini yarımşar Osmanlı lirasına hemân 3 ay içerisinde füruht edip tekrâr on bin nüsha daha tab‘ eder. Bu kadar sür‘atle servete mâlik olması etrâfın fâl taşı gibi gözünü açar. [21] bu esnâda Reşid Paşa dahi vefat edip Ali Paşa sadârete gelir. Başlarlar etrâfından bunu çekememeye. Mezkûr kitâbı tekrâr tab‘ edecek olur; müsâ‘ade etmezler. Bunun üzerine sefîr Canning dahi infisâl edip Londra’ya azîmeti hengâmında bu dahi hâriciyede tercümânlık vazîfesini terk eder ve İngiliz teba‘ası olduğunu alenen ilân edince buna muhâlefet edemezler. Nihayet 20.000 nüsha daha tab‘ ettirip ucuz pahalı elden çıkararak Londra’ya gider. (Nasıl ustalığı ve İngiliz milletinin tedbîriyle metânetlerini beğendiniz mi[?] Bu ittihâdı vücûda getirecek ve böyle İngiliz misyonerleri cem‘iyyeti gibi bir cem‘iyyet vücûda getirilebilir mi[?]) Burada şunu da beyân ederim ki işbu Lethouse(?) ile beraber Londra’dan hareket ettirilen [22] küçük misyonerler tamâm 81 kişiden ibâret olup bunların başlarında devr u teftîşte bulunmak üzere evvelce Mister Bennett’ın(?) şerîklerinden olup Mısır’da tahsîlde bulunmuş olan 3 misyonere tefrîkan ve cihât-ı erba‘aya taksîmen sevk olunmuşlar. Şöyle ki:

Bunlardan 10 çocuk aktâr-ı Çin’e, 10 ‘adedi Tonkin ile Siyam içerilerine, 10 ‘adedi Hindistan’a zîrâ buralarda muhtelif mezhebler pek çok olduğu için onların akâ’id-i dîniyyeleriyle târîh-i milliyyeleri ve ahlâk ve âdât-ı kavmiyyelerini tahsîl etmekten başka bir şey’le meşgûl olmamak üzere sevk olunmuşlar. 10 çocuğu da Afgan-ı Belucistan ile Buhara ve Acem iklîmine sevk ederler. 10 ‘aded de sırf Ermenice tahsîl etmek için Van’dan Bağdat’a kadar olan memleketlerde ne kadar muhtelif Ermeni milleti varsa bunların her birerlerine ayrı ayrı birer çocuk [23] sevk ederler. Bâkī 31 çocuk dahi Rusya’dan Yunanistan’a kadar Avrupa’da ne kadar muhtelif milletler varsa bunların cümlesine birer veya ikişer çocuk sevk ederler. Bunların tahsîlleri sırf bulundukları mahallin akâ’id-i dîniyyelerini ve târîh-i tabî‘iyyelerini ve âdât-ı

milliyyelerini tahsîl etmek için sevk edilmişlerdir. Ve mezkûr üç büyük misyoner dahi bulundukları mahallerde bunları devr u teftîş edermiş. Burada şunu da ta‘rîf edelim:

İşbu misyonerler cem‘iyyeti dünyânın her bir cem‘iyyetli beldelerinde birer kütübhâne te’sîs ve küşâd eyledikleri gibi Dersa‘âdet’te dahi bir kütübhâne küşâdına kıyâm edip İngiliz devletinin devletimizle hâlisâne ya‘nî sûret-i zâhirde lehinde bulunduğu zamânlar ki târîhimizin [1]265 ve miladın [24] 1845 ve 46[548] senelerinde ve Canning’in sefîrliği ve Reşid Paşa merhûmun sadâreti âvânında Tahtakale civârında Baltacı Hanı ittisâlinde cesîm bir kütübhâne küşâd etmişler ve bir hayli zamân burada icrâ-yı mel‘anet ve birçok kimseleri Protestanlığa aldıktan ve cem‘iyyetlerini te’kîd eyledikten sonra işbu binâ bunlara küçük gelip terk ile Fincancı Yokuşu’nda[549] gâyet vâsi ve derûnunda bir de cesîm kilise te’sîsiyle büyük bir de kütübhâne küşâd eylemişlerdir ki el-yevm mevcûd olup İstanbul’da olan misyonerler ve Protestanlar bu mahalde tecemmû‘ ederler. Şu kadar söyleyebilirim ki, merâklı olan bir âdem bir Pazar sabâhı işbu binânın kapısı etrâfında akşama kadar dolaşsın, baksın ki buraya nasıl âdemlar devâm ediyor. Ol vakit ise tamâmıyla anlaşılır.

[25] Gelelim Mister Bennett ile olan sergüzeştimize. Mister Bennett her gün sabâhları iskele başında olan gazinoda bizi karşılar; hele gün geçmez ki beni ya zevâl ta‘âmına veyahut gece “breakfast”a ya‘nî kahvaltısına da‘vet etmesin ve hânesi halkı arasında o kadar ülfet peydâ oldu ki bir âdemin kendi hânesinde de ebeveyni arasında bu sûretle ülfet ve muhabbet olamaz. Bir gün geldim mi karısı, hemşîresi çarşıda ahz u i‘tâ eylediğim mağazaları dolaşırlar. Bir gün Mister Bennett kemâl-i

---

[548] Söz konusu tarih (1265) hicrî de olsa rumî de olsa 1845-46 yıllarına değil, 1848-49 yıllarına denk düşmektedir.

[549] Türkiye’de 1820’lerde kurulduğu kaydedilen İstanbul’daki Bible House’dan bahsediliyor olmalıdır. Bible House’un İstanbul şubesine dair küçük birkaç bahisten başka etraflı bir çalışma bulunmamaktadır. M. Numan Malkoç, “İstanbul’daki Protestan Kiliseleri ve Faaliyetleri”, s. 499. *2000. Yılında Hıristiyanlık, Dinler Tarihi Araştırmaları –III* (Sempozyum 9-10 Haziran 2001, Ankara). Ayrıca The British and Foreign Bible Society üyesi Henry Leeves’in (Hayatı hakkında kısa bir bilgi için bkz. H. G. O. Dwight, *Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church*, Londra 1854, s. 20) İstanbul’a geldiği 1821 tarihinde oturduğu yeri bir depo ve küçük bir matbaa olarak da kullandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla İngiliz cemiyetince kurulan Bible House’un burası olduğu sanılmaktadır. (William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, II, Londra 1910, s. 6-8.)

nezâketle Mustafa Efendi, iki gözüm, zâtınıza bir şey söyleyeceğim; fakat çekiniyorum. Bendeniz dahi "Niçin efendi, buyurunuz, emredersiniz", dedim. (Fakat birkaç kere gündüz ta'âmlarında iki veya üç misyoner bulunur. Lâkin bunların kimi sırf Arapça ve kimi sırf Farisîce tekellüm ederler. Hâlbûki bendeniz bunların ikisinden de çakmam. Bana hitâp olarak derler ki, sen Müslümân olasın da lisân-ı Arabî bilmesen olur mu, derler. Bu kadar tefhîmâtlarını anlıyorsam da Mister Bennett tercümânlık vazîfesini îfâ ediyor. Ba'zı Lady Bennett, ya'nî Mister Bennett'ın familyası İngiliz lisânı üzerine bendenize anlatmak istiyor; çünkü bu târîhe kadar İngilizce tekellüme bir hayli âşinâlık hâsıl etmiştim. Musâhabetin hitâmında işbu misyonerler Mister Bennett ile beraber diz çöküp sandalyelerin üzerine kapanıp bir on dakīka kadar bu minvâl üzere durduktan sonra kalkarlar. Meğer bunların bu hareketleri benim Protestan olmaklığım için münâcât imiş. Bunu sonradan anladım.)

Biz yine sadede gelelim. Cevâbım üzerine Mister Bennett bana hitâben seni çok seviyorum ve 'âilem halkı seni pek ziyâde seviyorlar. [27] Bu husûsta verecek olduğum re'yimi kabûl edip Cenâb-ı Rûhu'l-Kudüs'ün fanilasını tathîr eylemekliğe işâret aldık. "Bizim dinimizde pek mukaddes bir zât olacaksınız", gibi buna mümâsil papaz ağzı daha birçok hezeyânlar ettikten sonra, "Senin gönlünü dahi Hazret-i Rûhu'l-Kudüs yed-i rûhânîsiyle sığadı ve gönlüne ilhâm bıraktı. Bu da ra'nâ ve ma'lûmunuzdur." deyince ziyâdesiyle cânım sıkıldı. Fakat cevâb-ı redd olarak, "Benim gönlümde senin beyân eylediğin şey'lerden hiçbir eser yok ve hiçbir şey de hissetmedim." dediğimde "Öyleyse yarın erkence teşrîf buyurunuz ki size gösterecek hikmet pek çoktur." deyip musâhabete hitâm vererek vedâ' eyledim.

[28] Ferdâsı günü bi'l-mecbûriye Mister Bennett'ın hânesine gittim. (Burada benim mürâca'atım beyhûde kıyâs olunmasın. Çünkü bunların hâl ve niyyâtların[a] ve bu yolda sarf etmekte oldukları efkârlarına vâkıf olmakla ziyâdesiyle merâk etmekte olduğumdan bunları böylelikle bi'l-iğfâl İslâm hakkında olan emel ve efkârlarını keşfe muvaffak oldum.) Şöyle ki: Yukarıya çıktığımda ne göreyim. On kadar papaz ve üç kadın benim vürûduma muntazıran bekliyorlar. "Good morning"[550] âşinâlığıyla geçip

[550] Metinde olduğu gibi çevirirsek şu şekilde geçmektedir bu ibare: "Gud morgen".

bir sandalye üzerine oturdum. Lisân-ı Arab profesörü dahi burada mevcûd olduğundan bir-iki kelâm yalan yanlış âşinâlıktan sonra Mister Bennett, "İşte Mustafa Efendi; zâtınızı bu zâtlar ziyârete geldiler. Ve senin için şimdi Cenâb-ı Hakk'a ve Hazret-i Rûhu'l-Kudüs'e münâcât edeceğiz. Zaten zâtınızda [29] görmekte olduğumuz kemâle göre bu kadar külfete hâcet yok ise de be'is yok. İşimiz daha kuvvetli olmuş olur." der demez bunların cümlesi kıyâm ile diz çöküp sandalyelerin hasırları üzerine yüzlerini koyup tamâm yarım sâʻatten ziyâde murâkabe eyledikten sonra kıyâm edip oturdular ve bana hitâben "Nasıl Mustafa efendi, Cenâb-ı Rûhu'l-Kudüs mübârek yed-i şerîfiyle gönlünü sığadı mı?" "Bi'l-bedâhe hayır, hiçbir şey hissetmedim. Ne olacaktı?" der demez Lady Bennett şetâretle bunlara o kadar güldü ki tarîf edemem. Şimdi bu muʻâmeleye hiddet etmek lâzım gelmez mi? Hayır, işbu misyonerlerin hiç birinde hiddet alâmeti olmadıktan başka Mister Bennett söze başlayıp, "Mustafa Efendi, bu efendilerin cümlesi senden hoşlanıyorlar. Vâkıʻâ şimdi muhâlefette [30] bulunuyorsunuz da görmekte olduğumuz beşâret üzerine seni Rûhu'l-Kudüs'ün kanıyla tathîr etmeye mecbûruz çünkü vechinde görmekte olduğumuz alâ'im üzerine senden vazgeçmek ve seni terk etmek bizim için olamaz. (Nasıl bunların bu vechile icrâ etmekte oldukları gayreti biz de vücûda getirecek bir gayûr var mı? Billâhi bunların ellerine düşen harîs-i mansıb ve harîs-i dünyâ veyahut gürûh-ı cühelâ yakasını kurtarabilir mi?) Her neyse birer birer işbu misyonerler giderler. Fakîr de Mister Bennett'a "good day" deyip kıyâm ederek giderken Lady Bennett arkamdan yetişip "Where are you going Mustafa Effendi; come up!" diyerek kolumdan sıkı sıkı yapışıp yukarıya aldı. Mister Bennett söze kıyâm edip "Mustafa Efendi gâlibâ muʻâmelemizden muğber oldunuz. Af edersiniz zîrâ bizim "wife" senin için bendenize [31] çok hiddet etti. Eğer dilgîr olmadınızsa kendisine beyân ediniz, memnûn olsunlar" deyince madamın yüzüne bakıp güldüm. "Burada cânımı sıkacak muʻâmele görmedim ki, güceneyim" diye zâhiren bunları taltîf eyledim. Bu hareketimiz zevâli yarım sâʻat kadar geçmiş olduğundan sofra aşağıda kurulmuş. Lady Bennett "Come on Mustafa Effendi, dinner time" diyerek aşağı indik. Baʻde't-taʻâm tekrâr yukarıya çıktık. Alaturka kahveleri, sigaraları içtikten sonra vedâʻ edip evlerinden çıktım. (Düşmen-i bedhahın nush u pendini kabûl etmek

hatâdır. Fakat mûcibiyle amel etmeyip mücerred işitmek revâdır. Çünkü mekr u hîlesinden haberdâr olmak lâzımdır. Onun için bunların efkâr ve hareketlerine karşı muhâlefet [32] etmeye kıyâm etmezdim. Fakat ferdâsı evlerine gitmeyip azıcık işe fâsıla vermeye karâr verdim. Lâkin Mister Bennett'ın elinden kurtulmak mümkün mü? İki gece sonra bizim zâbitân ile tiyatroya giderken yolumuzu kesti. Zâbitândaki şetâretle iltifâtları görmeyiniz. Cümlesi başka başka Mister Bennett'ın iltifâtına mazhar olduktan sonra nevbet bize geldi.) "Mustafa Efendi, seni birkaç gündür gâ'ib ettim. Bu ne için?" Bazı mazeretten sonra, "Daha tiyatro vaktine 1 buçuk sâ'at var. Azacık seninle bir yere gidelim." diyerek kolumdan yapışıp diğer zâbitâna vedâ' ederek yola devâm etmeye başladık. Gide gide evin kapısına vardık. Âmân efendim; içeriden bir telâşla kapı açılır. Lady Bennett kıyâmetleri koparırcasına, "Oo Mustafa, birkaç gündür nerede kaldın?" diyerek bir hayli mülâtafeden sonra yukarıya çıktık. [33] Biraz tatlı tenâvülünden sonra "Mustafa Efendi, bu gece sirkte (at cambazında) pek şetâretli bir oyun var. Oraya gidelim." deyip hâzırlandılar. Gittik, en birinci locaya oturduk. Musâhabet arasında "Mustafa Efendi, yukarıdan akşam telgrafla emir aldım. Yarın Amerika'ya me'mûren limanımızdan Barrington hareket edecek, sefîne-i mezkûrun efrâdına va'z u nasîhat edeceğim. Sizin dahi beraber bulunmanızı istiyorum. Yarın tulû'-ı şemsten 2 sâ'at sonra Plymouth'ın vapur iskelesinde hâzır bulunmanızı ricâ ederim." deyip oyunun hitâmında vedâlaşarak onlar evlerine biz dahi orada bulunan zâbitân ile gemiye 'avdet ettik. Ferdâsı günü vapur iskelesine azîmet eyledim ki iskelede beş çifte bir filika hâzır ve Mister Bennett dahi bendenize muntazır [34] hemen filikaya binip mezkûr İngiliz firkateynine vardık. Geminin süvârîsi iskele tavasına inmiş oradan bizi istikbâl eyledi. Yukarıya çıktık. Bir yüzbaşı kumandasıyla 6 nefer silâh-endâz selâma durmuş, diğer zâbitân ve mühendisler dahi bunlara mukābil merâtib üzere mevkî'lerinde bulunduğu hâlde Mister Bennett'ın vermiş olduğu selâmı kemâl-i ihtirâmla aldılar. Süvârî Mister Bennett'ın koltuğuna girip geminin doktoru da bizi koltuklayarak doğruca kıç kamarası salonuna dâhil olduk. Ma'lûm a, bunların evvelce ikrâmları tatlı ve konyak yedik içtik. Biraz da istirâhattan sonra nevbetçi zâbiti içeriye girip "All ready" ifâdesinden sonra süvârî-i

sefîne kıyâm edip Mister Bennett'a "Buyurunuz efendim" diyerek cümlemiz geminin tavlonuna doğru yürüdük. Tavlonun tamâm vasatında [35] asker, sancak, iskele tabur olmuş ve orta yerde gâyet müzeyyen bir mihrâb kurulmuş ve mihrâbın mukābiline gâyet musanna' ve yıldızlı bir sehpânın üzerinde Hazret-i İsa'nın salîbi ta'lîk ve resm-i mücessemi vaz' olunmuş. Mister Bennett kemâl-i 'azametle (Burada cümlesinin başı açık bulunmak bunların âdât-ı dîniyyelerinden olduğunu ta'rîfe hâcet olmadığından bundan sarf-ı nazar) mihrâba geçip mûmâ-ileyhin etrâfını süvârî ve zâbitân-ı sâire ihâta ederek bendeniz dahi Mister Bennett'a karîb bir mevzi' ahz eyledim. Mister Bennett dînlerine müte'allik uzunca bir nutuk îrâd ettikten sonra bir körüklü armonik çalınmaya başladı. Asker ve zâbitân ve hattâ Mister Bennett dahi bunlara iştirâk edip cümlesi bir ağızdan usûl-i uşşâk üzere güfte ile kasîde okumaya başladılar. Bunların bu sûretle tegannîsine [36] insânın tüyleri ürpermemek kābil değil. Zîrâ işin içerisinde 15-16 çağlarında bir hayli çocuk dahi var. Bunların hûb sadâları bu hâle başka bir halâvet bahşetmekte ve bu sûretle bir hayli devâm olunduktan sonra cümlesi sırayla gelip salîbi öpüp geri yerlerine çekildiler. Hitâmında hepsi birden mezkûr salîbe müteveccihen diz çöküp yüzlerini iki kolları arasına alarak murâkabeye vardılar. Ba'dehû Mister Bennett mihrâbın derûnunda kâ'imen durarak va'z u nasîhat yollu kelâmlar söylemeye başladı. O kadar İngilizce bilemediğimden her kelâmını fehmedemiyor idiysem de bu kelâmların dîn ü milletin üzerine tertîp olunmuş ifâdelerden ibâret olduğu anlaşılıyordu. Bu da bir hayli imtidâd ederek hitâmından sonra herkes [37] yerlerine, biz dahi süvârî ve birkaç büyük zâbit ile birlikte kıç salonuna azîmet eyledik. Meğer sofra kurulmuş yemekler hâzır, bendeniz Mister Bennett'ın ittisâlinde oturup ta'âma başladık. Burada Mister Bennett bendenize ziyâdesiyle yararlıkta bulunup ta'âmlarının içerisinde hınzır lahminden ârî olan yemekler geldikçe kendi eliyle tabağımı doldurup bâkīsine elimi sürdürmez ve sâ'irlerine "Müslümânlar hiç hınzır lahmi tenâvül etmedikleri için Mustafa Efendi'yi ma'zûr görünüz." derdi. Diğerleri ise "Protestan mezhebini kabûl eden bizim hükûmetimize tâbi olması lâzım gelmez mi?" gibi cevâblarda bulunurlarsa da fettân Mister Bennett bunlara karşı müdâfa'ada bulunup, "Hayır, iş

bildiğiniz gibi değildir. Çünkü bir adam ömründe ekletmemiş ve peder [38] ve mâderi kanıyla kendi kanına nakletmemiş bir eşyâyı ekledecek olursa o ânda bir semmin te'sîri gibi bir fenalık îrâs eder." kelâmıyla bunları iskât eyledi. Her ne hâl ise; yedik, içtik, sigara salonuna azîmet eyledik. Burada bir miktâr ârâmdan sonra filika hâzırlandı. Bindik, dışarıya çıktık. Mister Bennett yamamı bırakır mı? Doğru evine vardık. Akşama kadar oturduk. Biraz kahvaltı filan, gece sâat 2'ye geldi. Karısı ve baldızı tuvaletlerini ikmâl edip dışarıya çıktık. Bir arabaya râkiben doğruca tiyatroya gittik. Hitâmında bunlar evlerine bendeniz dahi gemiye ʻavdet ettim. Artık bir-iki gün bunlara kendimi göstermeyip kaçarken gene bir gün Mister Bennett bizi çarşıda yakaladı. Doğruca evine götürüp [39] zevâl taʻâmını eklettikten sonra yukarıya çıkıp oturduk. "Mustafa Efendi, seni yukarıya yaʻnî Londra'ya götüreceğim. Zâtınızı cemʻiyyetimiz halkı görmek istiyorlar." deyince "Bu benim için mümkün olamaz. Zîrâ Londra'ya kadar azîmetime gemiden müsâʻade etmezler." dedim. "Sen orasını karıştırma. Sana müsâʻade almak bize â'iddir. Yalnız senin muvâfakatin lâzım." demesi üzerine artık buralara kadar gelip Londra şehrini görmeden gitmek uyamayacağı gibi bu işe hevesim dahi geldi. Re'yini kabûl eyledim. "Fakat müsâʻade nasıl alınacak?" dedim. "Yarın müsâʻade istihsâli için gayret edeceğim." cevâbını alarak vedâʻ ile gemiye geldim. Ferdâsı günü akşam taʻâmından sonra süvârî (Arap Yahya)[551] demekle maʻrûf olan zât bizi yanına celb edip, "Oğlum bugün tersâne [40] me'mûrunun yanındaydım. Oraya Mister Bennett geldi. Senin Londra'yı görmek arzûsunda olduğunu tersâne me'mûruyla beraber Mister Bennett da söyledi ve müsâʻade olunmasını ricâ eylediler. Orada masârıfına medâr olmak üzere iki aylık da vereceğim ve orada bulunduğun müddetçe sefâret me'mûrlarının sana verecek oldukları taʻlimât ile hareket eylemen için yedine sefâretimize hitâb[en] bir de mektûb verelim. Yarın git, Mister Bennett'ı gör. Hareketiniz gününü bildirsin. Mektûbu al, birlikte gidiniz." der. Vâkıʻâ işbu müsâʻadeden memnûn oldum. Fakat Mister Bennett'ın bu sûretle müsâʻade istihsâline hayrân oldum. Artık biz li-

[551] Nitekim İspanya açıklarında kaza geçirdiği bu jurnalde de kaydedilen kalyonun birinci süvarisinin Miralay Yahya Bey olduğu yapılan soruşturmanın kaydedildiği istintâknâmede de görülmektedir. BOA İ.DH. 442/29212-1.

maslahatin Londra’ya gidiyormuşuz, diyerek zâbitân ve sâ’ir beyler paraları peşîn verip bir hayli eşyâ sipâriş ettiler. Ertesi günü [41] Mister Bennett’a mürâca‘at eyledim. “Hemen yarın hareket edeceğiz. Mektûbunu al, iki don ve iki iç gömleğinden başka bir şey yanına alma, gel” dedi. Hemen geldim, mektûbu aldım ve birkaç lira ile verilen ma‘âşları aldım. Akşam ta‘âmını gemide eklederek dışarıcı zâbitân birlikte dışarı çıkıp doğruca Mister Bennett’ın hânesine azîmet eyledim; fî 18 Kânûn-ı Evvel sene 1274 senesi ya‘nî fî 30 Kânûn-ı Evvel sene 1858 Cuma günü akşamı Mister Bennett’ın hânesine gidip bilâ-ârâm nısfü’l-leylde şimendiferimize râkiben ve Londra’ya müteveccihen Plymouth’tan hareket eyledik. Bir-iki sâ‘at vagon derûnunda musâhabet olundu. Fakat bununla sabâh olmak mümkün mü? Bununla beraber şimendiferle seyâhatim birinci def‘a olduğu için uyumak mümkün değil, fakat gürültüsüne ve yalpasına kulak vermeyip bir köşeye yaslandım ve o ânda kendimden geçtim. Bu minvâl üzere 5 [42] sâ‘at kadar uyumuşum. Uyandım; Cum‘a ertesiydi. Sabâh olmuş, Salisbury istasyonunu geçmiş ve önümüzde yalnız Winchester istasyonu kalmış, ondan sonra Londra şehrine dâhil olacağız. Mister Bennett ve familyası biraz uyku kestirmişler ve lâkin benden bir sâ‘at evvel kalkmışlar, çay kaynatmışlar, süt ezmişler, kahvaltılarını yapmışlar. Benim de hissemi ayırmışlar. Biraz sütlü peksimetle ben dahi kahvaltı yaptım. Sigaramı tellendirip câmdan etrâfın karlı yübûsetli dağlarını temâşâ ederken Winchester istasyonuna geldik. Burada 15 dakīka istirâhat i‘lân olundu. Hemen dışarı çıktım. Ol kadar şiddetli soğuk vardı ki 2 dakīka açık mahalde durmak kābil değil. Fakat nâ-çâr biraz gezindim. Hemen kendimi vagona attım. Hudâ hakkı için dört battaniye içerisinde yarım sâ‘at yattım. Güç hâl ile kendimi ısındırabildim. Bereket versin ki şimendifer hareket eyledi [43] de vagonları istimle teshîn eyledi; râhat eyledim. Camdan temâşâya başladım. Londra şehrinin şato ve çiftlikleri içerisine dâhil olduk. Köşklerin ve cesîm ebniyelerin ve muntazam sûrette tanzîm olunmuş koru ve ormanların ve ayazın şiddet-i te’sîriyle ağaçların dalları umûmiyetle erik ağaçlarının evvel bahârda çiçek açmış gibi bir şekilde bembeyaz ya‘nî o kadar latîf ve o kadar nazar-rübâ bir hâl ki ta‘rîf edemem. Bu minvâl üzere bir sâ‘at müddet çiftlik ve korular içerisinden mürûr

ettikten sonra birinci def'a olarak Thames Nehri'nin üzerinden karşıya geçtik. Şimendifer başladı memleket içerisinden mürûr etmeye. Buralarda bir istasyonda 5 dakīka kadar tevakkuf edip yine hareket eyledi. Yine Thames Nehri'nin öbür yakasına geçtik. Bir hayli gittikten sonra yine burada bir istasyonda 5 dakīka kadar ârâm edip hareket eyledi. Bir tünel dâhilinden [44] mürûr eyledik. Burada birkaç kere ebniyelerin üzerine kurulmuş demir köprülerden mürûr edip yine Thames Nehri'nden karşı yakaya geçtik. Artık başka istasyon kalmamış, son istasyona Cumartesi günü alafranga sâ'at 9 buçukta vâsıl olduk. Mister Bennett hemen bir araba celb edip cümlemiz birlikte asl-ı Londra'da bulunan hânesine vâsıl olduk. Yukarı çıktık; birâderiyle beraber Mister Bennett'ın 13 yaşında James ismindeki mahdûmu bizi istikbâl ederek sanki evvelden beni biliyormuş gibi bir tavırla "Oo, Mustafa Efendi; safâ geldin, hoş geldin. Zâtınızı görmeye ziyâdesiyle iştiyâk ediyordum. Hele şükür pederim sizi beraber getirmiş. Memnûn oldum." Daha bir hayli iltifâtlardan sonra koltuğumuza girip peder ve vâlidesi arasında cümlemizi birlikte güzelce teshîn edilmiş bir odaya götürdüler. Çocuk yakamı [45] bırakmaz, yüzümü öper, gözlerimizi öper, boynuma sarılır, sanki diyâr-ı âhardan birâderi gelmiş gibi ciddi bir muhabbetle yanıma oturup Türkçe tekellüme başladı. Pederi kendisine Türkçe olarak, "Oğlum, Mustafa Efendi yoldan geldi. Şimdi lâyık olan ona alaturka (…) ve büyük fincan ile bir kahve ve biraz da bisküvi falan her ne lâzımsa getirmekliğin lâzım değil mi?" dedi. "Efendim pederim, buyurduğunuz şeyleri şimdi servant[552] getirecek. Husûsiyle ta'âm vaktine yarım sâ'at kaldı. Bunlara ne hâcet." diyerek cevâp verdi. İşbu serd ü beyân eylediğim kelimeleri Hudâ hakkı için Türkçe olarak sarf eyledi. Her neyse, kahveler geldi, bunlar kahveden evvel birer tek Brandy yuvarladılar. Bendeniz de bunlara tâbi' olup, birer Brandy içip kahveleri içtik. Artık ma'lûm ya, vâlide, peder, mahdûmlarından bir sene kadar [46] müfârakat etmişler. James'i kimi öper, kimi okşar. Vâlidesi de "James, nasıl; Mustafa Efendi'yi sevdin mi?", "O yes, of course. Mustafa Effendi as if my brother. I like very much indeed." Cevâba vâlidesi ziyâdesiyle izhâr-ı memnûniyet eder. Tamâm ta'âm vakti gelir, kalkıp

[552] Servant: Hizmetçi. Metinde bu kabil İngilizce menşeli ve Türkçeye geçmemiş ve yaygınlaşmamış kelimelerin kullanımına sık sık rastlanılmaktadır.

ta‘âm salonuna indik. Burası da sıcak; oturduk, cümlemiz ta‘âmımızı ettik ve kahvelerimizi içtik. Yukarıya çıktık. Sefârethâneye gitmek üzere mektûbu çantadan çıkardım. Nevresimi giydim. Gideceğim zamân sefîr hazretleriyle görüştükten sonra "İkâmetin için neresini intihâb ederse muhâlefet etmeyip kabûl ile oraya git, yerini bil. Ba‘dehû buraya ‘avdet eyle." deyip tembîh eyledi ve beraber dışarıya çıkıp bir araba çağırıp beni arabaya bindirdi. Yola revân olup bir hayli gittik. Nihâyet sefârethâneye vâsıl oldum, içeriye girdim. Meydânda kimseye tesâdüf edemedim. Nihâyet merdivenden yukarıya çıktım. Sağa ve sola atf-ı nazar ederken odanın birinden bir efendi [47] çıktı. Bir hayli müddet yüzüme baktıktan sonra, "Kimi arıyorsunuz" su'âline "Plymouth'tan geliyorum" cevâbı üzerine gemiden geldiğimi hele anlayabildi. "Buyurunuz" deyip beni odaya aldı. İçeride bir hayli zevât mecvûd olup gemice lâzım olan ahvâlden ve bizim Londra'ya niçin geldiğimizden ve bir hayli musâhabetden sonra sefîr hazretlerine olan mektûbu bunlara takdîm eyledim. Aldılar doğruca sefîr hazretlerine takdîm ettiler. Meğer bu zevâtların ikisi tercümân Rum ve biri Asaf Bey[553] isminde sefâret kâtibi diğeri de ikinci kâtib imiş. Sefîr[554] hazretleri mektûbu mütâla‘a eder etmez bizi huzûruna celb ile bir hayli iltifâttan sonra geminin hâlinden ve daha kaç aya kadar işinin hitâm bulacağından ve bir hayli su'âl eyledikten sonra asker ve zâbitânın hâlinden bahsedip [48] "Plymouth ve Davenport ahâlîsi ve tersâne ümerâsı ve hükûmet-i mahalliye cümlenizin hâlinden pek memnûn ve müteşekkir olduklarını ve terbiye-i askeriyenizi pek beğeniyorlar ve buranın makām-ı âlîsinde hüsn-i hâlinizden pek çok bahsolunuyor. İşittikçe pek çok memnûn oluyorum ve birkaç kere bu hâlinizi sadârete ve Mehmed Ali Paşa[555] hazretlerine yazdım. Berhurdâr olunuz", diyerek bizi pek ziyâde alkışladı. Ba‘dehû sözü nereye indinize getirip "Doğruca buraya geldim" cevâbında bulundum. "Öyle [ise] sizi tercümân Anderya Efendi Victoria Oteli'ne götürsün. Ve istirâhatinizi iyice

[553] Gerek sefaret kâtibi, gerekse tercüman olarak zikredilen Asaf Bey ve Anderya Efendi'ye dair ne Londra Sefareti evrakı arasında, ne de F. Reşit Unat'ın Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri başlıklı çalışmasında bir kayda rastlanmıştır.

[554] O dönemde, kesin olmamakla beraber, Osmanlı'nın Londra sefîri Kostaki Musurus Paşa'ydı. Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara 1992, s. 237.

[555] Burada da işaret edildiği gibi devrin sadrazamı Mehmed Emin Ali Paşa'ydı. Bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, I, İstanbul 1982, s. 17-18.

tenbîh etsin.” deyip “Gündüzleri çarşı ve pazarca işini bitirdikten sonra buraya gel. Efendilerle birlikte bulununuz ve geceleri dahi gezmek, tiyatro vesâ’ireye gitmek isterseniz gene efendilerle birlikte bulunmanız daha münâsip olur.” yollu o kadar nezâket gösterdi ki hayrân oldum. “Hıristiyan [49] olduğu hâlde burası bir ecnebî memleketidir. Husûsiyle İngiliz’dirler. Bunlarda hukūka ri‘âyet aslâ yoktur. Sûret-i zâhirde gösterecekleri iltifâtlı kelâmlarına aldanıp devletimiz ve milletimiz, millet-i İslâm hakkında vâki‘ olacak su’âllerine âkılâne cevâp vermeye gayret ediniz.” yollu daha birtakım nasîhat eyledikten sonra dâmenine yüz sürüp vedâ‘ eyledim. Anderyadi[556] Efendi dışarıda beni beklemekte olduğundan birlikte sefârethâneden çıkıp bir arabaya râkiben doğruca Hotel de Victoria’ya gelip yukarıya çıktık. Sefîr hazretlerinin tavsiyesini otelciye söyler söylemez bir “Always”[557] çekip bizi üçüncü kata çıkararak Thames’e nâzır ve mükemmel möbleli bir oda küşâd eyledi ve sözü ta‘âma getirip “Yemekle mi yoksa sâde yatak mı” su’âline yalnız yatmak için **[50]** karârlaştırılıp akşam dahi olduğundan Anderyadis Efendi vedâ‘ı çekip gitti. Biz de odanın içerisine girip penceresinden Thames[558] Nehri’ni temâşâ etmekteyken James kapıyı açıp içeri girdi. “Buyurunuz Mustafa Efendi, pederim size muntazırdır; buyurunuz.” diyerek otelden çıktık. Kapıda hâzır bulunan arabaya râkiben yola revân olduk. Eve vardık, oturduk. Esnâ-yı musâhabette “Mustafa Efendi, sizi otele gönderdiğimize muğber olursunuz, biliyorum. Fakat bizim İngiliz kavminin âdât ve ahvâllerine vâkıf değilsiniz. Bizim âdetimizde baba ve kardeşten gayrısı[559] her ne olursa olsun evinde gece alıkonamaz. Şâyed nâ-çâr bir sûrette bir gece birisi evinde bir müsâfir alıkorsa ferdâsı günü hemen Londra’da ne kadar cerîde varsa her biri bir gûnâ **[51]** ifâde ile i‘lân ederler. Onun için bizi bu husûsta ma‘zûr görünüz.” deyince “Zâten beni burada tevkīf etseniz benim işime gelmez. Zîrâ vaktin hâricinde gitmek ve gelmek vukû bulacak. Bu ise burada kalacak olsam mümkün olamaz.” yollu

---

[556] İsimde karışıklık mevcut; daha önce Anderya diye de geçiyordu.

[557] Always, “daima” anlamında muhatabın emrine amade olunduğunu ifade için kullanılan ünlem.

[558] Thames kelimesinde imla hatası vukû bulmuş. Dolayısıyla müstensihin muhtelif yerlerde de hata yapmak ihtimali tahakkuk ediyor.

[559] Metinde “gayrısını” şeklinde yazılmış. Fakat cümlede anlam düşüklüğüne sebebiyet verdiğinden sondaki iyelik ve hal eki kaldırıldı.

musâhabetten sonra bizim Mister Hayri, ya‘nî Lethouse(?) içeriye girdi. Musâhabete germiyet vererek bir hayli konuştuktan sonra sâ‘at alafranga 9 olmuş. Breakfast vaktini bir sâ‘at geçmiş. Kalktık, ta‘âm salonuna indik. Ba‘de’t-ta‘âm yukarıya çıktık. Musâhabet üzere iken Mister Bennett söze başlayıp “Mustafa Efendi, zâtınıza şöylece beyân ederim ki, yarın sabâh ya‘nî Pazar günü bizim yılbaşıdır. Bu senenin birinci günü Pazar’a tesâdüf eylediğinden indimizde bu günü **[52]** pek mukaddes ittihâz eyledik. Onun için Türklerin, İngilizlerin hakkında göstermekte oldukları meyl ü muhabbet ve İngilizlerin İslâmlardan görmekte oldukları hürmet ve ri‘âyete mukābil bütün İngiliz kavmi büyük bir ittihâd ile ve kemâl-i hulûs ile bu sabâh bütün dünyâ yüzünde ne kadar Protestan kilisesi varsa cümlesinde Türklerin hidâyet-i İlâhî ve kudsiyet-i Hazret-i Mesîh’a nâ’iliyyetle Protestan olmaları için büyük bir du‘â etmekliğimizi dünyâ yüzünde ne kadar Protestan kilisesi varsa cümlesine iki ay evvel umûmiyetle bir emirnâme gönderildi. Yarın sabâh erkence James gelip seni otelden alarak cem‘iyyetimiz dâ’iresinde olan kiliseye getirecektir. Kabûl buyurup teşrîf ediniz ki orada cümlemiz zâtınıza muntazır bulunacağız.” dedi. (Gördünüz mü herîfin yediği haltı[?]) Burada bir hayli **[53]** düşündüm. Reddetmek işime elvermedi ve bunların vâki‘ olacak hareketlerini görmeye lüzûm görerek kabûl edip vedâ‘ ederek otele ‘avdet ettim. Daha şafak vakti olmadan otelci ve bizim James oda kapısında isbât-ı vücûd eyleyip beni uyandırdılar. James “Aman Mustafa Efendi, çabuk elbisenizi giyiniz; zîrâ vakit geçiyor.” deyince ben bir kahve ve sigaramı içmeden hareket edemem, der demez otelci hemen fırlayıp ân-ı vâhidde elinde bir tepsi olduğu hâlde içeri girdi ve mükemmel sûrette süt kahve ve peksimet getirip ortaya koydu. Cümlemiz birlikte içtik. Otelci dahi beraber olarak hareket eyledik, kiliseye geldik. İçeriye girerken Hudâ hakkı için yüreğim çarpmaya başladı. Hem gönlüm içeri girmeyi aslâ istemedi; **[54]** fakat nâ-çâr olarak içeriye girdim. O esnâda James, “Aman Mustafa Efendi, fesini çıkar.” diye teklîfte bulununca pederi Mister Bennett “Hayır Mustafa Efendi, sen onun lakırdısına bakma; buyurunuz” deyip beni mihrâbın önüne götürüp bir mevki‘-i mahsûs gösterdi. Bir hayli kimseler kimi İngilizce, kimi Türkçe ve kimi Arapça âşinâlık eylediler. Kilise gâyetle büyük ve gâyetle müzeyyen olup işbu binânın âsâr-ı atîkadan olduğu yek nazarda görünüyordu. Ortodoks veya

Katolik kiliseleri gibi etrâf ve eknâfında hiç resme müte‘allık bir şey’i olmayıp yalnız mihrâbdan ortaya doğru gâyet müzeyyen ve musanna‘ bir salîb ve Hazret-i Îsâ’nın maslûb ve mücessem şekliyle müşekkel bir salîb vaz‘ olunmuş olup bundan başka dînlerine müte‘allık hiç resim yoktur. İbâdetleri **[55]** kâmilen armonik ile mevzûn kasâ’id tegannîsi ile mu’ahharan cümlesi mürâkabeye kapanıp mihrâbda kā’imen nesâyih-i dîniyyede bulunan papazı istimâ‘ etmek ve ba‘zan dahi orta yere mevzû‘ salîbi telbiye etmekten ibârettir. İstavroz çıkarmak hiç âdetlerinden değildir. Ba‘dehû Türklerin Protestan olmaları hakkında okunacak du‘ânın matbû bir nüsha risâleleri tevzî‘ olunup yine armonik bed’ ederek işbu du‘âyı savt ile mevzûn sûrette okumaya başladılar. Yalnız bazı beyitlerin nihâyetinde gelen “My God” ve “Christos” ve “Turk” kelimelerini ve ba‘zılarını anlayabiliyordum. İşbu du‘â hitâm bulduktan sonra yine murâkabeye kapanıp sonradan ma‘lûm olduğu üzere cem‘iyyet re’îsi olup **[56]** sakalı ve bıyığı matrûş, gâyet büyük işkembeli, tahmînen yetmiş yaşlarında bir adam mihrâba geçip bir kelime irâd edip bir veya bir buçuk dakīka sükût edercesine yarım sâ‘atten ziyâde irâd-ı nutka devâm eylemiştir. Bunda da ara sıra “Türk biraderlerimiz” yollu irâd eylediği kelâmlar anlaşılırdı. İşbu du‘â âyinleri hitâm bulduktan sonra kiliseden dışarıya çıktık ki tamâm sâ‘at alafranga 11’e gelmiş. Mister Bennett ve mahdûmu James ile birlikte bir arabaya binip eve gittik. Biraz ayıktıktan sonra ta‘âm vakti olup yemek salonuna indik. Ba‘de’t-ta‘âm yukarıya çıktık. Biraz ikāmetten sonra gitmek arzû eyledim. Fakat Mister Bennett bırakmayıp bugün Pazar ve yılbaşıdır. Yarım sâ‘ate kadar buraya çok kimseler tebrîke **[57]** gelecekler. Eğlenir, muhabbet ederiz. Ba‘dehû birlikte re’îsimiz Mister Charles hazretlerine gideriz. Zîrâ bu gece sokaklar ve tiyatrolar pek kalabalıktır; seni gezdiririm, deyip alıkoydu. Ve akabinde Mister Bennett ve Lady Bennett’ın akrabaları yılbaşı tebrîkine yürüdü. Bunları müte‘âkip takım takım misyonerler ya‘nî papazlar gelmeye başladı. Artık hakkımda bunların gösterdikleri iltifât ve tebrîkât nihâyetsiz. Bunların içinde Thomas York isminde biri Türkçe ve Arapçayı pek âlâ biliyor olduğundan bununla muhabbete koyulduk. Meğer bu zât İncîl’i ve Tevrât’ı ve Zebûr’u Türkçeye tercüme eden imiş. Gelenlerin cümlesi vedâ‘ edip gitti. Bununla

bir diğeri kaldı. Biraz daha oturduk. Saat alafranga **[58]** 4'e geldi. Dördümüz birlikte kaldık. Bir arabaya râkiben Mister Charles'ın hânesine azîmet eyledik. Muvâsalatımızda kemâl-i ihtirâm ile bizi yukarıya alıp husûsiyle Mister Bennett ve Mister Thomas ve diğeri birer cem'iyyet re'îsi profesör olduklarından ne yolda kabûl olunacakları ednâ mülâhaza ile ma'lûm olabilir. Oturduktan sonra esnâ-yı musâhabette re'îs efendi cümleden evvel "Mustafa Efendi, nasıl; Protestan âyinlerini beğendiniz mi?" Şimdi bu makāmda mûmâ-ileyhe karşı ne cevâbda bulunsam beğenirsiniz. "This of course very cute" cevâbıyla ba'dehû "Bizim memleketimizde edyâ-yı Hıristiyâniye'nin envâ'ı pek çok. Cümlesi el-yevm putperestlik gibi puta tapmaktan vazgeçmemişler. Hâlbûki Protestanlık âyîni dâhilinde **[59]** ise bunların hareketlerine dâ'ir hiçbir şey görmedim. Hareketiniz İncîl-i Şerîf'in ahkāmına tamâmıyla muvâfıktır. Bununla beraber İncîl-i Şerîf'te perhiz ve yortu vesâ'ireye dâ'ir hiçbir emir yoktur. Edyân-ı Hıristiyâniye'nin içerisinde sahîh hareket eden varsa o da Protestanlar olduğunu gösterebilirim." Vermiş olduğum işbu cevâbıma mûmâ-ileyh o kadar mahzûz oldu ki ta'rîf edemem. Ondan sonra kendi sergüzeştine sözü intikāl ettirip 1-16 yaşlarında iken Cem'iyyet-i Protestâniye Katoliklerin mezheblerince ve icrâ eylediği âyînleriyle usûllerine vâkıf olmaya lüzûm görünüp cem'iyyetleri dâhilinde kuvve-i zekâya mâlik, bununla beraber 5 çocuk tefrîk edilerek tahsîlât-ı evveliyyesini **[60]** kâmilen evvelâ kendi dâ'irelerinde bulundurulmak için bunların beşini birden İrlanda'nın "Dublin" şehrinin Santa Maria Kilisesi'nin birinci râhibine gönderilip tamâm 5 sene mezkûr kilise dâhilinde lekesiz Katolik papazlarını 9 taş çıkarırcasına usûl ve âyînlerini ve her bir şu'besini tahsîl ederler. Ba'dehû bunları oradan kaldırıp tatbikat icrâsı için birini İspanya'ya, birini Fransa'ya ve birini İtalya'ya ve ikisini dahi Roma'nın Vatikan kilisesi papazları dâhiline gönderip bunlar birbirinden müteferrik bir sûrette tamâm 7 sene devâm edip Mister Charles Vatikan büyük kilisesinde tahsîlini pek ileriye götürüp vâ'izlik derecesini dahi ihrâz eylemiş idi. Garîbi, buradaki **[61]** bunların Protestan papazları ve İngiliz olduklarına dâ'ir Cizvit papazlarının hiçbiri vâkıf olamamışlar; çünkü bunlar mesleklerinde ol kadar metânetle hareket etmişlerdir ki, ne bir İngiliz ile ve ne de

İngiliz sefârethânesine ve konsoloslarına aslâ mürâcaʻat eylemezlermiş. Bunların harçlıklarını verecek cemʻiyyet tarafından mahsûs bir âdem taʻyîn olunarak harçlıkları yedlerine verilirmiş. Bunların güzerân eden bu kadar müddet içerisinde beyhûde vakit geçirmeyip gerek cemʻiyyetlerine ve gerek devletlerine lüzûmu olan vukūʻâtı ve Roma'da bir Protestan kilisesi ile kütübhânesinin te'sîsi ve küşâdına dâ'ir büyük büyük fikirler beyân ederek cümlesinin efkârını [62] tahrîk eyleyerek kendisi oradan mufârakat etmezden evvel İngiltere Krallığı ile Roma Krallığı yaʻnî Papa cenâblarına Roma şehrinde bir Protestan kilisesinin te'sîsine müsâʻadelerini istihsâle muvaffak olup binâya başlandıktan sonra bunları Londra'ya celb eylediler. Fakat ʻavdetlerinde gene mâhirâne tebdîl ederek yaʻnî bunlar Dublin şehrinden tahsîl için gelmemişler miydi, gene o üslûb üzere müsâʻade istihsâl edip ve lâzım olan icâzetnâmelerini alarak müfârakat eylemişlerdir (Ne kadar ustalık). Bunun bu kadar beyân eylediği sergüzeşti içerisinde Katolik mezhebi cemâʻati hâllerinden ve âdetlerinden rağbet eyleyecek ve memnûniyet getirilecek hiçbir hâllerini beyân etmedi. **[63]** Husûsiyle İngiliz kavminin efkârında o kadar vakûrluk, o kadar iddiʻâ var ki yaʻnî dünyâda ne kadar beşer varsa bunların cümlesinin fevkinde ve İngiliz kavminin kaʻbına varacak hiçbir kavim gelmemiş ve geleceği dahi [yoktur.] Yaʻnî din-i Protestan ve kavm-i İngiliz kusûru hiç mesâbesinde (Ne büyük iddia) vâkıʻâ hakları da var. Çünkü işbu kavim gibi yeryüzündeki akvâm-ı sâirenin ahvâl ve ahlâklarını ve milliyyetlerini ve harekât-ı sâ'irelerini hadde-i tedkīkten geçirmiş ve vâkıf olmuş hiçbir fert göremiyorum. Her ne hâl ise devâm eden musâhabetimiz alafranga sâʻat 10'a kadar imtidât ederek ve "breakfast" yaʻnî kahvaltı zamânı hulûl etmiş olduğundan Mister Bennett müsâʻade istihsâline kıyâm eylemişse de kabûl etmeyip taʻâm salonunun **[64]** ihzârını emreyledi. Kalktık, cümleten salona indik. Pek büyük tedârükât; salonun tezyînâtı, sofranın tertîbâtı, fevkalâde mükemmel kahvaltı. Mevsim Kanûn-ı Sânî olduğu hâlde sofrada tâze üzüm olduğu gibi meyvelerin de envâʻı mevcûd. Baʻde't-taʻâm bir mikdâr yukarıda istirâhat ettikten sonra bi'l-vedâ herkes yerli yerine, biz de Mister Bennett'ın arabasına binerek bendenizi otele bırakıp kendisi evine gitti. Soğuk mu, dedin. Derecesini taʻyîn edemem. Odaya

çıktım, garson geldi. Sobayı yaktı; oda ısındı. Baʻdehû aklım başıma gelerek yattım; sabâh olmuş. Bizim James gelmiş. Bir hayli gürültü etmişse de uyanamadım. Üçüncü gelişinde kalktım, kapıyı açtım. Çocuğu içeri aldım; oturduk. **[65]** Sobayı yaktık. Soğuk ne derecelerde olduğunu şöylece taʻrîf edebilirim ki, pencerelerin câmları kristalli câm gibi. Buz ile envâʻ-ı çiçekler resmolunmuş sâʻat alafranga sekize geldi. James muttasıl, "Hazır ol Mustafa Efendi, gidelim. Peder bekliyor" deyip taʻcîl eder. Hâlbûki soğuğun da şiddetinden dışarı çıkmaya cesâret edemiyorum. Her ne hâl ise, bin müşkilât ile hâzırlandım. Bir arabaya râkiben eve gittik. Oda güzel ısınmıştı. Lady Bennett dahi geldi. "Mustafa Efendi, Mister Charles zât-ı âlînizden pek çok memnûniyet getirdi ve sizi pek sevdi. Terbiye ve ahlâkınızdan mahzûziyet beyân eylediler." ifâdesine karşı "Bu zâtın ilm ü kemâline ve zekâsına hayrân oldum. Başkaca olarak bendenizi nezdine **[66]** kabûl ve iltifâtına mazhar edişi benim için büyük bir şeref olmuştur." dedim ve ne çare, mevkiʻa münâsib bundan başka kelâm bulamadım. Bir hayli gülüştük, konuştuk. Zevâl geldi; taʻâm salonuna indik. Baʻde't-taʻâm yukarıya çıktık. Mister Bennett, "Mustafa Efendi, şimdi dâ'ireye gidelim. Cemʻiyyetimizin oraca olan hâlini ve intizâmını ve mevcûd âsâr-ı atîkanın kesretini orada göreceksiniz." cevâbının hitâmıyla evden çıktık. James dahi beraber olduğu hâlde bir arabaya râkiben misyonerlerin cemʻiyyetlerine mahsûs olan dâ'ireye azîmet eyledik. Uzakça olduğundan bir hayli gittikten sonra dâ'ire-i mezkûreye vâsıl olduk. Yukarıya çıktık. Tabîʻî Mister Bennett bizi birinci kendi dâ'iresine götürdü. İçeriye girdik. Evvelâ bizi **[67]** Mister House yaʻnî Lacoh karşıladı. Burası bir büyük salon. Orada mevcûd bulunan talebeler cümleten kıyâm eylediler. Mister Bennett makāma oturdu, beni dahi yanı başında olan sandalyeye aldı; oturduk. Meğer Lacoh talebeye Molla Câmiʻden ders veriyor imiş. Bizim James dahi halkaya dâhil olup bizim İslâm usûlü üzere diz çöküp oturdular. Ale't-tahmîn işbu talebeler kırkı mütecâviz idi. Bunların tahsîlleri hem Türkçeyi ve hem de Arapçayı tahsîl demek olduğundan bunlara Lacoh Türkçe takrir edip İngilizce taʻrîf eder ve her talebenin yanı başında kendilerine mahsûs birer diksiyoner (lügat) olduğundan talebe aldıkları takriri kaydederler idi. Mister Bennett dahi bunlara dersin ahkâmından Arapça bir

hayli ibare okutup Türkçe ta‘rîf ve bazı yerlerde İngilizce dahi ta‘rîfât ile teshîlât yollarını beyân eylerdi. Artık bizdeki **[68]** havfı ve kalbimdeki halecânı sormayınız. Yanılıp da bana bir mes’ele su’âl edeydiler orada hâlim ne olacak idi? Bereket versin ki mes’eleye dâ’ir benden bir şey su’âl etmediler. Nihayet ders hitâm buldu. Talebe müzâkere odalarına girdiler. Mister Bennett beni kolumdan tutup kendine mahsûs olan odasına götürdü. Lacoh dahi birlikte olduğu hâlde odaya girdik. Bu ânda Mister Thomas dahi geldi. İşbu odanın derûnu mâ-dâr câmlı dolap ile muhât olup içerisi tekmîlen İslâm akâ’id-i dîniyyesine dâ’ir ve ekserisi yazma ve ciltlerinin üzeri İslâm mücellidleri yedinden çıkma gâyet mâhirâne yapılmış ve som yaldız ile tezyîn olunmuş. Bunların cümlesini bana gösterip devr-i Abbasî’den bu âna kadar Asya kıt‘asıyla Buhara ve Acem ve Hind ve Endülüs kıt‘alarında zuhûra gelen ulemâ-yı izâmımız efendilerimiz hazerâtının te’lîf eylemiş oldukları âsâr-ı mukaddeseden olup bunların her birerlerini isimleriyle beyân eylediler. Fakat bunların **[69]** isimlerini hatırda tutmak mümkün olur mu? Husûsiyle ömrüm içinde hiç isimlerini işitmediğim ve görmediğim kitâblar. Lâkin herîflerde bunların cümlesini okuyup me’âlini anlamaya iktidâr var, hem de nasıl mükemmel sûrette iktidâr var; mütehayyir kaldım. Burada bir su’âle lüzûm görüldü. Bu kadar kütüb-i atîkanın cem‘ine nasıl muvaffak oldunuz? Cevâben “Yukarıya çıkalım da asıl cem‘iyyetimizin kütübhânesine gidelim. Orasını görünüz de ba‘dehû bunların cümlesinin icmâlen ta‘rîfâtını beyân edeyim.” Cümlemiz kıyâm ile yukarıya çıktık. Kütübhâneye girdik. İşbu kütübhânenin üzeri mustatîlü’ş-şekl bir kubbe olup, sistemi tûlânî ve vâsi‘ bir mahal olup tekmîl duvârları câmlı dolaplar ve içerileri istif ile kitâb dolu ve kapıdan mihrâba kadar tûlânî geniş bir trapeze uzatılmış ve üzerine büküme uymaz ve örselenmeye gelmez tirşe ve ceylan derisi üzerine yazılmış bir hayli kütüb ve resâ’il-i ‘atîka istif olunmuş bunlarla beraber Hazret-i İsa’nın itlâfından **[70]** sonra havâriyyûn ile bunların halîfeleri olan ulemâ-i Hıristiyâniye’nin Hazret-i Mesîh’i salîb üzerin[d]e ne sûrette salb eylemişler ve nasıl itlâf eylemiş olduklarını gösterir büyüklü küçüklü ve üzerleri câm fânûs ile mestûr yüzü mütecâviz salîb vardı. Cevânib-i erba‘ada olan dolapların her biri ise dünyâ yüzünde ne kadar kavim ve kabâ’il ile edyân varsa cümlesinin kitâbları ile memlû ve ayrı ayrı tertîb edilmiş ve kütübhânenin mihrâb

cihetinde kütüb-i İslâmiye'ye mahsûs olan dolabı açıp derûnunda küçüklü büyüklü 2 bin kadar kitâb mevcûd. Bunlar meyânında Hazret-i Osman (radıyallâhü-anh) efendimiz hazretlerinin yazmış oldukları Kelâm-ı Kadîm'lerden bir kıt'ası mevcûd. Çıkarıp ziyâret eyledim. Bunlara karşı yüzüme gözüme sürüp kemâl-i ihtirâmla mu'âyene eyledim. İşbu Mushaf-ı Şerîf'in tûlü 2 karış ve arzı bir karıştan ziyâdece olup kâğıtları soluk kına **[71]** renginde ve yazısı keşîdeli sülüs ve harekeden aslâ eser yok ise de pek ayân okunuyor. Şîrâzesi ibrişim ile kuvvetli bend edilmiş ve cildi geyik derisi üzerine ipek Buhara kumaşı yaptırılmış; sâde, güzel. Ba'dehû Hazret-i Ali (kerremellâhü veche ve radıyallâhü-anh) efendimiz hazretlerinin kûhî[560] hatt ile yazmış oldukları Kelâm-ı Kadîm'lerden olduğunu bi'l-beyân çıkarıp yedime verdi. Onu dahi kemâl-i ihtirâmla ziyâret eyledim. Yazısını aslâ okuyamadım. Fakat kendisi alıp pek güzel okudu. İşbu Mushaf-ı Şerîf gâyet fersûde olup Sûre-i Tâhâ'nın 5 satırından aşağı bir buçuk cüz kadarı noksânmış. İşbu Kelâm-ı Kadîm'in muhâfazasına gâyet itina gösterildiğinden çekmece içerisinde muhâfaza olunmaktadır. Ba'dehû diğer bir kitâb daha çıkarıp işbu kitâbın hacmi oldukça büyükçe Arabiyyü'l-ibâre tekmîl Ashâb-ı Kirâm efendilerimizin esmâ-i şerîfelerini **[72]** câmi olup her birerlerinin evsâf ve dereceleri şerh verilmiş. Bunu bırakıp diğer bir kitâb daha çıkardı. İşbu kitâb oldukça büyük; bu dahi Arabiyyü'l-ibâre olup sâhib-i sa'âdet sallallâhü aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerinin Hazret-i Ebâ Bekr radıyallâhü-anh ile Mekke-i Mükerreme'den Medine-i Münevvere'ye hicretleri ve Medine-i Münevvere'de güzerân eden vekâyı'ı ve Mekke-i Mükerreme'nin fethini ve Hazret-i Ebâ Bekr radıyallâhü-anh efendimizin hilâfeti nihâyetine kadar olan vekâyı'ı mübeyyin olup Hazret-i Talha radıyallâhü-anh efendimiz tarafından tertîb ve tanzîm olunmuş olduğunu mübeyyin cildinin üzerine yapıştırılmış olan yaftada Arabiyyü'l-ibâre yazılmış olduğu görülmüştür. Ve kendilerinin rivâyetleri dahi bu yolda olup sıhhatine i'timâd ediyorlar. İşbu dolabın derûnunda yalnız Kelâm-ı Kadîm olarak otuzdan ziyâde Mushaf-ı Şerîf, diğerleri tefsîr-i şerîf ve kütüb-i dîniyyeye dâ'irdir. Bunların içerisinde tirşe ve ceylan **[73]** derisi üzerine yazılmış hiçbir eser göremedim; su'âl eyledim. Yok, cevâbını verdi. Burada imtidâd eden 2 sâ'atlik müddette bu kadar

[560] İstinsah hatası olmalı; doğrusunun kûfî olduğu anlaşılmaktadır.

müşâhedâtım vukû‘ bulup havâ dahi kararmaya başlamış olduğundan gitmeye karâr verilip dışarıya çıktık. Eve gidelim, orada lâzım gelen ta‘rîfâtı size beyân edeyim, dedi. Ben ise kendi kendime bu gece memleketi James ile birlikte gezmek istiyor idiysem de müsâ‘ade etmeyip hânesine götürdü. Biraz istirâhatten sonra ta‘rîfâta girişip şöylece beyâna ibtidâr etti:

"Kütüb-i İslâmiye'nin ekserisiyle Hazret-i Osman (radıyallâhü-anh) efendimizin Kelâm-ı Kadîm'ini ve Hazret-i Talha'nın tanzîm eylemiş olduğu târîhi ve ashâb-ı kirâm (rızvânullâhi-aleyhim ecma'în) efendilerimiz hazerâtının esmâ-i şerîfelerini câmi‘ olan kitâb ile beraber 300 küsûr kitâbı Endülüs'ün Gırnata şehrinin İspanyollar tarafından istîlâsından sonra **[74]** Arapların terk etmiş oldukları kütübhâneden ve Hazret-i Ali (radıyallâhü-anh) efendimiz hazretlerinin kûhî[561] yazıyla yazmış oldukları Kelâm-ı Kadîm'i dahi Acem içerisinden ve küsûrlarını[562] dahi Bağdad ve Mısır taraflarından elde edilmiş. Ve bunların cem‘ u tedâriki için şimdiye kadar bâ-defter sarf etmiş oldukları para dahi 1 milyon 600 bin liraya mâl olduğunu beyân eylemiştir ki (ne kadar fedakârlık). Her ne hâl ise öteden beri bir hayli musâhebetten sonra kahvaltı edilip ba‘de'l-vedâ‘ kalktım. Otelin garsonu bir tezkire ile geldi. Tezkireyi mütâla‘a eyledim. Mister Bennett ile bizi Mister Lacoh "dinner" ta‘âmına da‘vet eylemiş olduğundan hemen eve gelmekliğimi dâ‘î olmağın otelden çıkıp Mister Bennett'ın hanesine azîmet eyledim. Yukarıya çıktım ki bana muntazır Lady Bennett ve James beraber olduğu hâlde arabaya râkiben hareket eyledik. Lacoh'un hanesine varıp yukarıya çıktık. Birkaç misyoner med‘uvven orada **[75]** bulunmakta olduğundan musâhabate germiyetle devâm eyledik. Bütün bahis Protestan mezhebi üzerine cereyan eyleyip İngilizlere Türkler kadar muhib ve nusret etmiş hayırhâhımız dünyâ yüzünde hiçbir kavim yoktur. Karîben Cenâb-ı Rabb-i Mesîh evvelki günü icrâ eylediğimiz du‘âmızı kabûl buyurup dînimizi birleştirerek Türk-İngiliz müttehiden birlikte tekmîl dünyânın hâkimi oluruz, yollu yemedikleri bok kalmadı.

[561] Bir kez daha istinsah hatası olduğu sanılmaktadır; doğrusu kûfîdir.

[562] "Küsûrları" olacaktı, müstensih ya da müellif ifade düşüklüğünü gözden kaçırmış olmalıdır.

Subhânallah, Kırım Muhârebesi devâm eylediği sırada dostumuz ile müttehiden Rusya ile harb edişi ve Türklere olan hayırhâhlıkları meğer bu emel üzerine imiş. Çünkü bizim sâde-dil ve uysal tabîʻatımız bunları ol derece ümîde düşürmüş ki artık Türkler Protestanlık mezhebini kabûl eylediler, yalnız alenen iʻlânına intizâr ediyorlardı. Biz ise bunların emel eyledikleri gibi gece ve gündüz bütün musâhabetimizde, bir gün olacaktır ki bir Hıristiyan tekmîl kavmiyle **[76]** dîn-i İslâm'ı kabûl edip Müslümân olacak diye uzun uzadıya bahisle nerelerde bulunuyorduk. İşte Cenâb-ı Hakk bize bu kavmi gösterdi. Bu da maʻa-hâzâ İngiliz kavmi olduğu tebeyyün etti ve hem de taʻyîn-i vakitle cümlemiz bu hâli göreceğiz. Bir-iki seneye varmaz İslâmlıklarını alenen iʻlân edeceklerdir, diyorduk. Heyhât, bizim emelimiz nerede onların emelleri nerede; ne boş kafalı âdemler imişiz; muhayyer kaldım. Herîflerdeki fikri bir kere nazar-ı tedkīkinizden geçiriniz de görünüz. Bunlar o kadar kendilerini beğenmiş vakūr bir kavimdir ki değil Müslümân olmak Hıristiyan mezheblerinden hiçbirini beğenip tahvîl-i mezhebe tenezzül bile etmezler. Burada bulunan misyonerlerin birisi Edward isminde bir misyoner olup güzel Rumca tekellüm eder ve birkaç kelâm dahi Arapça tekellüm eder ve merâmını anlatmaya muktedir olduğundan "Arabistan'ın ne taraflarını gezdiniz?" yollu su'âlime devr-i Sultan **[77]** Mahmud Hânî'de Şam İngiliz konsolato papazlığı ile kitâbeti hizmetinde 5 sene kadar bulunduktan sonra Yunanistan Krallığı'nın yeni teşkîlatında Atina'da teşkîl olunan sefârethânenin ikinci kitâbetine taʻyîn olundum. Orada 14 sene güzerân eden zamân zarfında Rumca'yı tahsîle muvaffak olduğum gibi papaz mekteplerine dahi bu esnada devâm ederek âyînleri, usûllerini tahsîl eyledim. Cemʻiyyetimiz tarafından görülen lüzûm üzerine Mora'ya celb olunup elsine-i Rûmî profesörlüğü makāmına me'mûr olup gerek misyoner talebeleriyle ve gerek hâricden Rumca tahsîline tâlip olan talebelere ders vermeye başladım. Yanındaki refîkini gösterip "İşte bu benim birinci talebelerimin birincisi idi. Buna dört sene ders gösterdikten sonra mükemmel tahsîlât görmek için cemʻiyyetimiz tarafından Atina'ya gönderildi. Dokuz sene orada tahsîlden sonra buraya celb eyledik. Şimdi benim muʻâvinimdir. **[78]** Gerek başımızda bulunan talebeye ve gerekse tercüme etmekte olduğumuz

Rumca'dan İngilizce ve İngilizce'den Rumca diksiyonerleri bu zât tercüme eder. Wester William[563] budur. Vaktinizin hâlî bir zamânında dâ'iremize teşrîf buyurursanız memnûn oluruz, yollu bununla bir hayli musâhabette bulundum. Ba'dehû ta'âm vakti geldi. Kalktık ta'âm salonuna indik. Bizim Mister Lacoh o kadar alaturka yemekler yapmıştır ki ta'rîf edemem. Burada bulunanların cümlesi hınzîr lahminin ta'âmında ciddî sûrette nefret gösterdiler. Hele bizim Mister Hayri yemîn ile söyledi ki, "Evime hiçbir vakit hınzîr lahmi almam ve çocuklarıma dahi yedirmem. Ba'de't-ta'âm evden cümlemiz birlikte hareket eyleyip dâ'ireye geldik. Mister Bennett'ın makāmına çıktık; biraz oturduktan sonra Mister Bennett, "Mustafa Efendi, bizim Mister Thomas York bugün talebeye kazmir(?) dersi verecek. Buyurun biraz oraya gidelim, diye hareket eyledik. Salonun **[79]** sol cihetinde Thomas'ın odasına dâhil olduk. İşbu oda dahi tıpkı Mister Bennett'ın odası gibi etrâfı dâiren-mâ-dâr câmlı dolap ve içerileri akâ'id-i İslâmiye'ye mahsûs kitâb ile memlû. Bizi gören talebe efendiler ve Mister Thomas kemâl-i ihtirâmla istikbâl eylediler. Geçip mahall-i münâsibe de oturduk. Mister Thomas dersine devâm ederek hitâmında talebeler mahallerine azîmet eyledikten sonra büyük mu'âmele salonuna gidelim, dediler. Kalktık, cümlemiz mahall-i mezkûra azîmet eyledik. İçeriye girerek be göreyim, tekmîl talebe sıfatıyla gördüğümüz misyonerler cümleten burada. Herîfler öylesine meşgûl ki ta'rîf edemem. 6 yerde birer masa ve her masanın etrâfında sekizer onar efendi Protestanlık mezhebine kabûl edilmiş, İncîl'i, Tevrât'ı, Zebûr'u kimi Türkçe'ye ve kimi Arapça'ya tercüme ediyorlar. Bunların cümlesini görüp ziyâret ettim, (Bu ne kadar ikdâm). Ba'dehû yine Mister Thomas'ın odasına 'avdet [80] eyledik. Çay ihzâr edilmiş; içtik. Tamâm akşam dahi oldu. Bi'l-vedâ' dışarı çıktık. Artık bu gece James ile birlikte memleketi gezmeye müsâ'ade olunması Mister

[563] Wester diye okunan kelime "Ve Sir" diye de okunabilir; şayet öyleyse istinsah sırasında "sir" kelimesinin yazılışında hata yapıldığı düşünülebilir. İngiliz lügatçisi olan Sir William Smith'in (1813-1893) gerek kariyeri ve gerekse eserleri burada bahsedilen karakterle örtüşmektedir. 1892 yılında şövalye ilan edilen ve sir unvanını o tarihte alan William Smith için burada henüz 1850'lerde sir unvanının kullanılıyor olması, unvanın muhataba karşı duyulan saygıdan ötürü ("Sir", *The Oxford Universal Dictionary Illustrated*, II, 1902) tercih edilmiş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Hakkında detaylar için bkz. John William Cousin, "Smith, Sir William", *A short Biographical Dictionary of English Literature*, 348.

Bennett’tan istirhâm edilmişse de müsâ‘ade etmeyip eve gidelim, kahvaltı edelim, ba‘dehû bilmem ne tiyatrosuna med‘uv olunduğunu beyân etti. Sonra cümlemiz birlikte tiyatroya gideriz, zîrâ bu gece oyun pek büyük bir oyun olduğundan tekmîl ricâl ve kontlar, lordlar mevcûd olacağından oyun pek şa‘şa‘alı olacak ve bizim Mister Charles dahi orada bulunacağız, dedi. Nâ-çâr terk edemeyip eve geldik. Yukarıya çıktık, Lady Bennett geldi. Mustafa Efendi, bugün çarşıya gidip senin için sivil bir kat elbise aldım. Gel giyin de prova edelim, bakalım yakışacak mı, deyince buna ne lüzûm var idi, dedimse de olmaz, bu gece tiyatroya gedeceğiz asker elbisesiyle yakışık almaz, dedi. İçerimden memnûn [81] oldum a. Her ne ise bir de paketi getirip James masa üzerine koyup küşâd eder ki 4 parça Frenk gömleği, başka. El-hâsıl mezkûr elbiseleri giyindim. İşbu elbise bir hâzır elbise mağazasından değil, terziye ısmarlanıp yaptırılmış olduğundan ölçü alınmadan bu kadar münâsib tesâdüf ettirilmesine hayrân oldum. Musâhabet ve kahvaltı hitâmından sonra cümlemiz arabaya râkiben tiyatroya vardık. Doğruca Mister Charles’ın bulunduğu locaya girdik. Familyası ile kerîmesi beraber olduğundan işbu locadan 6 kişi olduğumuz hâlde hiç birbirimize hâ’il olmayarak serbest olarak oturduk. Tiyatronun tezyînât ve usûl-i mi‘mârîsine hayrân olmamak kābil değil. Dersa‘âdet’te görmekte olduğumuz Naum’un tiyatrosunu[564] bunun sigara salonu içerisine alır. Husûsiyle tezyînât ve tefrîşâtı ve istirâhat için olan mükemmeliyeti başkaca takdîre sezâdır. Tiyatro dâhilinde [82] sigara içmek külliyen memnû‘ olduğu için işbu sigara salonuna perde aralarında birkaç kere gittim. Burada kendilerini aslâ bilmediğim centilmenler ile sigara te‘âtîsi vâsıtasıyla musâhabette bulundum. Bunların birkaçı beni ismimle yâd edip ba‘dehû büfeye götürdüler. İşbu mahallin mükemmeliyeti bütün bütün başka olup intizâm ve mükemmeliyetine hayrân olmamak kābil değil. Bu zâtlar bir hayli ikrâmda bulundular. Etrâfımızda bulunanların te’diyâtına dikkat ettim. Bizim icrâ eylediğimiz gibi borcumuz nedir, yollu garsonlara aslâ su’âl yok. Umûmiyetle bir

[564] Söz konusu tiyatro hakkında detaylı bilgi için bkz. Metin AND, Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908), 200-201. Ayrıca tiyatro çevresinde gelişen yeni entelektüel kültür ve uyanış için bkz. Dilek Özhan Koçak, 19. Yüzyıl Sonunda İstanbul’un Dönüşümü ve Uygarlaşmanın İletişim Ortamı Olarak Osmanlı Tiyatrosu, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi, s. 167-179.

lira verip küsûrunu garson bir kâğıda sararak iade ediyor. Herîflerdeki azamete bakınız ki i'âde olunan paraya bakmaya bile tenezzül etmeyip cebine atıyorlar. Perde açıldı; i'lânına mahsûs çan vurulunca hareket eyleyip locaya 'avdet eyledim. Mister Charles taşrada kimlerle görüştüğümü su'âl eyledi. [83] Pek çok iltifât ve ikrâmda bulundular; fakat kimler olduğunu bilemedim. Öyleyse bu zâtlara iâde-i ziyârete borçlu oldunuz. Yarın James seni bu zâtlarla görüştürsün, emrini verdi. Tiyatroda mevcûd bulunan kalabalığı oyunun intizâmla icrasının ta'rîfâtı iktidârımın hâricindedir. Tiyatro hitâm bulup hareket eyledik. Mister Bennett bizi otele bırakıp hânesine azîmet eyledi. James yakamı bırakır mı; sabâh oldu. Alacakaranlıkta yanıma geldi, oturduk. Çay ile süt ve tereyağı ve bir mikdâr ekmekten ibâret kahvaltı geldi. Yedik, içtik. Bunun ile musâhabetimiz bütün bütün sabîlik 'âlemine mahsûs kelâmlarla cereyân eylemekte olduğundan mezheb ve mesleğe dâ'ir hiç muhabbet eylemez idik. Vakit geldi, otelden çıktık, dâ'ireye gelerek doğruca elsine-i Çin dâ'iresine girdik. Meğer akşam tiyatroda bize iltifât eden bu dâ'irenin re'îsi Mister Edward imiş. Yanına vardık, kemâl-i ihtirâm ile bizi kabûl [84] edip yanına alarak bir hayli iltifât ve müsâhabetten sonra bizi mu'âmele salonuna götürdü. Aman efendim, burada olan fa'âliyet Çin ve Japon lisânına devâm eden talebenin kesreti te'addüd etmez derecede ziyâde olup bunların cümlesi misyoner midir, diye James'e su'âl eyledim. Yarıdan ziyâdesi hâricdendir, cevâbını verdi. Ba'dehû kütübhânelerine girdik. Burada tatbikât ile meşgûl bir hayli kimseler gördük. Burada Çin'den aşırıp getirdikleri tirşe ve deri üzerine yazılmış pek çok risâle ve kitâbları bize gösterdi. Fakat bunların içerisinde garâ'ibâttan ibâret olan Çinlilerin mezheb ve kiliselerine mahsûs olan ve tahmînen bundan 4 bin sene evvel yazılmış olan ale't-tahmîn 6 zirâ arz ve 11 zirâ tûlünde yekpâre bir deri üzerine yazılmış bir kitâb meydâna çıkarıp işbu kitâb ol kadar mahâretle düşürülüyor ve açılıyor ki ta'rîf edemem. Tûlüne 8 defa bükülüp [85] nihâyet bükümü üzerine iki başlarından 4 defa bükülüp kocaman bir denk hâline giriyor. Ortasında bir kere açılışında 2 sahife açılıyor. Ba'dehû diğer bükümü açıldıkta 4 sahife meydana çıkıyor. Yazıları amûdî olarak satır satır tanzîm edilmiş. Her hangisi açıldıkta 8 sahife küşâd olunuyor ki işbu tertîb üzere derinin her iki yüzü 76 sahifeden ibâret oluyor. Bunun nasıl hayvân derisi olduğunu su'âl ettim.

Vaktiyle bir kavim bu derinin kılına taparlarmış. Nihâyet kıl ölünce derisine usûl-i dîniyyelerini yazmışlar, diye beyân buyurdular. Buradan yazıhânelerine azîmet eyledik. İçeriye girdik. Tûlânî bir salon, 12'ye kadar yazıhâne var. Her birerlerinin etrâfında 8-10 misyoner muttasıl Çin ve Japon lisânı üzere İncîl tercüme ediyorlar. Bunlardan başka diğer dört yazıhâneli bir odaya girdik. Burada dahi İngilizceden Çin ve Japoncaya ve Çin [ve] Japoncadan İngilizceye diksiyoner tertîb ediyorlar. Mürettipler içerisinde tabîb [86] ve makine mühendisi ve mi'mâr mühendisi dahi var. İşbu diksiyoner kitâbının tertîbinde her fenne mahsûs bir allâme vaz' ediyorlar ki yek nazarda o kelime hangi fenne mahsûs olduğu anlaşılıyor. Meselâ gemicilik fennine mahsûs kelimenin evveline çapa resmi ve makine ıstılâhâtına mahsûs olan isim ve kelimenin evveline bir silindir ve mimarlık kelimelerinin evveline pergâr ve gönye ve tabîblik fennine mahsûs kelimelere yılan sarılı asâ vaz' ediyorlar. Mister Edward beraberimizde olduğu için mürettibler yalnız beni kaldıramıyorlar. Herîfler meşgûl, öylesine meşgûl ki ta'rîf olunamaz. Ba'dehû bizi Mister Edward makāmına götürüp bir hayli musâhabet ve iltifâttan sonra vakt-i zevâl takarrüb eylediğinden vedâ' edip dışarıya çıktık. İşbu misyonerler dâ'iresi bu minvâl üzere dünyâ yüzünde ne kadar dîn ve mezheb ve millet varsa cümlesinin ulûm ve edyân ve lisânlarına mahsûs her birerleri için ayrı ayrı dâ'ire tahsîs olunup bu dâ'irelerde mensûb [87] oldukları elsine üzerine İncîl, Tevrât, Zebûr, diksiyoner vesâ'ir risâleler tertîb ve te'lîf olunmaktadır ki bu kadar fa'âliyet dünyâ yüzünde hiçbir mahalde tasavvur olunamaz. Her ne hâl ise bugün James ile birlikte lokantanın birinde ta'âm edip ba'dehû bir mikdâr memleketi gezmeyi karârlaştırıp dâ'ireden çıktık. James hemen şehir posta kutusuna bir mektûb bırakarak bir arabaya râkiben devâm etmeye başladık. Meğer James halasının evinde birlikte ta'âm etmeye halazâdesi Witch(?) ve Thomas isminde iki akrân çocuklar tarafından med'uv olduğumuz cihetle bunların hânesine azîmet eder olduğumuzu beyân edince; subhânellâh, bugün de memleketi gezmekten mahrûm kaldığıma keder eyledim. Fakat muhâlefet olabilir mi? 20 dakīka araba sür'atle memleketin hâricinde bahçeler içerisinde bir güzel hâneye vâsıl olduk. İçeriye girdik, çocukları ile peder ve valideleri bizi istikbâl edip içeriye

aldılar. Araba içerisinde ziyâde üşümüş [88] olduğumuzdan hemen güzelce teshîn edilmiş bir odaya girdik. Meğer James'in eniştesi İtalyan lisânı şu'besinin re'îsi ve Mister Charles ile İtalya'ya tahsîle gidenlerden biriymiş. Sevimli bir âdem. Artık James'e halasının arz etmekte olduğu tahassür ve iştiyâkı sormayınız. Bize büyük teşekkürler ederek bir musâhabet eyledik. Yemek salonuna indik, meğer bize hürmeten bir küçük (pig) ya'nî domuz yavrusu doldurmuşlar ve kızartmışlar. Çorbadan sonra getirip sofranın üzerine koymazlar mı? Hay Allah, James'in halası "Mustafa, hangi tarafını intihâb edersiniz, zîrâ bu sizin şerefinize yapılmıştır." dedi. Ve hele on-on iki yaşlarında olan kerîmesi matmazel, "Mister Mustafa'nın hissesini ben tefrîk edeceğim" yollu pür-telâş bunların cümlesine karşı, "Hele bırakınız, dün müshil oldum. Yağlı ta'âm yememek için doktor ziyâde tembîh etti. Beni affediniz." dedimse de bunlar muttasıl "Never mind![565] Dün ilaç aldınız, bugün onun hükmü kalmaz" diyerek ısrârlarında [89] devâm eylemeleri üzerine James'in yüzüne baktım. Bî-çâre çocuk kıpkırmızı kızarmış, bir hayli müddetten sonra James'in eniştesi "Oh my dear! Mister Mustafa, excuse me a few points" diyerek bir hayli özürler beyân etmeye başladı, kaldırmak istediler; ısrâr eyledim. Siz 'âfiyetle şikârınızı tenâvül buyurunuz, bendenize bir mikdâr peynir varsa getiriniz; bana kâfidir, dedim. Mâcerâyı hâne halkına anlattı. Cümlesi nedâmet göstererek özür beyân eylediler. Güzel koyun lahminden bol yumurtalı kızarmış kotolet[566] varmış. Takımıyla bize terk eylediler. Bizim James, "Aman Mustafa Efendi, senin ta'âmına beni kabûl eyle, zîrâ ben de hınzîr etini yiyemeyeceğim." deyince, "Olmaz, sonra sana gücenirler." dedim ise de, "Niçin gücenecekler?" deyip bizim ta'âma iştirak eyledi. Amân efendim, bunlar kemâl-i iştihâ ile domuzlarını yediler, biz de James ile kotoletimizi yedik. Sofranın tertîbâtı güzel, her meyve mevcûd. [90] Yedik, içtik, gülüştük. Bir hayli mülâtafe ve musâhabetten sonra salona 'azîmet eyledik. İşbu hânenin re'îsi olan Alfred 75 sinninde bir ihtiyâr ise de gâyet tüvânâ, sevimli ve iltifâtı çok ve tuhaf

---

[565] "Never mind!" bir nida ifadesi; anlamıysa "Önemli değil, bir şey olmaz" demektir.

[566] Kotolet ya da İtalyanca ibaresiyle "cotoletta" (İng. "cutlet"), küçük kaburga demektir ve bir çeşit et yemeğidir. Bu ismin verilişine sebepse bir parça kaburganın pişirim sırasında ve sonrasında yemeğin içinde oluşundandır. Philip Babcock Gove, "cutlet", *Webster's Third New International Dictionary*, s. 561.

tuhaf sergüzeştler beyân eder ve her husûsta âşinâlığı câmi‘ olduğu cihetle kendisinden mahzûz oldum. Beni yanına alıp musâhabete başladık. İngiliz lisânına âşinâ olmadığım cihetle James tercümânlık vazifesini ifâ ediyordu. Mister Alfred çocuklara biraz çalgı terennüm eylemelerini emreyledi. Hemen matmazel, piyano başına oturup diğer erkek kardeşleri yedlerine birer kitara[567] alıp bizim James dahi bir flavta aldı. Aman efendim, o kadar ehviye-i latîfe ve ol kadar güzel İngiliz şarkıları okudular ki hayrân oldum. Hele bizim Alfred Baba, sürûrundan ağzı kulaklarına varıyor, çünkü icrâ-yı âhenk ettiler. Tekmîl evlâd ve ailesini [91] bendenize hitâben “Mister Mustafa, bu âhengin letâfetle icrâsı -ma‘a-hâzâ sizin şerefinize icrâ ediyorlar- yoksa bunlara bin kere ricâ etsem bu inşirâh ile bana bir fasıl yapmazlar. Hele çocukların vâlidesinden hâsıl olan inşirâhı sormayınız. Sevincinden kiminin yüzünü okşar, kimini öper her birerlerine ayrı ayrı şefkat gösterir. El-hâsıl bir âhenk ki bunun fevkinde bir sürûr olamaz. Şimdi çocukları kendi ahengine bırakarak Mister Alfred ile sergüzeşt musâhabetine giriştik. İngiliz ma‘iyyetini câhil ve hayvân gibi ta‘assubluk pençesinden kurtarmak için teşkîl eylemiş olduğumuz misyonerlik cem‘iyyetinin bu dereceye îsâli için çekilmedik müşkilât kalmamıştır. Fakat şükrolunur ki cem‘iyyetimiz bugünkü dereceye vâsıl olmuş. Bundan böyle dahi derecesini pek ‘âlî mertebeye getireceğinden[568] çünkü her birerlerimiz aktâr-ı âlemden tahsîl eylemiş olduğumuz edyân-ı muhtelifenin teferru‘âtıyla usûllerini muntazam sûrette risâle tahtına alıp **[92]** tab‘ ederek bütün İngiliz milletine meccânen tevzî‘ eyledik. Ve her birerlerimiz ‘umûmu vâkıf etmek için kiliselerimizde ahâliye telkîn ve teblîğ eyledik. Şimdi İngiliz ahâlîsi içerisinde tasavvur edemem ki İspanyol, Fransız ve İtalyanlar gibi Cizvit papazlarının mahûf ve sahtekârlıklarına i‘timâd ve i‘tikâd edip iğfâl olsunlar. Burada size Katolik milletinin ve kilise ‘âdât ve hareketlerinden bir mikdâr beyân edeyim. Ma‘lûm ya, benim tahsîlim Roma’da Don Petro[569] kilisesinin papaz mektebinde ikmâl-i tahsîl eyledim[570]. Hem öyle metîn

[567] Kitara, gitar. Eski Yunancadan Arapçaya intikal eden kelime oradan da İspanyolcaya ve diğer Avrupa dillerine geçmiş. Haliyle metinde verilen şekli o dönemin de aşina olduğu “kitara” yazımıdır.

[568] İfade yarım kalmış gibi görünmektedir. Dolayısıyla “şüphemiz yoktur.” vs. makamında bir ilave yapılırsa meramı daha iyi anlaşılabilir.

[569] Roma’da Don Petro ismiyle verdiği ve içerisinde bir nevi misyoner mektebi de bulunan bu kilise

sûrette mesleklerinde sebât gösterdim ki benim bir İngiliz misyoneri olduğumu aslâ fark edemediler. Çünkü onların papazlarından daha mükemmel sûrette hareket edip sabâhları cümleden akdem kilise kapısını açar ve Pania kandilini[571] temizler ve etrâfı devşirip Hıristos[572] müvâcehesinde okunacak du'âyı ben okurdum. Hele perhizlerde göstermiş olduğum metânet ile cümlesinin teveccühünü kazanmıştım. **[93]** 'Âdetâ büyük hâcemiz olan papaz efendi muhteremin "Alfred eğer içimizde müstecâbü'd-du'â bir kimse varsa o da yegâne sensin" der ve hakkımda büyük hürmetlerde bulunurdu. Fakat ol kadar sahtekârlıklarını keşfeyledim ki ta'rîfini risâleler almaz. Bunlar Katolik ahâlîsini o derece iğfâl eylemektedirler ki hayrân ve mütehayyir olmamak mümkün değil. Bunlardan birini ta'rîf edeyim, bakınız!

Hıristiyanlık âleminde yapılan kiliseler mutlak Hazret-i Îsâ'nın halîfelerinden birinin ismiyle yâd olunur. Kezâlik bizim Protestanlık mezhebinde dahi böyledir. Don Petro kilisesinin hâmîsi olan Hazret-i Petro'nun kilisenin sağ tarafında müzeyyen ve musanna' sûrette yapılmış mücessem resmi vardır ki etrâfı gâyet kıymetli kumaş perde içerisinde muhâfaza ederler. Bunun garîbi burasındadır ki işbu resmin kafasının içerisine su doldurup bunun gözünden yaş akıtmak için gâyet [94] mâhirâne yapılmış düğmesi olduğu gibi sağ ve sol kollarını hareket ettirmek için mahâretle yapılmış bir de zemberek vaz' olunmuştur. Bu sanatları da esrâr hârice fâş olmasın için bu gibi sanâyi'a âşinâ ve mâhir Cizvit papazlarından pek çok ustalar vardır. Mesela bir kühenkâr geldi mi bunu evvelâ Petro'nun huzūruna getirip ayağını pûs ettirirler. Bu esnada mezkûr resmin arka tarafına görünmez sûrette saklanan papaz gözden yaş akıtmaya mahsûs olan düğmeye bastığıyla Petro'nun gözlerinden

---

Saint Peter Bazilikası olmalıdır. Bugün Vatikan'da bulunan bu tarihî kilisenin temelleri 1506 yılında atılmış ve ancak 1626'da tamamlanabilmişti. James M. Houston, *EA*, "Rome", XXIII, 660-661.

[570] Yine bir ifade bozukluğu; cümle şöyle kurulabilirdi: "Ma'lûm ya, ben tahsîlimi Roma'da Don Petro kilisesinde ikmâl ettim."

[571] Yeni Zelanda'nın yerlisi olan Māorilerin mitolojisinde var olan bir figürdür. Esatire göre bir kadın olarak tasvir edilen Pania, gündüzleri Yeni Zelanda'nın Kuzey Adası sahillerinde yüzer ve akşam gurup vakti meskeni olan kayalıklara gidermiş. Pania kandili de bu karakteri temsilen kiliselere konulan heykelciklerdir. Kaynak?

[572] Hıristos'tan kasıt Hazret-i İsa (a.s.) olmalı; zira Avrupa literatüründe "Christ" diye anılmaktadır ve müellifin de bu yazılışı taklit ettiğini görmek mümkündür. A. Vahid Bey, *An English-Turkish Dictionary*, "Christ", s. 76, Lübnan 1991.

yaş akmaya başlar. Müvâcehesinde bulunan papazlar muttasıl tazarru‘ ve niyâz için müretteb olan du‘âyı mevzûn sûrette okurlar. Mezkûr yaşı gördüler mi bunlar da bir telâş akabinde perdeyi kaparlar. Geriye çekiyorlar. Mürâca‘at eden mezkûr âdemdeki korkuyu sormayınız. Ciddi sûrette hem korkar, hem de vücûdunu lerze tutar. Şimdi bak şu herîflerde sersemliğe be hey eşek [95] herîf! Hem insân eliyle yapılmış, ağaçtan ma‘mûl, bir tepede böyle hârikulâde bir iş vukû‘ bulur mu, bunu fark edecek herîflerde iktidâr yok. Çünkü Cizvit papazları ahâlîyi ol derece ihâfe altına almışlardır ki edyâna mahsûs kitâbdan gayrisini mütâla‘a etmek pek fenâ bid‘at ittihâz ederler. Husûsiyle kendileri hem kral, hem de papaz; şimdi bunların fikrine kimin haddine düşmüş ki muhâlefet eylesin. Derhâl katlederler. Gelelim mâcerâmıza; geriye çekildikten sonra mürâca‘at eden herîfe günâhından kurtulmak için 25 gün riyâzet ve her gün sabâh du‘âsında bulunmayı sıkı sûrette tembîh ederler. Herîf gider, emirleri mûcebince ma‘a-ziyâdetin icra ediyor. 25 gün [sonra] herîf gelir, tekrâr Don Petro'nun müvâcehesine getirirler, perdeyi açarlar, başlarlar du‘âya. Du‘ânın hitâmına yakîn kezâlik resmin arkasında saklanmış olan papaz bu kere sağ kolunu [96] hareket ettirecek düğmeye basar, Don Petro kolunu yukarıya kaldırır. İşte günâhının affına mahsûs olan alâmet zuhûr eder etmez kemâl-i memnûniyetle perdeyi kapayıp herîfi Christos des Pania huzuruna getirirler. Orada dahi bir hayli du‘âdan sonra artık kilise içerisinde ne kadar halk varsa cümlesi herîfin başına uçuşurlar; her birerleri[573] ayrı ayrı sadaka talebinde bulunup herîfi çırçıplak ederler. İşte bunların bu sahtekârlıkları dîn ve mezheblerinde olan meziyyeti mahveylemekte husûsiyle bundan 200 sene kadar akdemleri bizim İngiltere'de dahi bu vechile cârî idi. Fakat cem‘iyyetimiz ‘umûm Avrupa milletlerinin ahlâk ve âyînlerini ba‘de't-tetebbu‘ ve Hazret-i Mesîh'in emr-i şerîfi ve İncîl'in ahkâmından olan emirlerini nazar-ı tedkīkten geçirerek Protestan mezhebini vücûda getirdik. Cizvit papazlarının sahtekârlıklarından bütün İngiliz kavmini halâs [97] eyledik. Musâhabetimiz burada hitâm bulup birer sigara içmekte iken birden bire Witch ile

[573] Bundan hemen sonra müstensih paragraf başına iki kesme "-" işareti arasında "Bu nüsha Mustafa Bey'in dördüncü nüshası" notunu düşmüş ve ibareyi yine paragraf başından devam ettirmiştir.

Thomas gelerek, “Baba, Mister Mustafa’yı bize bağışla; tiyatroya gideceğiz, vakit geçiyor.” Kolumdan yakalayıp cümlemiz oradan dışarıya çıktık. Bir arabaya râkiben yola revân olduk. Bunlara, “Nasıl tiyatroya gideceğiz?” diye vâki‘ olan su’âlime “Siz emir buyurun” diye re’yime bıraktılar. Mâdemki böyledir, benim sirke (ya‘nî at cambazına) arzûm vardır, dedim. Hemşîreleri matmazel hemen re’yime muvâfakat edip ben size orada bu teklîfte bulundum; siz tiyatro üzerine ısrâr eylediniz. Bunun üzerine cümlesi muvâfakatla intihâb eyledikleri at cambazına gidileceğini arabacıya emreylediler. Vardık, bir locaya yan geldik. Amân efendim, işbu kumpanyanın mükemmeliyeti ta‘rîf kabûl etmez. Hele bir de aralarında çocukların birbirine rekābet edercesine vukû‘ bulan ikrâmlarına mukābelede bulunduksa da aslâ kabûl etmeyip bizi masraftan [98] muhâfaza eylediler. Oyun hitâm buldu; yine bir arabaya râkiben yola revân olduk. Beni otele bırakıp kendileri evlerine azîmet eylediler. Sabâh olur olmaz James geldi. “Mustafa Efendi, pederim sizi ‘breakfast’a bekliyor, çabuk ol!” deyip otelden dışarıya çıkıp eve geldik. Kemâl-i tahassürle Mister Bennett bizi istikbâl edip, “30 sâ‘atten ziyâde oluyor ki mülâkāt şerefinden mahrûm kaldık. Gel konuşalım.” diyerek sobanın yanına geçtik. Lady Bennett kahvaltı tepsisini kucaklayıp geldi. Yedik, içtik. Büyük dâ’ireye gidelim diyerek evden çıktık. Dâ’ireye geldik, oturduk. Bizim Hayri Bey dahi geldi, musâhabete başladık. Burada bendenize bir garip su’âlde bulundular. Şöyle ki; İslâmların akâ’id-i dîniyyesinden olmak üzere bir ‘âdet vardır ki bu hâl cem‘iyyetimizi meşgûliyette bırakmıştır. Bu da Kur’ân-ı Kerîm’in emri ve fukahânızın kavli üzerine bir mevtâyı kabre indirip toprağı **[99]** üzerine çekip örttükten sonra bir hâce kabrin başına geçip mevtâya telkîn veriyor. Akâ’id-i dîniyyenizden olmak üzere mevtânın üzeri örtülür örtülmez Münker ve Nekir melâ’ikeleri gelip o mevtâya dünyâca olan ef‘âlinden su’âl olunur imiş. Bu olabilir, fakat Münker ve Nekir melekleri gelir gelmez mevtâ kıyâm edince, nâşını mezarın tahtalarına vurunca “Eyvah, ben ölmüşüm” deyip yine yatıyor imiş. Cem‘iyyetçe bu işi merâk eyledik. Bunun ‘umûmiyetle vâki‘ olup olmadığından tahkikâtına teşebbüs eyledik. Bir hayli mevtâyı kabre indirdikten sonra Münker ve Nekir meleği gelip mevtâyı kaldıracak mı, diye mevtânın göz çukurlarına ince darı

koyduk, kapadık. Ferdâsı günü kabri açtık, muâyene eyledik. Darılardan hiçbir tanesi düşmemiş. Bunu merâk ederek bir hayli mevtâda vech-i mezkûr üzere tecrübe eyledik. Dediğiniz **[100]** gibi mevtâda hareket olmadı. Şimdi Müslümânların bu yolda vâki‘ olan ifâdelerindeki hikmet nedir? “Vâkı‘â bu su’âliniz garîbdir. Zâtınız bu kadar vakit medrese-nişîn olup senelerce ders gördünüz, ‘âlim ve fâzıl oldunuz. Şimdi öyle ümîd ederim ki İslâm ‘ulemâsı içinde zâtınıza mukâbele edecek az ‘ulemâmız vardır. Şimdi bu mes’elede hikmet ne olduğunu bilmediniz mi?” “Gördüğüm derslerde buna dâ’ir bir mes’eleye tesâdüf etmedim.” cevâbını verince öyle ise size sıhhatini beyân ediyorum ki kabirde mevtânın görmekte olduğu ‘azâb ü elem bahsi rûh üzerinedir; kalıb-ı bî-ruh üzerine değildir. Zira rûh bedenden çıktıktan sonra kalıp cîfe gibi hâke yatar, ta kıyâmete kadar bunda hareketten eser kalmaz. Su’âl ve cevâb üzerine; “Kabir mu‘âmelesi rûh üzerinedir olduğunu şöylece de beyân edebilirim ki ihyâ gecelerinde hâne **[101]** ve meskenlerimizde herkes geçmişlerinin rûhu için Kur’ân-ı Kerîm’in rahmet âyetlerinden (Yâsîn-i Şerîf) ve daha ba‘zı sûreler tilâvet olunup ecrini geçmiş rûhlara bahşederler ve kabristân önlerinden geçildiği zamân orada bulunan mevtâların rûhu için birer Fâtiha-i Şerîf tilâvet etmek vâcib olduğunu bir hayli derslerde istimâ‘ eyledim. İşte bu da mu‘âmelâtın rûh üzerine olup kalıp üzerine olmadığını tasdik eder. Husûsiyle Hacı Hüsam Efendi’nin bir dersinde buna dâ’ir bir mes’ele istimâ‘ eyledim. Şöyle ki, Cenâb-ı Hak’tan Peygamberimiz sallallâhü ‘aleyhi ve sellem efendimiz Bedir Gazâsı’nın hitâmında düşman mevtâlar içerisinden İslâm mevtâlarını tefrîk buyurup defneyledikleri zamân, ‘Şühedânın rûhu için birer Fâtiha okuyunuz ki, ervâhları için hafîfliktir.’ emr-i şerîfi vâki‘ olmuş. Onun için bir kabristândan mürûr eylediğiniz **[102]** zamân Fâtiha-i Şerîfe okumadan geçmeyiniz tembîhini aldık. Bu da usûl-i İslâmiye’dendir.” cevâbıma hiç mukâbelede bulunmayıp bu vechile kabûl eylediler. Ba‘dehû bize müteveccih olup, “Mustafa Efendi, bizim kudemâmızdan Profesörümüz Mister White zâtınızı görmek istiyor. Görüşmekliği kabûl buyurursanız James ile birlikte teşrîf ediniz. Görüştüğünüz anda pek memnûn olacaksınız. Ma‘lûmatsız bulunmamak için, “Mister White kimdir?”, diye vâki olan su’âlime, “Bir Bektaşî Babası göreceksiniz.” cevâbına, “Acâyib, Bektaşî Babası’nın burada işi nedir?” su’âlime “Bektaşî usûlünün kâşifidir.” cevâbını verince “Öyleyse

bu zât ile görüşmek üzerime vâcib oldu. Buyurun" James'e gidelim, deyip Mister White'ın dâ'iresine azîmet eyledik. İçeriye arz eder etmez Mister White bizzât yerinden hareketle salona gelerek bizi istikbâl eyledi ve bizi görür görmez "Vay imânım, bu kadar **[103]** gündür dâ'iremizin her şu'besini ziyâret eyleyesiniz de bir kere babanın ziyâretine gelmeyesiniz. Olur şey midir?" yollu te'âti ve özürden sonra bizi koltuğuna alıp odasına götürdü. "Aman efendim, bu zât Bektaşîlik'ten almış olduğu şekli aslâ terk etmemiş. Vâkı'â şimdi Protestan cem'iyyeti dâ'iresinde misyonerlik makāmında bulunuyor ise de hâlâ herîfin bıyığı sakalı ve başına giymiş olduğu üsküfe kâmilen Bektaşîliği îmâ eder sûrette müsinn ve sevimli bir zât. Oturduk, musâhabete giriştik. Şimdi bunun Bektaşîlikçe olan münâsebetini anlamak için göstermiş olduğum telâşa, "Dur koca pezevenk, 'acele etme. Biraz görüşelim." deyip çay ısmarladı. İçtikten sonra ve bir hayli muhabbetten sonra, "Lokmayı fakîrhânede edeceğiz. Seninle orada 'arîz ve 'amîk musâhabet ederiz." deyip vâki' olan teklîfini bi'l-kabûl ve akşam dahi **[104]** olmuş olduğundan bi'l-vedâ' müfârakatle dâ'ireden dışarıya çıktık. James ile bir mikdâr çarşı pazarı gezdikten sonra bir arabaya râkiben doğruca Mister White'ın hânesine azîmet eyledik. İşbu hânenin hârici ve dâhili Mister Charles'ın hânesinin fevkinde olup meğer Mister White meşhûr baronlardan birinin evlâdı imiş. Dâhilî mefruşâtıyla gâyetle müzeyyen bir sûrette tefrîş edilmiş ve pek mükemmel. Yukarıya çıktık; Mister White salonda bizi istikbâl edip oda-i mahsûsasına götürdü. Gâyet nefîs mezelerle tezyîn edilmiş masanın etrâfına geçip oturduk. Bî-çâre Mister White kendisi gibi ihtiyâr olan familyası ile kerîmesini ve diğer baldızı kerîmesini bize takdîm edip "Dünyada nâ'il olabildiğim iki nefer kerîmeciklerim matmazelleri size prezante etmekle iftihâr ederim." cevâbına **[105]** "Mahdûmunuz yok mudur?" dedim. Erkek nâmıyla ne 'â'ilem içerisinde ve ne de kendim bir evlâda mâlik değilim." deyince, "Öyleyse bizim James'i evlâd yerine zâtınıza takdîm ederim." deyince, "Bu husûsta James'e hâcet kalmamıştır. Her nerede ise matmazellerin nişânlıları gelir." diye cevâb verdi. Te'âtî-i akdâha başladık. Bizim Mister James ömründe görmediği a'lâ sakız mastikasını bulur bulmaz, "Aman Mister White baba Rum, daha ikbâl var mı?" diyerek pencerenin önünde yuvarlandıkça Mister White'ın ihtiyârı elinden gidip "Doldur James, oğlum.

Civân elinden iç bâdeyi rûha gıdâdır." diyerek ve güzel güzel beyitler okuyarak kemâl-i germiyetle ʻişrete koyulur. Fakat Mister White ömrünün kısm-ı aʻzamını Bektaşîler içerisinde geçirmiş olduğundan buna hiç ʻişret te'sîr eder mi? Teʻâtî-i akdâh arasında o kadar güzel ve muntazam Bektaşî beyitleri ve hânedân-ı Ehl-i Beyt üzerine **[106]** tertîb olunmuş kasîde ve mersiyeler okudu ki hayrân olmamak kābil değil. Bu esnâda matmazellerin nişânlıları dahi geldi, kemâl-i nezaketle bize Türkçe iltifât eyledi. Bir iki kadeh teʻâtî eyledikten sonra matmazellerle birlikte bizim James dahi beraberlerinde olarak piyano başına geçip çocukların her birerleri ellerine başka başka birer çalgı alıp cümlesi birlikte âhenge başladılar. Bizim Mister White ile madaması üçümüz trapeze başında kaldık. Bu minvâl üzere güzerân eden zamânımız 5 sâʻati tecâvüz eylediği hâlde bize bir sâʻat kadar gelmedi. ʻIyş ü ʻişrete hitâm verip kalktık, taʻâm salonuna indik. Taʻâmların içerisinde hiç hınzîr lahmine dâ'ir bir şey yok. Bütün taʻâmlar et, balık ve tatlı. Mister White burada fakīre hitâben dedi ki, "Mustafa Efendi oğlum, Bektaşîlerin bir ʻâdetleri vardır ki pek doğrudur. Bu da aslâ **[107]** hınzîr lahmi tenâvül eylemedikleri gibi hindi kuşunun göğsünde domuz kılına müşâbih kıl bulunduğu için onu dahi yemezler. Ve tavşanı dahi vücûdu kediye, kulakları eşek kulağına müşâbeheti olduğu için onu dahi yemezler[574]. Ve her taʻâmı yekdiğerine ihtilât ettirmeyerek tenâvül ederler ki bu da nefâsete riâyet eylemeleri iktizāsından başka bir şey değildir." deyü beyân buyurdular. Taʻâm hitâm bulup yukarı salona çıktık ki, alafranga sâʻat 2'ye gelmiş. "Aman, Mister White vaktimizi mahveyledin; asıl maksad bu değil idi. Zâtınızın Bektaşîlik ʻâleminde güzerân eden evkātınız sergüzeştinden bahsedecek idiniz ve bu husûstaki esrârdan bendenizi haberdâr eylemenizi arzû ediyorum. Şimdi ise bu husûstan mahrûm kaldık." Deyince, "Esef etmeyiniz. Ben zâtınızı artık terk edemem. Bundan sonra her gün zevâlden sonra bir-iki sâʻat kadar yanıma devâm eylemeniz lâzım geliyor. Şâyed **[108]** gelmeyecek olursanız ben sizi cebren celbederim." yollu bir hayli mülâtafeden sonra bir araba celbettirip James ile birlikte hareket eyledik. Ben otele çıktım; James de hânesine gitti. Sabâh olur olmaz bizim gayûr James geldi, odaya girip sobayı yaktı.

Ba'dehû beni uyandırdı; kalktım, oturduk. Mister White üzerine bir hayli musâhabet eyledik. Free Mission Cem'iyyeti'ni teşkîl ve kavânînini te'sîs eden bu zât olduğunu ve cem'iyyetimiz içerisinde Charles'tan sonra ikinci bu zât olduğunu ve parlamentoda meclisin a'zâ-yı dâ'imesinden bulunduğunu berâ-yı ma'lûmât tefhîm ve beyân eyledi. Kalktık, eve geldik. Mister Bennett yine kemâl-i tahassürle bizi istikbâl eyledi. Mister White pek 'âlî bir zât olduğunu beyân eylemeleri üzerine, "Gülü ta'rîfe ne hâcet, ne çiçektir biliriz." cevâbı, amân efendim, **[109]** Mister Bennett hiç işitmediği bir kelâm-ı mevzûn olduğu için ol kadar mahzûz oldu ki ta'rîf edemem. Ve hâne halkı dahi mısrâ'ın ma'nâsını şerh eyledi. Onlar da kendilerini zapt edemeyip bir hayli güldüler. Burada zevâle kadar oturduk, musâhabet eyledik. Çünkü hava pek sert ve gâyet soğuk olduğundan dâ'ireye ba'de'z-zevâl gitmeye karâr verdik. Vakit geldi, dâ'ireye gittik. Mister White bizi iki kere arattırmış; odasına gittim. Çay geldi, içtik. Musâhabeti sergüzeşte intikāl ettirip bidâyetinden ibtidâ edip şöylece beyân eyledi ki: 1817 târîhinde henüz 16 yaşında idim ki Türkiye Müslümânlarının âdât ve ahlâk-ı milliyyeleriyle ulûm-ı dîniyyelerinin tahsîli için zekâvette birinciliği hâ'iz olmak üzere 15 kadar efendiye cem'iyyetimizce lüzûm görünerek devâm eylemekte olduğum Oxford nâm dâru'l-fünûndan bi'l-intihâb 13 kadar talebe [110] misyoner dâ'iresine geldik. Bir sene kadar burada papazlık ilmiyle ibâre okuyacak kadar Türkçe ve Arapça tahsîlden sonra iki profesörün nezâreti tahtında 5 talebe bir profesör ile İskenderiye'ye, 8 talebe dahi diğer profesör ile Der'aliyye'ye buradan azîmet eyledik. O zamân Yeniçeri 'âlemi; sefârethâneden bir yere ayrılmak mümkün mü? Sefîrimiz (Sir William Adolph) [575] bizim için sefârethânenin hâricinde bir dâ'ire tertîb edip ve Türk çocukları misillü bize elbise giydirip ve sûret-i mahsûsada bizim için bir Arabî, bir Farisî ve bir yazı hâcesi tedarik ederek hiç İngiliz lisânını tekellüm etmemek ve Türk lisânını tamâmıyla tekellüm eylemek üzere sefârethâneye müdâvim Türk kâtibleri ve kavaslar ile düşüp kalkmaya başladık ve yazın dahi kavaslarla birlikte seyir mahallerine devâm ederek

[575] Metinde verilen yıl 1817 ve bu tarihte İstanbul sefiri Sir William Adolph değil, Robert Liston'dı. Öte yandan bu isimle müsemma ve Türkiye'yle münasebettar herhangi bir İngiliz diplomat ya da bürokrat tarafımızca tespit edilememiştir.

Türk çocuklarıyla ihtilât edip gezerdik. [111] Arabî'den nahve ve Farisî'den Gülistan'a kadar ders gördük. Hele Kur'ân'ı belki 20 kere hatmeyledim. Artık biz başladık hâcelerimizle birlikte Fatih, Süleymaniye, Ayasofya, Bayezid camilerinde okunan derslere devâm eylemeye ve ekser camilerde abdest alıp cemaatle namaz kılmaya ve rast geldikçe vâ'izlerin takrîrini dinlemeye ve birtakım az ders görmüş monlaların galatlarını ve yanlış takrîrlerini iyiden iyiye anlamaya başladık. Hele abdest ve namâz şartlarını o kadar güzel öğrendik ki görüşmekte olduğumuz ufak tefek monlaları madar[a][576] ederdik. Bir gün sefîr hazretleri sefârethânede olan misyonerleri ve bize memur olan profesörleri bir yerlere cem' ederek talebeleri dahi celb eylediler. Sefîr hazretleri bize hitâben, "Efendiler, Türkiye Müslümânlarında daha vâkıf olamadığınız birçok dervîşlik cem'iyyetleri vardır ki bunların da sülûk eylemekte [112] oldukları hâl ile hareketlerinde olan esrârlarının bilinmesine cem'iyyetimizce lüzûm göründü. Meselâ bir hayli tekāyâyı gezdiniz, zikir ve hareketlerini gördünüz, fakat bunların içerisinde bir de tarîk-i nâzenîn nâmında Bektaşîlik cem'iyyeti vardır ki bunlar âyînlerini hiç kimseye göstermeyerek zâviyelerinde pek gizli ictimâ' ederek icrâ ederler. Şimdi sizin her birerlerinizi birer tarîkin dervîşliğine sülûk ettireceğiz; fakat bunda birkaç sene tahammülün fevkinde bir müşkilâta tesâdüf edeceksiniz. Velâkin gayret-i milliyyeniz icâbınca tahammül edip vücûda getireceksiniz. Bu tarîklere ta'yîniniz için birer kur'a kâğıdı yaptık. İşte şu kâse içinde duruyor. Tâli'iniz mûcebince her birerleriniz bu kur'a kâğıtlarından bir 'aded alınız ve kur'a kâğıtları içerisine ne isim ile yâd olunacaksan onu dahi derc eylemişler. Aldık, kimi Kâdirî, kimi Rıfaî, kimi Mevlevî, kimi Sa'dî, kimi Nakşî. Benimle refîkim olan Albert'a; benim ismim Veli, Albert'ın ismi Ali olmak üzere Bektaşîlik [113] zuhûr eyledi. Kabûl etmemek kābil mi? İsimlerimizi kur'amız mûcebince kaydeylediler. Diğer 6 refîklerimizi evvel-be-evvel birer medreseye yerleştirip büyük derslerde bulunmak için birer hâceye talebe verdiler. Bu meyânda kendiliklerinden birer de şeyhe intisap eylemelerini tembîh eylediler. Onlar gitti, ben Albert ile sefârethânede kaldım. Musâhabetimizin halâvetine dikkat ediniz ki akşam olmuş, haberimiz yok. "Aman

576 Nişanyan bu sözcüğün Yunanca'dan geçtiğini ve ilk defa 1889'da A. Fikri'nin lügatinde görüldüğünü kaydetmektedir. (https://www.nisanyansozluk.com/?k=Madara)

Mustafa Efendi oğlum, akşam olmuş. Dâ'ire kapanacak, kalk gidelim. Bu gece seninle bir tiyatro 'âlemi icrâ edelim. Zâtınız ile görüşmekliğim tâze hayât vermiştir. Zira Türkiye'den müfârakat edeli Müslümân'a tesâdüf edip gönlümde olan meyl ü muhabbet mûcebince musâhabetten mahrûm kalmıştım. Teşekkür ederim, buraya teşrîf ettiniz de görüştük." Aşağıya inerek mükemmel sûrette ihzâr edilen landona râkiben eve geldik. Mister White'ın damatları centilmenler de gelmişler; oturduk. Dün geceki ahkâm misillü mükemmel âhenk [114] ile iki sâ'at kadar eğlendik. Ba'dehû ta'âm edip salona çıktık. Kanepenin üzerinde bir hayli çamaşır ve bir takım elbise mevcûd [idi]. Mister White bana itâben, "Mustafa Efendi, elbise ve çamaşırlarınız geldi. Vakit de geliyor; çoraplarınıza varıncaya kadar değişeceksiniz." Ceketimi su'âl eyledim; "Yanımda bu elbiseden gayrı elbise ile bulunmanız olamaz." cevâbını verip ta'cîl dahi eylemiş olduğundan bi'l-mecbûriye elbiseleri giymeye başladım. Ne gördüm, free-missionlara[577] (freemason/farmason) mahsûs gönye ve perkâr ve çekiç alâmet-i fârikaları elbiselerin her bir parçasının yaka ve kol içerilerine renkli ipekle işlenmiş. Hele fanila çamaşır ve Frenk gömlekleriyle çorap takımı, boyunbağına kadar kâmilen düzineyle bir büyük bavul lebâleb dolu. Her ne ise, lâzım olanı giydik, aşağı indik. Landona cümlemiz râkiben tiyatroya geldik. Tiyatro müdîri bizi bi'l-istikbâl yukarıya çıkarıp ihzâr edilen locaya girdik. Birkaç zât [115] gelip Mister White'a ifâ-yı hoşâmedî eyledikleri esnâda bize de kemâl-i hürmetle iltifâtta bulundular. Tiyatroda olan kalabalık tahmînin fevkinde olup bu kadar halkın içerisinde gürültü ve şamataya müte'allık hiçbir hareket vukū' bulmaması dahi başkaca şâyân-ı hayrettir. Perde aralarında birkaç kere çocuklar ile büfeye azîmetimizde birkaç kemâlli mösyöler ile görüştük, ikrâmda bulundular. Elbisemde olan alâmet-i fârika mûcebince bunlar her ifâdeme (Yes) kelâmıyla mukâbelede bulunmaları hayretimi mûcib olduğundan hikmetini çocuklardan su'âl eyledim, "Sizde görmekte oldukları alâmet derecenizin 'âlîliğini irâ'e ediyor, onun için." deyü vâki' olan ifâdelerine vukūfsuzluğumu ketm için sükût ile mukābele eyledim.

[577] Müellif burada, Latin alfabesine aynen aktaracak olursak, "fırı mişın" diye kaydetmiş bu ibareyi. Hâlbuki söz konusu aletler bilindiği gibi masonik sembollerdir (*Grollier Universal Encyclopedia*, XII, 253-254).

Dördüncü perde biraz istirâhate müsâʻadeli olduğundan bu kere büfeye Mister White ile ʻazîmet [116] eyledik. Büfede Mister White'ın hem akrabasından ve hem de Londra'dan birlikte hareket eylemiş olup İskenderiye'ye tefrîk edilmiş rufekāsından Profesör Mister Dewey ile mülâkī olduk. İstifsâr-ı hâtır ve iltifât husûsunda tekellüm eylemekte olduğu Arapçaya hayrân olmamak mümkün değil. Mükemmel sûrette musâhabete başladık. Bendenize pek ziyâde hürmette bulunup esnâ-yı musâhabette mülâtafe yollu "Yâ Mustafa Efendi, Mister White Bektâşî yaʻrifu hâzâ melʻûnün kâfirun". Mister White anîflik edip Türkçe "Melʻûn kâfir sensin, kerata. On beş sene Mısır ve Sudan Müslümânları içerisinde seyâhat eyledin, hâlâ kâfirlikten vazgeçmedin." yollu bir hayli mülâtafede bulunup gülüştüler. Baʻdehû Mister Dewey sergüzeştini beyâna şurûʻ edip şöylece beyân eyledi ki, 7 sene İskenderiye'de ve Mısır'da tahsîlde bulunduktan sonra iki refîkiyle birer de sefâretleri kâtiblerinden [117] Hacı Abbas Efendi ve birkaç Sudan ve Bornou[578] lisânlarına âşinâ Sudan hademeleriyle İslâm ʻulemâsı kıyafetinde Sudan ve Bornou tarafları ahâlîsinin lisânlarını ve ʻâdât-ı milliyyelerini ve o kıtʻaların kabâ'il isimleriyle haritasının tanzîminde 3 sene kadar dolaştıktan sonra Habeş'e dâhil olup Abbas Efendi'yi İskenderiye'ye gönderip kendileri 2 sene kadar Habeş'te bulunduktan sonra Zengibar[579] tarîkiyle Transval'e ve Nijer içlerinde bir hayli seyâhat eyledikten sonra Ümitburnu kıtʻasına geçip baʻdehû Londra'ya ʻavdet eyledi. Şimdi Afrika kıtʻası ahâlîsinin 17 kadar muhtelif lisânları üzerine İncîl, Tevrât, Zebûr kitâblarının tercümeleriyle oralarda elde etmiş oldukları Afrika çocuklarına kendi lisânları üzerine Protestanlık âyini usûllerini ve Protestan misyonerliği ilminin tedrîsi komisyonunun profesörlüğü vazîfesiyle mükellef olduğunu beyân buyurup bir gün dahi kendi dâ'irelerini **[118]** ziyâret eylememi ricâ ve tembîh eyledi. Perde açıldı, kalktık locamıza geldik oturduk. İcrâ-yı luʻb husûsunda aktör ve aktrislerin intizâm ve

[578] Bornou, "Sudan-ı vasatîde ve Çad gölünün garb-ı cenûbîsinde vâsiʻ bir memleket"tir (Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-Aʻlâm*, II, 1376).

[579] Zangibar ya da Zanzibar, "Afrika'nın sâhil-i şarkîsi karşısında bir ada ve bu adanın üzerinde bir şehirle adanın karşısında bir memleket-i vâsiʻaya verilen isimdir." 1900'lere girilirken 200.000'i bulan ada "ahalisi kâmilen Müslim olup kısm-ı aʻzam-ı Umman'dan oraya geçmiş Arap ve bir kısmı zencidir." (Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-Aʻlâm*, IV, 2424)

hareketinde olan letâfet başkaca şâyân-ı takdîrdir. (Bizim koca Lokum(?) Efendi tiyatronuzun kapısı üzerine bir demet sarımsak asınız da nazar kakarmasın(?)). Tiyatrodan çıktık; beni otele bırakıp kendisi hânesine ʻazîmet eyledi. Gerek tiyatroda ve gerek arabada Mister White ile musâhabetimiz kâmilen farmasonluk usûllerinin taʻrifâtıyla nihâyet bulup asıl emelim olan Bektaşilik husûsuna dâʼir hiçbir şey konuşamadım. Her ne hâl ise, yukarıda odaya çıktım, lambayı yaktım. Bir de ne göreyim, Mister White bir bavul derûnunda olan fanila vesâʼir eşyanın letâfeti başkaca takdîre sezâ, bununla beraber bir para çantası içerisinde 25 ʻaded İngiliz lirasıyla bir de kuponu havi ʻâdetâ istirhâmnâme ve ʻatiyye **[119]** eylediği işbu eşyâ ile elbisenin kıymeti 40 lirayı mütecâviz; bu kadar ikrâma mütehayyir kaldım. (Cumartesi günüydü)[580] Sabâh olur olmaz James geldi; kalktım, oturduk. Mister White'ın göndermiş olduğu eşya gözüne ilişip "Bunlar nereden geldi?" deyü vâkiʻ olan suʼâline Mister White gönderdiğini beyân eyledim. Eşyâyı kâmilen gözden geçirip üzerlerinde olan ʻalâmetleri görür görmez, "Bunlar kâmilen free-missionlara mahsûs elbise olup zâtınıza cemʻiyyetlerince büyük mertebe takdîr etmişler." "Nasıl mertebe?" deyü vâkiʻ olan suʼâlime, free-missionlara[581] mahsûs cemʻiyyetin usûlü olan cemʻiyyetlerine kefâletle kabûl eyledikleri âdemi cemʻiyyetlerinin dördüncü klasına idhâl edip orada gösterilecek olan ısrârlarını tefhîm ve kabûl ettirdikten sonra üçüncü locaya terfîʻan idhâl ederler. Burada dahi tefhîmi lâzım gelen **[120]** ısrârlarını öğrenip kabûl ettikten sonra ikinci klasa idhâl ederler ki burada artık iyiden iyiye ıslâh olmuş hükmüne girer. Baʻdehû buradan lüzûm göründükçe birinci klas azalığına geçer. İşte farmasonların birincileri bunlardan ibârettir. Şimdi zâtınıza vermiş oldukları ikinci klasın yetmiş üçüncü numarası[nı] irâe ediyor ki free-missionlık cemʻiyyeti dâhilinde olan dereceniz bu mertebeyi gösteriyor." deyip bir hayli taʻrîfâtta bulundu. (Fesubhânallâh; Protestanlık şerrinden kaçarken şimdi başıma bir de farmasonluk gâʼilesi mi zuhûr etti, diyerek burada bir hayli müddet düşündüm. Bunların ellerinden halâs olmak buradan tebâʻudümle müyesser olur.

[580] Parantez bize ait. Bu ibare sayfanın sağ üst boşluğuna diklemesine yazılmış. Siyak ve sibaka göre buraya alınması uygun görüldü.

[581] Free-mission'la farmason müstensih tarafından birbirinin müteradifi olarak kullanılmıştır.

Fakat esrârlarına vâkıf olmak için mutlak efkârlarına muvâfık hareketten başka çare bulamadım ve bu bâbda tahayyürümü James'e hissettirmeyerek şimdi bu elbiselerin hangisini iksâ edeceğimi **[121]** su'âl eyledim. Çocuk burada fakīre pek hayırhâhâne bir tarîk irâ'e eyledi. "Eğer bizim vermiş olduğumuz elbiseyi iksâ edecek olursanız yarınki Pazar günü kilisede isbât-ı vücûd eylemeniz lâzım gelir. Bu ise senin için pek müşkil bir iştir. Fakat bu elbiseleri iksâ ederseniz bu belâların cümlesinden halâs olmuş olursunuz, çünkü free-missionlıkta dîn ve mezheb üzerine aslâ müdâhale yoktur. Bu cem'iyyete dâhil olan adam hangi mezhebde bulunursa bulunsun mâni' değildir. Yalnız bunların emelleri münhasıran kendi usûllerini[n] ve esrârlarının muhâfazasından ibârettir. Onun için Londra'da bulunduğunuz müddetçe bu elbiseleri iksâ ederseniz pek râhat eder ve her gittiğiniz mahalde hürmet ve ri'âyet bulursunuz" deyü vermiş olduğu işbu ma'lûmattan pek memnûn oldum ve Mister White'ın hakkımda pek hayırhâhâne yararlıkta bulunduğunu **[122]** takdîr ederek Cenâb-ı Hakk'a başkaca teşekkür eyledim.) Ve hemen Mister White'ın vermiş olduğu elbiseleri giyip James ile eve geldik. Amân efendim, Mister Bennet ve madamasının bir hayret-i fevkalâde ile "Vay Mustafa Efendi, seni Mister White'a kaptırdığımıza pek esef eyledik." yollu bir hayli te'essür ve te'essüften sonra "Keşke onunla seni görüştürmeseydik." diyerek birçok telâş ve te'essüfte bulundular. Bununla beraber pek memnûn dahi oldular. Sebebini su'âl eyledim, "İngiliz kavmi için ekseriyetle free-missionlığa mensûb olmak daha elzem telakkī olunur, çünkü bu cem'iyyetten istifâdemiz daha çok olacaktır. Zira bu cem'iyyete vaz' olunan vezâ'ifin hasâ'isi büyüktür." deyince vazîfelerinin neden ibâret olduğunun beyân buyrulmasını ricâ eyledim. "Anarşistlik"; "Bu ne demek?", onu da Mister White beyân buyursun" cevâbıyla sükût eyledi. Biraz **[123]** musâhabetten sonra kahvaltı edip dâ'ireye geldik. Mister Bennet kendi dâ'iresine, bendeniz dahi Mister White'ın dâ'iresine girdim. Oturduk; hediyye ve ikrâm-ı mübellağ hakkında teşekkürümü arz ve paraya hâcet olmadığını beyân eyledimse de "Be'is yok oğlum; şimdi zâtınız garîbü'd-diyârsınız. Belki ihtiyâcınız vukû' bulur ve hâlinizi de kimseye arz edemezsiniz. Onun için şimdiden bir müşkilâta tesâdüf eylememeniz mülâhazasıyla bu kadarcık bir hediyye

takdîminde bulundum. Bu mülâhazaya mebnî beni ma‘zûr görünüz.” yollu o kadar garip vak‘alar ta‘rîf eyledi ki mest oldum. Ba‘dehû çay ısmarladı, içtik. “Vakit kaybetmeye lüzûm yok; sergüzeştinizden bir mikdâr beyân buyurmanızı temenni ederim.” deyince, bizim Bektaşîlik âleminde güzerân eden eyyâmım ta‘rîf ile anlaşılır bir keyfiyet değilse de zâtınıza bir mikdâr icmâlen beyân edebilirim. Şöyle ki, Albert ile bana Bektaşîlik isabet eylediğini evvelce ta‘rîf [124] etmiştim. Tekrâra hacet yok. Bendenizi pîr evine yakın olmak üzere Konya’ya; Albert’i dahi ya‘nî Dervîş Ali’yi Bolu taraflarına göndermeye karâr verilip nâmlarımıza ya‘nî tebe‘a-i Devlet-i Aliyye’den olup Edirne İngiliz konsoloshâne kavası iken vefât eden İbrahim kavasın oğlu Veli Ağa emekdârları evlâdı olmak hasebiyle kayırılmak için Dersa‘âdet sefîri tarafından Konya konsoloshânesinin münhal olan kavaslığına ta‘yîn olunduğunu hâvî cânib-i sadâretten evvelce celb etmiş oldukları buyrulduyu yedimize teslîm ederek hemen ferdâsı günü beni Bursa tarîkiyle Konya’ya ve refîkimi dahi İzmit’e sevk eylediler. Konya’ya vusûlümde doğruca konsoloshâneye ‘azîmet ve konsolos ile mülâkāt eder etmez, “Şimdi senin ile vâlîye gidelim, yedindeki buyruldu ile seni vâlîye takdîm edeyim. Sonra işin âsândır.” diyerek kalktık. Vâlî paşanın huzūruna birlikte dâhil olarak **[125]** hâmil olduğum buyrulduyu takdîm eyledik. Divân efendisini celb ile buyrulduyu kırâ’at ba‘dehû muâmele-i kuyûdiyyesini îfâ eyledikten sonra yine bize i‘âde eylediler. Konsoloshâneye geldik; kavas elbisesini giyinip odamıza geçtik, oturduk. Birkaç ay kadar şehrin her tarafını nazar-ı teftîşten geçirip tesâdüf eylediğim Bektaşîlerle ünsiyet peydâ etmeye başladım. Bektaşîler nerede bulunur; meyhânelerde. Artık başladım akşamları meyhânelere devâmla herîfleri mükemmel mezelerle demlerinin masraflarını tesviye ettikçe her akşam dört gözle yolumu gözetmeye başladılar. Bu minvâl üzere bunlarla bir sene kadar güzerân eden zamân içerisinde babalarından Ali Şân Baba ile dahi görüşülüp ciddî sûrette haklarında göstermiş olduğum muhabbet ve sadâkat üzerine bizi muhib derecesine kabûl edip usûllerini ve erkânlarını mûcebince icrâsı lâzım gelen hareketimizin ıslâhıyla beraber niyâz usûlünü [126] ya‘nî “Bir baba ile mülâkāt vukû‘ bulacağı sırada iki yerde secde üçüncüsünde babanın sağ ve sol dizleri üzerine, ba‘dehû zekeri üzerine secde

etmek" usûllerini iyiden iyiye tahsîl edip biz dahi bu cânlardan olduk. Hele sâz çalmak, gazel ve dîvân ve koşma [ve] semâʻî okumak husûslarında pek güzel meleke hâsıl ederek artık her gece Ali Şân Baba ile bir kere koca koca sâzlarla koşma [ve] dîvân okuyarak dem ʻâlemi icrâ etmeye başladık. Artık bende ketm ü ihfâ edilecek hiçbir esrârları kalmadı. Hâl ve hareketlerine bu derecelerde vukūfiyet hâsıl eyledikten sonra başladılar artık. Veli Baba ikrâr almaya salâhiyet kesbeyledi. Bunun nasîbini derelim, diyerek esnâ-yı musâhabette "Veli oğlum seni pîr evine götürüp Mahmud Baba ile görüştürüp ondan nasîb almayı arzû ediyorum. Birkaç gün kadar me'zûniyet alabilir misin?" "Kavaslığın ne ehemmiyeti **[127]** var. Kerata herîflere hizmet eylemekten zâten bezginlik geldi. Her ne vakit emrederseniz hâzırım." dedim. "Öyle yol masrafı biraz mangıra lüzûm var. Onun için esef etmeyiniz; muhâfazamda biraz dünyâlık bulunur." "Öyle ise bu akşam bacı ile işi karârlaştıralım." diyerek eve vardık. Bacı ile dahi işi karârlaştırıp ferdâsı günü yol tedâriki görmeye başladık. Evvelce pîr evi için hediyye olmak üzere bir varil rakı, iki varil şarâb, biraz kahve ve şeker ve iki hayvân mekârî tutup mezkûr eşyaları teslîmen evvelce bunları yola çıkardık. Sonra biz dahi bir gün sonra yola çıktık. Meğer hakkımda Mahmud Baba'ya ve pîr evine birkaç defʻa maʻlûmât vermişler. Çünkü herîflerin usûl ve erkânları tabîʻiyyûn usûlüne muvâfık, hey'et ve felekiyâttan ve harekât-ı ecrâm-ı semâviyyeden hikmet ve kimya ve maʻdeniyât ilimlerinden vâkıf gibi bahsediyorlarsa dahi hep nâkıs, esâsı ve fenni üzerine değil. Benim bu ilimlere vukūf-ı **[128]** tâmmım olmak hasebiyle vâkiʻ olan hata'larını ıslâh eyledikçe hakkımda ne yolda hürmet edeceklerini, bir de mesleklerinde ʻulûm-ı İslâmiyye'ye dahi lüzûm var, çünkü hukūk-ı mestûrelerini usûl-i İslâmiyye ile ve muhabbet-i hânedân-ı Ehl-i Beyt ile setrediyorlarlar. Benim ilm-i fıkıhta olan fazîletimi dahi kendilerine göstermiş olduğumdan beni babalığa lâyık görmeye başladılar. Her ne ise, yolda uğradığımız kurâ ve kasabalarda Âli Şân Baba'nın gelmekte olduğunu işitenler bizi kasaba hâricinde istikbâl edip bir mahalde ictimâʻ ederek sabâhlara kadar sâz ve söz ile bizim ʻişret ve tarîkin kavânîninden olan usûllerden bahsederek, baʻzı yerde 2 gün kadar ârâm eder idik. Bu minvâl üzere pîr evine vardık. Doğruca

Mahmud Baba’nın zâviyesine indik. Birinci kendi, ikinci bendeniz Mahmud Baba’ya aşk u niyâz erkânını icrâdan sonra Âli Şân Baba oturdu. Ben de bunlara **[129]** karşı el pençe dîvân emirlerine bel bağladım. “Şimdilik bu kadarla iktifâ edelim. Akşam da oluyor, hava soğuk. Seninle birer “panç”[582] içelim. Ba‘dehû bu gece zâtınızla birisi tarafından med‘uvüz, onun ziyâretine gidelim.” “Bu zâtın kim olduğunu öğrenebilir miyiz?” “Evet, free-mission cem‘iyyetine re’îs ta‘yîn eylediğimiz Profesör Alfred hazretlerinin evine gideceğiz.” “Pekâlâ, fakat bu zât ile hiç mu‘ârefem yok. Nasıl görüşebileceğiz?” “Niçin; dün gece tiyatroda locaya gelip istifsâr-ı hâtırdan sonra zâtınıza dahi iltifât eylemedi mi? Ne çabuk unuttunuz?” “Efendim, bu zâtın tavsîfinde bulunmadınız da onun için su’âle cesaret edemedim.” “Her ne hâl ise; bu gece onun hânesine gideceğiz.” deyip pançlarımızı içtik. İhzâr edilen arabaya râkiben yola revân olduk. Araba içerisinde muttasıl free-missionlar ile görüşüleceği zamân verilecek işâretleri ve icrâ edeceğimiz hareketin usûllerini tekmîlen ta‘rîf **[130]** edip bizi me’mûlün fevkinde mükemmel farmason makāmına geçirdi. Her ne hâl ise mahall-i maksûda vardık. Ma‘lûm a, Mister White Bektaşîlik ‘âleminde almış olduğu usûle tatbîkan farmasonluk kavânînini tertîb edip free-missionlık cem‘iyyetinin teşkîlinde mevcûd olduğu cihetle Mister Alfred bizi hânenin avlusunda istikbâl edip kemâl-i ihtirâm ve edeble odaya gitti. İçeride bulunan diğer misyonerler dahi kemâl-i ihtirâm ile bizi istikbâl edip cümlemiz mahall-i mahsûsumuz olan yerlere geçtik, oturduk. Gerek sâhib-i hâne Alfred ve gerek diğer zâtların hiçbiri Türkçe bilmedikleri için bunlarla bildiğim kadar İngilizce isitfsâr-ı hâtır ve musâhabette bulundum. Bu misyonerlerin içerisinden biri ya‘nî (William John) isminde bir herîf bendenize karşı gazûbâne ve haşmetli bir çehre ile mu‘âmelede bulunmasını Mister Alfred hissederek bu zâta müteveccih olup (Çünkü İngilizlerde **[131]** kâ‘ide hiç görüşülmeden bir âdem ile musâhabet etmek âdetleri olmadığı için ve Mister White tarafından prezante etmek îcâb ederken gâfil bulunmasından ileri gelmiş.) “Efendim, dün zâtınıza tevcîh etmiş olduğum Mister Mustafa bu zâttır.” der demez herîf

---

[582] Panç daha doğrusu “punch”, soğuk ya da sıcak içilen bir tür içecek. Kelimenin aslı Sankritçe’den geliyor: panca, “5” demek. Söz konusu içeceğin yapımında kullanılan beş maddeden (su, alkol, limon, şeker, çay yahut baharat) ötürü bu ismi almış. (Bkz. “Punch”, Webster’s Third International Dictionary, ed. Philip Babcock Gove, s. 1842)

yerinden hareket edip “I beg your pardon, Mister Mustafa. I am (…) for you. Excuse me!” diyerek bir hayli mazeret bir hayli mazeret beyân edip gönlümü almak husûsunda vâki‘ olan mu‘âmelesine karşı Mister White benden evvel mukābele ederek “Müsâfire hürmet husûsunda İslâm’larda olan meziyyete hiçbir kavim taklîden olsun rekābet edemez. Hele bizim İngiliz kavmi menâfi‘inin hâricinde hasbî olarak hürmet-şinâslık etmek ellerinden gelmez.” diyerek ol kadar belîğ bir nutuk îrâd eyledi ki hâzırûn hayrân ve şermsâr oldular. Ba‘dehû bendenize tevcîhen, “Mustafa Efendi, bu husûsta mükedder olmana lüzûm yoktur. [132] Bu herîfin çehresinde olan hışımlı manzarası hılkîdir, husûsi değildir.” yollu başkaca gönlümü alarak musâhabeti muhabbete tahvîl ederek free-missionlık ‘âlemine mahsûs musâhabette devâm olundu. Ba‘dehû ta‘âm hâzır olduğunu haber verdiler. Kalktık, sofra başına indik. Mister William hemen yanımdaki sandalyeye oturup ikrâm ve iltifât husûsunda vâki‘ olan hareketine karşı minnetdârlık gösterdimse de herîften aslâ rûhum hoşlanmadı. Dünyada pek çok kerîh-manzar âdemler gördüm, ama bunun gibisine rast gelmedim. Bu sırada Mister White bize hitâben “Mustafa Efendi, Mister William ile artık barıştınız; pek güzel muhabbet eder olduğunuzu görüyorum. Bunun zâtınıza karşı göstermekte olduğu hûb-ı mu‘âmelesi gibi şimdiye kadar hiçbirimize bu kadar güler yüz göstermemiştir. Bu husûsta zâtınızı tebrîk ederim.” demesi üzerine “Şeytânlar görsün kerata herîfin yüzünü; rûhum [133] aslâ kendisinden hoşlanmadı.” der demez herîf atîklik edip hemen Mister White’a müteveccih olup “What he says” diyerek su’âle kıyâm edince, “İltifât ve ikrâmınızdan müteşekkir olup minnetdâr kaldığını beyân ediyor.” deyince “Thank you my friend Mister Mustafa” diyerek ol kadar muvâfık-ı hâl musâhabette bulundu ki ta‘rîf edemem. Ta‘âm hitâm bulup yukarı çıktık. Ba‘de’t-ta‘âm uyku zamânına kadar bir-iki sâ‘at istirâhat lâzım değil mi? Hıyar herîfler bu kadarcık zamânı da istirâhate terk edemiyorlar. Free-missionlığa mahsûs tertîb etmekte oldukları kavânîn müsveddâtını çıkarıp tashîh ve ıslâha başladılar. Bu sırada Mister White’ın yanına oturup istifâdeme müte‘allık musâhabete başladım. “İşbu cem‘iyyete free-missionlık nâmı tahsîsin esbâbını ve free-missionlık ma‘nâsı nedir?” deyü vâki‘ olan

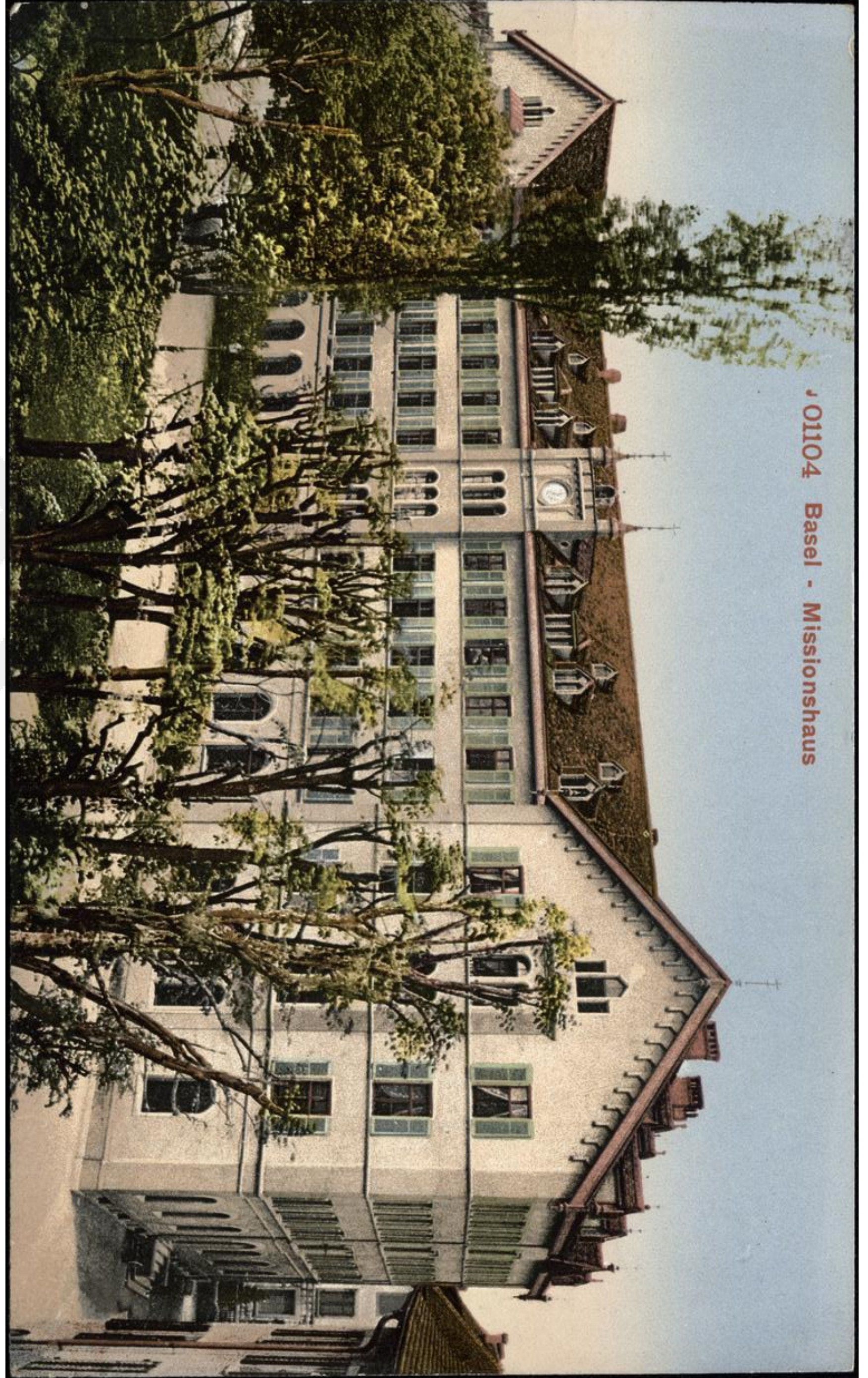
su’âlime “Evet, hakīkaten buralarını size ta‘rîf [134] etmemiştim ki bilmenize lüzûm vardır. Free-missionlık cem‘iyyetine zâhirî re’îs nasbeylediğimiz işbu Mister Alfred Londra’da birinci ebniye mühendislerindendir ve misyonerlerimiz cem‘iyyetçe vukū‘ bulan te’lîfât için ebniye üzerine müte‘allık husûsâtın kâffesini bu zât îfâ eder. Bununla beraber devletçe ne kadar ebniye-i cesîme yapılırsa cümlesinin formenliğinde[583] bu zât istihdâm edilir. Bunun nâmı Foreman Alfred’dir. İşbu free-missionlık cemâ‘ati için tertîb etmiş olduğumuz usûl ve kavânîne pek mükemmel vukūfiyet hâsıl etmiş ve cem‘iyyet için lüzûmu olan cemâ‘ati elde etmeye bunun gibi sâhib-i şöhret bir kâmile lüzûm olduğu için bunu yağladık, balladık, ortaya attık. Bu başladı başında bulunan amelelerin ileri gelenlerine ilk dehâlet edeceklere mahsûs usûl ve erkân üzere va‘z u nasihat etmeye. (Ya‘nî bu kelimelerin her biri yerinde [135] şâmildir. Cümle eşyânın evveli de âhiri de türâb. Her eşyâ’ haktır ve her eşyâda Hak mevcûddur. İnsan kâffe-i mahlûkâtın eşrefi ve ekmelidir ve her bir kemâlâta isti‘dâd-ı kâmilesi vardır. Hak söyle, hak işit. Aslâ yalan söylememek ve nev‘-i benî beşeri cins-i vâhid kıyâsıyla yekdiğerinize kardeş nazarıyla bakmak ve her eşyâya hikmet nazarıyla bakmak. Bu mesleği kabûl edip dehâlet edenler hangi dîn ve mezhebde olursa olsun bilâ-tefrîk ma‘nen kardeş olduğundan yekdiğerinin ihtiyâcını fedâkârâne ru’yet ve tesviyeye kendisini borçlu bilmek siyasî ve politika işlerine aslâ zihin yormamak ve herkesi mensûb olduğu dîn ve mezhebin kavânînini muhâfazaya gayret etmek ve bu gibi yolları kâmilâne gözetmek insânlığın şânındandır.) yollu ifâdelerle iki sene kadar mahfîce devâm edip bu yola rabt-ı kalb eden âdemlerı sebt-i defter ederek başına ol kadar [136] âdem cem‘ eyledi ki, yekûn kabûl etmez. İşbu iki sene içerisinde zâlimlerin zulmünden, mazlûmların himâyesi için üçüncü ve ikinci klasa muktezī fedâyileri dahi teşkîl edip cem‘iyyet bu sûretle ikmâl olup şimdiki dâ’ire dahi elde edilmiş olduğundan inşâ etmekte olduğu bir fabrika dâhilinde üzerinde bulunan iş elbisesini çıkarıp ‘umûmun muvâcehesinde yere atarak anarşistlik riyâsetini ‘alenen i‘lân eylediği için başında bulunan cemâ‘atin nâmına

[583] Foreman, ustabaşı demektir. “Foreman”, *New Webster’s Dictionary and Thesaurus of the English Language*, s. 368.

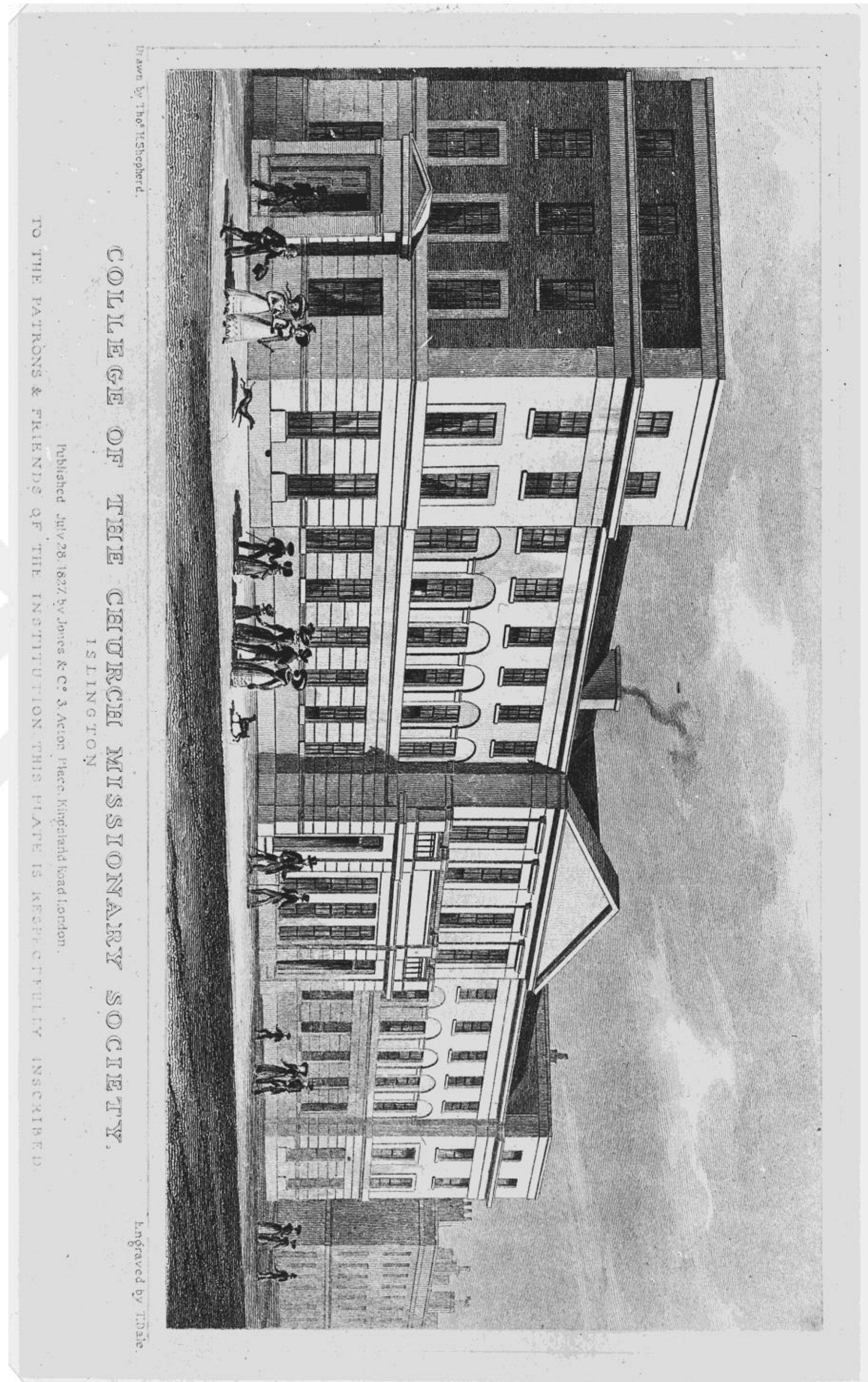
free-mission nâmı verildi. Ya‘nî (farmasonluk cemâ‘ati demektir.) Musâhabetimiz burada hitâm bulup sâ‘at dahi bir buçuğa gelmiş bulunduğundan esnemeye başladım. Bunlar dahi işten el çekip sigaralarını tellendirip çay dahi ısmarlamış olduklarından çay ve meşrûbât-ı sâ’ireleri nûş eyledikten sonra herkes birer birer hareket etmeye başladılar. Biz dahi bi’l-vedâ‘ arabamıza râkiben hareket eyledik. [137] Yolda musâhabetimiz kâmilen ferdâsı Pazar günü free-mission cem‘iyyetine mahsûs olan dâ’ireye gideceğimizin ve dâ’irede ne yolda hareket etmek lâzım geleceğinin beyânıyla hitâm bulup eve dahi geldik. Beni otele gönderecek, kıyâs ederken evde alıkoyup yukarıya çıktık. “Mister Mustafa, seninle alaturka birer kahve içelim; ba‘dehû vahdethânelerimize gidelim.” deyip kahveyi ısmarladı, geldi. İçtik; ba‘dehû kalktık, odalarımıza çekildik, yattık. Oda mükemmel sûrette teshîn olunmuş. Müdebbire bir ihtiyâr hatun beni güzelce yatağa yatırıp gitti. Sabâh olur olmaz Mister White gelmiş, sobayı yakmış. Başucuma gelmiş, “Mister Mustafa, kalk! Çay ısmarladım, geliyor. İçelim” (Şunu beyân etmek isterim ki sabâh olmuş, şafak ağırıyor. Vakit ne vakit bilir misiniz? Alaturka [138] sâ‘at beş buçuk. Güneş tulû‘una daha bir buçuk sâ‘at var. Taşına toprağına kurbân olayım mülk-i İslâmiye gibi.) deyip bırakmış.

Temmet…

[EK-II] Basel’de bugün de varlığını koruyan Misyoner Koleji (QQ-30.027.0502)

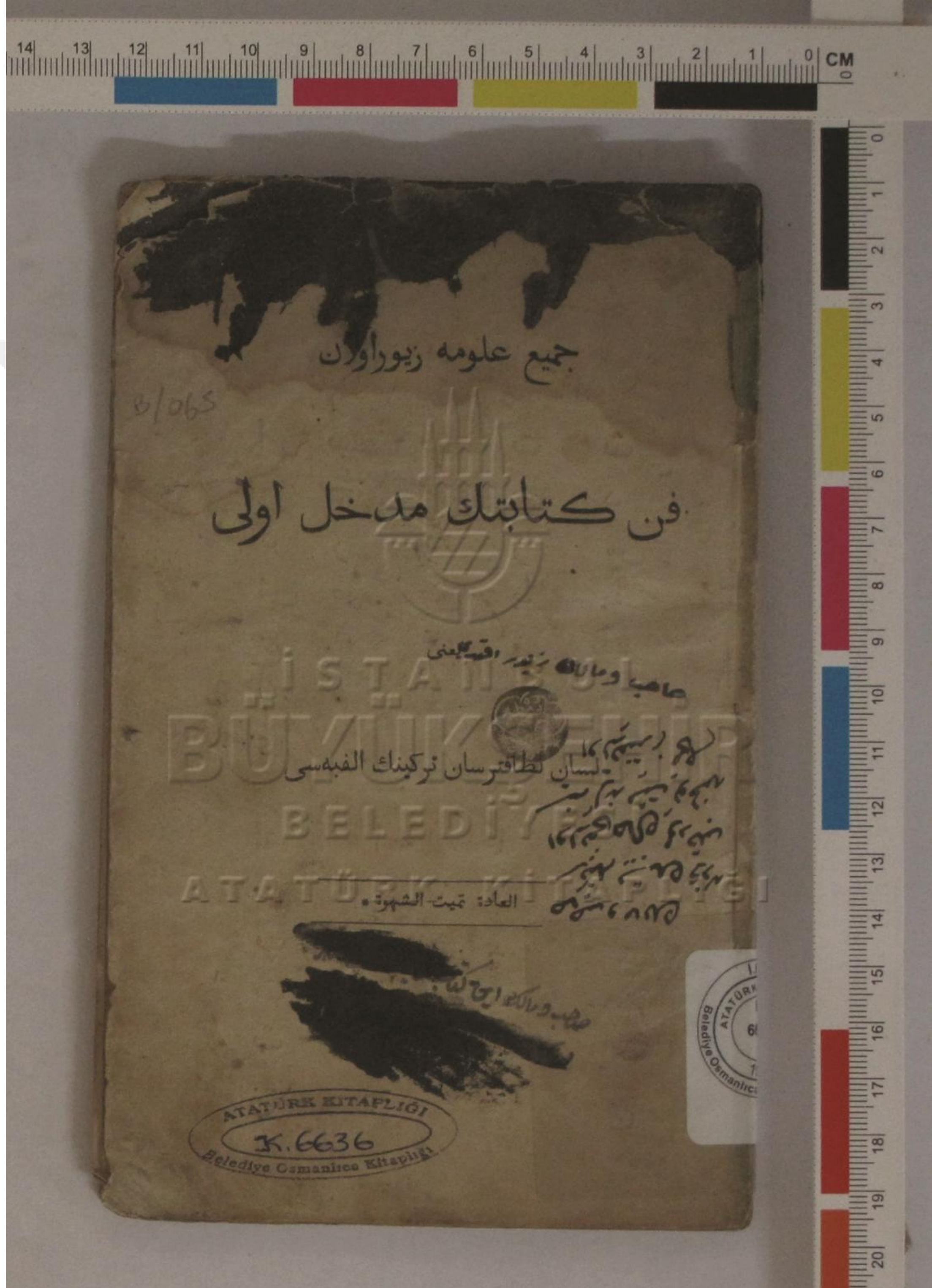
[EK-III] Islington'da Church Missionary Society'nin Misyoner Koleji

[EK-IV] Canterbury'de St. Augustine Misyoner Koleji

[EK-V] Misyonerlerin Türk kitle için hazırladıkları “Fenn-i Kitabetin Medhal-i Evveli” başlıklı çalışma (İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Osm_K.06636)

ÖZGEÇMİŞ

Harun Tuncer 1984’te doğdu. İlk, orta ve yükseköğretimini İstanbul’da tamamladı. 2007 yılında İstanbul Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı’ndan mezun oldu. 2007-2019 yılları arasında Çamlıca Basım Yayın’da editörlük, mütercim/tercümanlık, yayın yönetmenliği sıfatıyla çalıştı. 2010-2012 yılları arasında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Anabilimdalında yüksek lisans yaptı. 2012 yılında aynı bölümde başladığı doktora çalışmasını 2019 yılı Haziran ayında tamamladı. 2019 Şubat ayından bu yana Rumuz Yayınevi’nde editör ve mütercim olarak çalışmaya devam eden Tuncer’in telif, tercüme ve sadeleştirme olmak üzere toplamda sekiz kitap çalışması bulunmaktadır.